

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Un. Unkemptz für
Hingung der Lijlyljaja

K-I

U.M. 1904₁₀

891.99

U-42

24

Ս. Ս. ՀԱՐՈՆԵԱՆ

3666

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԿԵՐԻ

ՀԱՅՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

(պատկերներ)

Բ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ս. ՊԵՏԵՐՐՈՒՐԳ

1904

3666

891.99

Ս. Ս. Հ. Ս. Ր. ՈՆ. Ե. Ք. Ն.

07 JUN 2005

Ա-42

06 DEC 2010

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ԵՐԿԵՐԻ

ՀԱՅՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

(պատկերներ)

Բ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ս.-ՊԵՏԵՐՐՈՒՐԳ
ՀՊՈՒՇԿԻՆՆԵՆ ՏԳԱՐԱՆ
1904

998

02. 2013

18.264

Петербургъ, 20-го Юня 1904 года.

3029 2002

Скоропечатня, Лештуковъ, 4.

„ՊՈՒՏ-ԸՍ ԿԱԹ“

Սչնան սկիզբն էր, մի պարզ, լուսնկայ
գիշեր: Սուրմալուի դաւառում տարուայ այդ
ժամանակ գիշերները բաւական ցուրտ է լի-
նում: Իզուր չէ գիւղացին ասում. «Սատուա-
ծածնին իշի՛ր բակը, Սուրբ Խաչն արա՛, մտի՛ր
ծակը»:

Բ... գիւղում այնքան ցուրտ էր արգէն, որ
դրսում քնած մի մարդ էլ չը կար: Նեղ, ծուռ
ու մուռ փողոցներում երթեկութիւնը դա-
դարել էր: Սյս ու այն դրան մօտ, կտուրի
վրա, դէգերի ծայրին դամփոնները գլուխն ու
մուտքը ահագին թաթերի վրա դրած՝
շնթոկել, նստել էին, սպասելով կասկածաւոր
ստուերի կամ ուշադած անցուորականի, որ
վրա վազեն: Սրթուն էին և բօստանչիները և՛
դեռ չը քաղած այգիների պահապանները,
որոնք իրանց ողորմելի չարգախնների վրա կուչ
եկած, չռած աչքերով աշխատում էին որոշել
մի հեռաւոր կասկածելի առարկայ, որ պողի

նձանութիւն ունենար: Երբեմն նրանք, իրանց ներկայութիւնը և զգաստութիւնը ցոյց տալու համար, կամ գուցէ և վախից, «հայ-հո՛ւ» էին կանչում: Եւ ամեն տնգամ, երբ դաշտից գալիս էր այդ ձայնը, գիւղի շները հաշոց ու ոռնոց էին բարձրացնում: Եւ ապա, մի կարճ միջոցից յետոյ, դարձեալ համատարած լռութիւն էր տիրում:

Կէս գիշերը մօտ էր, օդն աւելի և աւելի ցրտանում էր:

Այդ ժամին արթուն էր միայն մի ընտանիք, երեք հոգուց բաղկացած: Դրանք Բ... գիւղացի չէին, այլ գաղթականներ, որոնք նոյն օրն էին հասել այդ կողմերը: Իսկապէս գաղթական անուանել էլ չէր կարելի: Գաղթական ասելով հասկանում ենք մի այնպիսի վիճակ, երբ հեռուից եկողներն ունեն գոնէ մի պարկ, մի վերմակ, մի փայտս, հազած են գոնէ մի պատառոտած վերարկու, ծակծկոտած տրեխներ: Բայց սրանք բոլորովին զուրկ էին այս ամենից: Սրանք մերկ էին, այս բառի բուն նշանակութեամբ, եթէ զգեստ չը համարենք շորերի այն ծուէնները, որոնք կախկախուած էին նրանց վտիտ մարմինների վրա, անկարող լինելով ծածկել նրանց մերկութիւնը: Դուք տեսել էք գայլի բերանից զօրով խլած գառը, առանց դմակի, հիւանդ, արիւնոտ և կիսա-

մեռ... Այդպէս էին այդ գաղթականները, գեոեղմաններից դուրս քաշած դիակներ և ոչ կենդանի մարդիկ:

Նրանց բնակարանն է մի մարագ՝ ծուռ, ոլորուած պատերով, որոնցից մէկը փլել է, թոյլ տալով, որ լուսնի լոյսը ներս թափանցի: Բորբոսնած դարմանը, որ կպած է խոնաւ պատերին, մի անախորժ հոտ է տարածել. փլած պատերի կողմը գերանները քաշ են ընկել և ամեն մի բոպէ սպառնում են վայր թափուել: Առաստաղից քաշ ընկած սարդի ոստայնները՝ դարմանի հետ խճճուած՝ մի զզուելի ծածկոցով պատել են որմերը և գերանները: Եւ երեք խեղճերը ողորմութիւն ստացած, այս անկիւնը իրանց պատսպարան են համարում: Գոնէ լուսինը իր պող արծաթի շիթերի ցնցուղներով արար աշխարհի հետ լուսաւորում է այս մարագի ներսն էլ և այնտեղ ծուարածները տեսնում են միմեանց դէմքերը...

Խոնաւ ու բորբոսնած չատակի վրա զրգզողուած ցնցոտիների մէջ նստած է մի միջահասակ կին, գլուխը կրծքին կախած: Դէմքի վրա միս չը կա. ամեն ինչ—յոզնածութիւն, սարսափ, վիշտ, հիւանդութիւն նկարուած է այդտեղ: Նրա չորացած, կիսամերկ ծնկների վրա հոգեվարքի մէջ պառկած է 4—5 տարե-

կան մի երեխայ, նոյնպէս մաշուած, նոյնպէս կիսամերկ: Մահն արդէն կնիքը դրել է նրա վրա: Սրանց կողքին, ձեռքերը թևերի տակ դրած՝ ծնկների վրա ընկած է մի տղամարդ, որ ուշադիր, անթարթ աչքերով դիտում է երեխայի դէմքը, հետևում է նրա հետզհետէ նուազող շնչառութեանը, երբեմն խոր հառաչանքի հետ արորելով ծնկները: Քաղցր է, իհարկէ, զաւակը ծնողների համար: Մի օր նա կը մեծանայ, իրանց սև օրերի նեցուկը, պահապան հրեշտակը կը դառնայ. և այն ժամանակ կը մոռացուեն դառն հոգսերը, անբուն անցկացրած գիշերները: Բայց որչափ թանկ է այն զաւակը, որի կեանքը փրկելու համար անբաղդ ծնողը ստիպուած է եղել իբրև մի անգին բեռ վերցնել նրան իր ուսերի վրա և փախել հարիւրաւոր վերստեր, ձորեր կտրել, լեռներ բարձրանալ, ահաւոր աչրերում գիշերել: Այսպէս էր այդ փոքրիկը Բ... դիւղը հասել:

Գիշերուայ սառն հովը փլած պատի բացուածքից առատ հոսանքով փչում է դէպի այս մարդի ներսը: Յուրտ է, մրսում են խեղճերը: Մայրն աշխատում է իր հագի ծուէններով ծածկել հիւանդ և մերկ մանուկի վտիտ մարմինը. երևի նա էլ մրսում է, գուցէ կարելի լինի դրանով տաքացնել նրա

հետզհետէ սառչող արիւնը... Բայց իզո՞ւր. ծուէնները իրար վրա չը հաւաքուեցին, և խեղճը յուսահատուած, ամբողջ մարմնով կռացաւ երեխայի վրա, յուսալով քամու առաջն այսպիսով փակել: Հայրը, որ մինչև այդ ժամանակ ապուշ կտրած աչքերով դիտում էր այդ բոլորը, յանկարծ ուշքի եկաւ, հանեց իր վրայից զզգոլուած միակ արխալուղը և զցեց երեխայի վրայ, իսկ ինքը մնաց համարեա մերկ, որովհետև կեղտոտ շորի այն կտորը, որը որպէս թէ նրա շապիկն էր, ծածկում էր խեղճի միայն մէջքը, բաց թողնելով մազոտ կուրծքն ու թևերը: Իսկ երբ քամին շարժում էր մէջքի այդ շորը, այն ժամանակ թշուառը ամբողջապէս մերկանում էր: Անսահման վիշտը բթացրել էր մըսելու զգացողութիւնը:

Լուռ էին.

— Մարէ՛, պուտ-ըմ կա՛թ, յանկարծ կոչեց երեխան, լայն բանալով աչքերը, որոնք կրկին փակուեցին:

Մարդ ու կին իրար երես նայեցին ակամայ և երկուսի աչքերն էլ լցուեցին արտասուքով:

— Եաման մա՛րդ, — սոսաց կինը, — էլի էսա տան դուռ զարկ, խայ քրիստոնեայ են, պուտ-ըմ կաթ ուղի՛ր, ասա խիւրնտի խըմար ի, մի՛ թորդ իմ ճիժ թամարզու մեռնի:

— Վախ, վախ կնիկ, ես ինչդ էնիմ, ես զոր էրթամ, կէս զիշեր ի, զրմմէն քնուկ են, ընծի վճով դուռ կը բանայ:

Կրկին տիրեց լուսթիւն, միայն ճպուռը պատի ճեղքից ծղրտացնում էր, և մուկը մի ինչ որ խռռչում կրծում էր իր պաշարը մի անխորժ խռռոց հանելով. իսկ մրսեցնող քամին փչում էր ու փչում, թեթեւ սլալոց առաջացնելով առաստաղից կախկախուած եղէզների և սարդի ոստայնների մէջ:

— Պուտ-ըմ կաթ, նորից կանչեց երեսան, կրկին բաց արեց աչքերը, մի վայրկեան յառեց մօր երեսին և էլի փակեց:

Մի անգամ էլ մարդ ու կին արտասուած լից աչքերով միմեանց նայեցին: Մարդն այս անգամ ոչինչ չասաց, չորացած ձեռքերով սրբեց այտերի վրա կախուած արտասուքի երկու խոշոր կաթիլները, «վախ, վախ» կանչեց, վեր կացաւ տեղից, վերջրեց պատի մօտ դրած իր մահակը, իր միակ զէնքը, վերջրեց և այն խեցատը, որ ծառայում էր նրանց իրրև ջուր խմելու աման: Այդպէս նա դուրս թռաւ մարաղի փլած պատից: Նա զլխաբաց էր:

Ո՛ւր զնար: Լուսինը իր պաղ ճառագայթներով ողողել էր ամբողջ զիւղը: Բայց կա՞ց մէկը, որ նրան հասկանայ: Մի բոպէ նա մո-

ռացաւ թէ ինչու է այդտեղ կանգնած: Վերացաւ այս աշխարհից, տարուեց այնտեղ, ուր նրա տունն էր, նրա արտերը: Տեսաւ նա իր պատիկ Մարտին, կարծրաթուշ Նազօին... Իրանց դիակները մնացին այնտեղ...

— Պուտ-ըմ կաթ, կրկին հնչուեց նրա ա-կանջին:

Նա ցնցուեց. պէտք էր կաթ ճարել: Նա շարժուեց դէպի առաջին տունը, ուր ապրում էր մի պառաւ այրի կին: Նա կանգ առաւ դռան մօտ, մտածում էր՝ արդեօք խփի՞, թէ ոչ: Իսկ եթէ դուրս գան, հայհոյանքներով ճանապարհ դնեն իրան... Չէ՞ որ նա մի տկոր դարէր է:

— Պուտ-ըմ կաթ...

Այս ձայնը նրա ականջի մէջ է: Իսկ նրա երեսայի օրհասական վերջին ցանկութիւնն է: Նա մոռացաւ երկիւղ, ամօթ: Մահակը նրա ձեռքում բարձրացաւ և մի ահագին հարուածով իջաւ դրան վրա: Իուռը ահաւոր զրդոց հանեց, և շների ընդհանուր հաշոց բարձրացաւ: Իարձեալ հարուած, կրկին ճորնչոց: Վերջապէս բակում չայտնուեց պառաւը:

— Ո՞վ է, ձայն տուեց նա:

— Ես եմ, մարէ, — պատասխան եղաւ զրսից. — խաչ քրիստոնեայ եմ, դաղթական. դուռը բաց:

— Վախ, վախ կնիկ, ես ինչդ էնիմ, ես դոր էրթամ, կէս գիշեր ի, զրմմէն քնուկ են, բնծի վով դուռ կը բանայ:

Կրկին տիրեց լուռթիւն, միայն ճպուռը պատի ճեղքից ծղրտացնում էր, և մուկը մի ինչ որ խոռոչում կրծում էր իր պաշարը մի անախորժ խռոչ հանելով. իսկ մրսեցնող քամին փչում էր ու փչում, թեթև սլսլոց առաջացնելով առաստաղից կախկախուած եղէզների և սարդի ոստայնների մէջ,

— Պուտ-ըմ կաթ, նորից կանչեց երեսան, կրկին բաց արեց աչքերը, մի վայրկեան յառեց մօր երեսին և էլի փակեց:

Մի անգամ էլ մարդ ու կին արտասոււլից աչքերով միմեանց նայեցին: Մարդն այս անգամ ոչինչ չասաց, չորացած ձեռքերով սրբեց այտերի վրա կախուած արտասուքի երկու խոշոր կաթիլները, «վախ, վախ» կանչեց, վեր կացաւ տեղից, վերցրեց պատի մօտ դրած իր մահակը, իր միակ զէնքը, վերցրեց և աչն խեցատը, որ ծառայում էր նրանց իրրև ջուր խմելու աման: Այգպէս նա դուրս թռաւ մարադի փլած պատից: Նա զլխաբաց էր:

Ո՞ւր գնալ: Լուսինը իր պաղ ճառագայթներով ողողել էր ամբողջ գիւղը: Բայց կա՞ց մէկը, որ նրան հասկանայ: Մի բոպէ նա մո-

ռացաւ թէ ինչո՞ւ է այդտեղ կանգնած: Վերացաւ այս աշխարհից, տարուեց այնտեղ, ուր նրա տունն էր, նրա արտերը: Տեսաւ նա իր պատիկ Մարտօին, կարծրաթուշ Նազօին... Դրանց դիակները մնացին այնտեղ...

— Պուտ-ըմ կաթ, կրկին հնչուեց նրա ա-կանչին:

Նա ցնցուեց. պէտք էր կաթ ճարել: Նա շարժուեց դէպի առաջին տունը, ուր ապրում էր մի պառաւ այրի կին: Նա կանգ առաւ դռան մօտ, մտածում էր՝ արդեօք խփի՞, թէ ոչ: Իսկ եթէ դուրս գան, հայհոյանքներով ճանապարհ դնե՞ն իրան... Չէ՞ որ նա մի տկլոր զարթէ է:

— Պուտ-ըմ կաթ...

Այս ձայնը նրա ախանջի մէջ է: Դա նրա երեխայի օրհասական վերջին ցանկուլթիւնն է: Նա մոռացաւ երկիւղ, ամօթ: Մահակը նրա ձեռքում բարձրացաւ և մի ահագին հարուածով իջաւ դրան վրա: Դուռը ահաւոր զլրդոց հանեց, և շների ընդհանուր հաշոց բարձրացաւ: Դարձեալ հարուած, կրկին ճարնչոց: Վերջապէս բախում յայտնուեց պառաւը:

— Ո՞վ է, ծայն տուեց նա:

— Ես եմ, մարէ, — պատասխան եղաւ զրսից. — խաչ քրիստոնեայ եմ, գաղթական... դուռը բաց:

Պառաւր բաց արեց դուռը, և տեսնելով գլխաբաց ու մերկ մարդուն առաջը կանգնած, սարսափեց ու զարհուրելի ճիչ արձակելով, փախաւ տուն, դուռը յետեւից փակելով:

Նոր միայն խեղճ մարդը նկատեց իր մերկութիւնը, իր սարսափելի տեսքը: Նրա մարմնով մի սարսուռ անցաւ, մի՞թէ այժմ ցուրտն ազդեց: Մի կարճ ժամանակ նա մնաց քարացած կանգնած, բայց յանկարծ ուշքի եկաւ, և վախենալով՝ որ մի գուցէ ազմուկի վրա մարդիկ հաւաքուեն և իրան դողի տեղ ընդունեն, նա սկսեց փախչել դէպի մի ուրիշ կողմ: Սոսկալի էր նրա զրուծիւնը: Քամին ծածանում էր նրա թիկունքի վրա ընկած շորի կտորը և դիզացած մազերը. չորս կողմից վրա յարձակուեցին շները և շրջապատեցին նրան: Նա հազիւ էր կարողանում մահակով պաշտպանել իր մերկ մարմինը կատաղի գազաններից: Մէջքը դէմ տալով մի պատի, նա կանգ առաւ և շարունակելով պաշտպանուել շներից, առանց այլ ևս երկար մտածելու ձեռնեց մի դուռ: Մի տղամարդ դուրս եկաւ, բաց արեց դուռը:

— Եաման ախպէր, քեզի մեռնիմ, խաչ քրիստոնեայ եմ, էն երկրի մարդ եմ, էրէխայ մը ունիմ, հողեկարքի մէջ է, պուտ-ըմ կաթ կուզի. մէկ ճար արա քո էրէխու սագաղէն,

Ասճնլ սիրուն... Խէրու էսօր իրեք խարիր օչխար թասլիմ էրի իմ չօբընին, մրկայ իմ ճիթ պուտ-ըմ կաթ ուզելով կը մեռնի:

Աղաչանքը սրտաշարժ էր, խոսարանը յուղիչ: Գիւղացին բերեց կաթը, ածեց նրա խեցատի մէջ և ճանապարհ դրեց:

Նա շտապեց դէպի մարազը, աչքի լոյսի պէս տանելով այն ճնչին հեղուկը, որ այնքան դժուարութեամբ էր ձեռք բերել: Նա առաջ էր սլանում, գործ դնելով իր թուլացած ոտների վերջին ոյժը: Բայց դեռ տեղ չէր հասել, երբ մի սրտամորմոք ձայն լսեց գիշերային լուծեան մէջ.

— Եաման լաս, եաման լաս...

Նա ցնցուեց ամբողջ մարմնով: Այլ ևս կասկած չը կար, որ թշուառութիւնը սարսափելի հարուածը իջեցրել էր... Նա աւելի արագացրեց իր քայլերը, և ահա մարազի դրանն է...

— Եաման լաս, եաման լաս, գոչու՛մ էր կինը՝ մազերը փետելով:

Նրա գրկում պառկած էր յաւիտենական խաղաղ քնով այն փոքրիկ արարածը, որ այնքան քիչ ապրեց այս անիրաւ աշխարհում, բայց այնքան շատ տեսաւ, շատ կրեց, շատ տանջուեց:

Թշուառ հայրը կանգ առաւ մարազի դրանը, անհուն վշտով նայեց չարաքախտ կնոջը

և մեռած երեխային: Ձեռքը դողացի, խեղատը
վայր ընկաւ ձեռքից և սպիտակ հեղուկը
թափուեց խոնաւ, բորբոսնած յատակի վրա:
Նա դէն շարտեց իր մահակը, ընկաւ անշնչա-
ցած դիակի վրա և մի այնպիսի ազազակ
արծակեց, որից ամենասրտոտ մարդն անգամ
կը դողար: Կուտակուած զայրոյթի և յուսա-
հատութեան պռոթկուծն էր դա, որ որոտազին
դուրս թռաւ վշտերով լի կրծքից:

Իսկ լուսինը՝ շարունակուած էր պայծառ
փայլել և լուսաւորել թշուառութեան այդ
զաւակներին:

Էհ, ինչէ՞ր չի լուսաւորել նա...

1896 թ.

„ՓԱԼԱԳ ՎՈՒՐՂՈՒՆԻ“ *)

Գեղեցիկ է Բարթողեան լեռնաշղթան: Այլ-
զարդ Մասիսի փէշերից կախուած են այդ
լեռները, որպէս անհոգ, ծիծաղկոտ մանուկ-
ների մի ահագին խումբ, որոնք բռնել են ի-
րանց պառաւ ու հսկայ մօր փէշերից, պատ-
րաստուելով մի մանկական զուարճալի պար
սարքել. բայց ծերունի մօր սառն անտարբե-
րութիւնը, մռայլ ու ահաւոր տեսքը կարծես
բեկուել է նրանց իրանց տեղերում և խեղճե-
րը կոտորուած, ընկճուած նրա սառցային
հայեացքի ճնշող ոյժի տակ, քարացել են
մնացել իրանց մի անգամ բռնած դիրքի մէջ,
մէկը միւսի պոչից բռնած, մէկը միւսի ուսին
կոթնած, թեւերին բարձրացած, սպասելով
դաժան մօր բարեհաճ, քաշալերող ժպտին,
որ մէկէն ի մէկ շարժուեն, ցատկեն և պար

*) «Փալագ Վուրղունի» նշանակուած է բախտի դառն հա-
րուածին ենթարկուած մարդ:

զան: Բայց անցնում են տարիներ և դարեր, նրանք մնում են մի և նոյն դիրքի մէջ, իսկ մայրը, այլգարդ գլուխն ու ճակատը դէմ տուած երկնքի շանթ ու կայծակներին, շարունակում է պահպանել խորհրդաւոր լռութիւն: Ե՞րբ պէտք է ժպտայ...

Ձմեռը, երբ Մասիսը իր մարմնի բերաւոր խոցերն և ուռուցքները ծածկում է ձիւնի սպիտակ սաւանով, Բարթողեան լեռների ալիքաւոր և գեղանկար բարձրութիւնները, հետեւելով իրանց զառամեալ մօրը, նոյնպէս ծածկւում են ձիւնի հաստ շերտով: Բարդ բարդ իրար վրա անկանոն ձևով դիզուած ձերմակ ամպերի մի շարք են ներկայացնում նրանք, կամ յոգնած ուղտերի մի ահագին կարաւան, որ երկար ճանապարհից յետոյ հանգիստ է առնում: Բազմաթիւ կիրճեր և արահետներ կան այդ շղթայի զանազան տեղերում, որոնցով տարուայ միւս ժամանակներում երթեւեկում են մենաւոր ճանապարհորդները, բազմաթիւ աւազակներ և մաքսանենդ մարդիկ: Բայց ձիւնի հաստ ծածկոցը լցնում է այդ բոլոր կիրճերն ու շաւիղները և կազմում է մի դաւաճան, կորստաբեր հարթութիւն, որ ամեն բոպէ իր տակ կարող է բանալ ահաւոր անդունդներ, անապասելի խոռոչներ, և կուլ տալ այն յանդուգն ճանապար-

հորդին, որ սիրտ է արել մէն մենակ ծմեռ ժամանակ կտրել, անցնել այս լեռնաշղթան:

Սոսկալի է ձմեռն այդ լեռներում: Քանի՛ քանի թշուառներ են իրանց գլուխը մատաղ տուել նրա մթին խորխորատներում, քանիսին բուքն է խեղդել կամ ցրտատաք արել, քանիսն են խորասուզուել ձիւնապատ վիհերի մէջ և իրանց սառը գերեզմանը գտել ձիւների կոյտերի տակ: Իսկ աւազակների զնդակներով տապալուածները: Ահա թէ ինչու՝ տարուայ այդ ժամանակում ոչ ոք սիրտ չի անում երևալ այդ վաժան վայրերում, ոչ ոք չի կամենում կեանքը վտանգի ենթարկել, անցնել այդ շղթան: Ոչ մի կենդանի շունչ չի խանգարում այդ զարհուրելի տեղերի սպանիչ խաղաղութիւնը, բացի սոված, թափառական գալչերից, որոնք իրանց ոռնոցը խառնում են բբաբեր քամիների վզվզոցին:

Ահա Սինակայ սարերը. գազաթից մինչև փէշերը նրանք ծածկուած են ձիւնի հաստ շերտով: Սինակայ սարեր... Բարթողեան լեռնաշղթայի մէջ ամառ ժամանակ գեղահրաշ զրախտ են ներկայացնում սրանք իրանց հարուստ բուսականութեամբ և հազարաւոր կաթնահամ աղբիւրներով, որոնք կազմում են սքանչելի վտակներ ծաղկաւէտ հովիտներում: Իսկ այժմ... ծմեռնամուտի արեգակը մօտ է

մայր մտնելու և նրա վերջին նառագայթները երկչոտ, անփստահ կերպով զարկուելով ճերմակ ձիւնի սառուց կտրած մակերևոյթին՝ բեկբեկուում և ակնախտից փայլ են արծակում. խղճուկ, մեռելային փայլ. մեռնող բնութեան տխուր ժպիտն է սա... Երեկոյեան քամին խաղում է ձիւների հետ և կամաց-կամաց ցուրտը սաստկանում է:

Այդ իսկ բոպէին լերան կատարին ձիւնի սպիտակութեան վրա յայտնուում են մի քանի շարժուն, սև ստուերներ: Սոված գայլերի մի փոհմակ է դա արդեօք, որ ցած է գալիս դէպի գաշտի զիւղերը զիշերային շարձակումով կատաղի քաղցը յագեցնելու համար: Ստուերները, թէև խիստ դանդաղ, բայց ցածանում են անդադար: Սհա նրանք արդէն լերան կրճքին են և զարմանք, դրանք ոչ թէ զազաններ, այլ մարդիկ են, մի խղճալի, մի թշուառ ընտանիք: Ո՞վ կարող էր երևակայել, անգամ, որ այսպիսի ժամանակ, այն էլ օրուայց այս պահուն, որ և է մարդ սիրա կանի երևալ այդ լեռներում:

Սուչեից դնում է մի նորատի կին, բռնած տաս տարեկան մանուկի ձեռքը, իսկ դրանց յետևից դանդաղ ու վախկոտ քայլերով լիսնում է մի տղամարդ, հիւանդ, վիրաւոր: Բարբարոս թշնամու զնդակը ջախջախել է

նրա աչ ուսը, և այդ պատճառով աչ ձեռքը կողքից անշարժ կախուած է մնացել, մինչդեռ ձախ ձեռքով անդադար աշխատում է փակել արեան հոսանքը: Բայց իզո՞ւր... լերան կատարից մինչև վիրաւորը սպիտակ փայլուն ձիւնի վրա ձգուում է մի կաթմրագոյն ժպուաւէն, որ արեան կաթիլներից է կազմուած: Վիրաւորի թշուառ կեանքի մնացորդն է սա, որ կաթիլ կաթիլ քամուում է Սինակայ սարերի մէջ, բայց չը նայելով դրան, նա գերմարդկային ճիղեր դործ զնելով իր վրա, չուսահատ քայլում է:

Սրեզակն արդէն մայր մտաւ. նրա վերջին նառագայթներն էլ քաշուեցին լեռների ձիւնապատ զագայթներից: Վերջալոյսի փայլն էլ հետզհետէ պակասեց և վերջապէս, երեկոյեան մուսլը, որպէս մի համատարած քօղ, եկաւ պարուրելու լեռներն ու ձորերը, ու մի դժուրային վիճակ ստեղծեց այս թշուառ հանապարհօրդների համար: Քամին սաստկացաւ. յորտն անտանելի է, իսկ խեղճերը մերկ են, շատ մերկ, քանի՛ անգամ թալսնուեցին: Նրանց ոտները վաղուց են դադարել ցուրտ շգալուց. ոտներ չեն դրանք, այլ մի զոյգ իայտեր, որոնք թօյլ կերպով դիմահար տալով՝ շաշում են իրանց խղճուկ բռները: Եւ այդպէս շարունակում են իշնել: Լուռ են. միայն

ձիւնն է անդադար սարսռեցնող ճռճուց հանում նրանց ուժասպառ ոտների տակ:

Եւ դեռ ինչէ՛ր են քաշել նրանք մինչև այստեղ հասնելու: Ահա թշուառ վիրաւորի ոտները յանկարծ թաղուեցին ծիւնապատ խոռոչի մէջ և նա երեսի վրա վայր ընկաւ՝ մի սոսկալի հառաչ արձակելով իր վէրքի ցաւից: Չիւնի մէջ թաղուած, նա անզօր ճիգեր է գործ դնում ոտքի կանգնելու, թրպրտում է, որպէս վիրաւոր թռչուն, մինչև որ խեղճ կինը չետ է դառնում, բարձրացնում է նրան, և կրկին քայլում են...

Երկինքը հետզհետէ ծածկւում է թուխպերով. խաւարը տիրում է ամեն կողմ: Ահա կինը կանգ առաւ, մէկ վերև նայեց երկնքին, ուր ամպերի ճեղքերից երևում էին մի քանի աստղեր, նայեց իր շուրջը տիրող խաւարին, նայեց դէպի լերան ստորոտը և մի ծանր ախքաշեց... Նա գիշերելու տեղ էր փնդրում: Անհնարին էր այդպէս հասնել մարդկային բնակութեան: Բայց ո՛ր գիշերել...

— Կարապետ, ի՞նչդ էնենք,— դարձաւ նա դէպի իր ամուսինը մի խղճալի, յուսահատ ձայնով,— մութն ընկաւ, կը վախնամ բուք էլ էղնի, էսա ճիժ չը գինայ քէլէլ, էս լէ չեմ գինա էսօր շլկել, ծնկներս կը ծռին:

Ամուսնու պատասխանն եղաւ մի վշտալից և երկար «ա՛խ»: Իսկ քամին շարունակում էր սաստկանալ, ամպերը կուտակւում էին: Բոլոր նշաններից երևում էր, որ բնութիւնը մի արտասովոր բան է պատրաստում, մի այնպիսի բան, որը ամեն մի կենդանի արարած բնադդուծով նախազգում է, սարսափում շտապում է թագնուել ուր և լինի:

— Կարապետ, ապա ի՞մալ կեղնի, կրկնեց կինն իր հարցը:

Անյոյս, սարսափելի վիճակը նրա աչքերի վաղուց ցամաքած աղբիւրակներին մի քանի կաթիլ արտասուք քամեց, որոնք կախուեցին արտեանունքներից և իսկոյն սառցային փոքրիկ գնդակներ դառան: Խե՛ղճ... Նա դիտէր որ իր վիրաւոր ամուսինը ուժասպառ է և անզօր, բայց դարձեալ կոչումն էր անում դէպի տղամարդի խելքն ու կարողութիւնը:

— Ի՞մալ կեղնի, կնի՛կ, — կոչեց նուազած ձայնով թշուառ ամուսինը, — աղաչենք Աստուծուն, որ էսա տեղ մեր խօքին առնի, մէ խետ փրթինք... Ես ի՞նչ էնիմ, ո՞ր ջուրն ընկնիմ, էս լէ չիմ գինա քելել, չեմ տայ ի՞նչ տի էնենք: Եամա՛ն Աստուած, մէկ ճա՛ր: Վէրջին խօսքին նա աչքերն ուղղեց դէպի երկինք:

Բայց երկինքն անողոք էր. նրա վրա մի ժպտուն կտոր չէր մնացել: Սհարկու ամպերը կամաց-կամաց ժողովուեցին և ծածկեցին ամբողջ երկնակամարը: Հսկայ Մասիսի թիկունքից լուսինը ամօթխած հարսի պէս ցոյց տուեց իր դէմքը, փորձեց իր պաղ, կաթնային ճառագայթներով լուսաւորել ձիւնապատ լեռների կատարները, բայց իզուր. նրա լոյսի պաղ ցնցուղները կորան, անհետացան մթին ամպերի անհուն խաւարի մէջ և նա մի անթափանցիկ շղարշով շտապեց քողարկել իր փայլուն դէմքը: Իսկ քամին փչում է այնպիսի կատաղութեամբ, կասես ուխտել է այս հսկայ լեռները փուլ բերել, և զետնին հաւասարեցնել: Լուսինը մէկ էլ փորձեց իր ճառագայթները թափել ահաւոր վայրերի և թշուառ ճանապարհորդների վրա. ահա նա յետ քաշեց իր երեսի քողը, մի տխուր մեռելային լոյս սփռեց ահաբեկուած բնութեան և մոլորուած թշուառների վրա, կրկին թագնուեց չարահնի մանկան պէս, դարձեալ նայեց ամպերի պատառուածքից և ապա իսպառ ծածկուեց՝ համատարած խաւարի, փոթորկալից ամպերի, ցրտաշունչ հողմերի իշխանութեանը յանձնելով զարհուրած բնութիւնը և նրա հետ միասին այն դժբախտ արարածներին, որոնց ճակատադրին հաճելի

է եղել այս ահաւոր ժամին մէն մենակ ձգել այս անձանօթ լեռների մէջ իրանց անհուն վշախ, անսահման թշուառութեան հետ: Սկսուեց Բարթողեան լեռների զարհուրելի բուքը: Երեք հողիներն արդէն մի ձորակի մէջ են. այլ ևս ոչ մի հնար չը կայ շարժուելու, նրանք հեշտութեամբ կարող են կորցնել իրար, ճանապարհը չը դիտեն: Երեքն էլ բռնում են միմեանց ձեռքից, փորձում են դարձեալ մի քանի քայլ անել, բայց երեխան քաշ է ընկնում.

— Մարէ՛, ոտներս փետցան, եաման, չեմ գինայ բէլէլ, մարէ — մրմնջում է երեխան, կծկուելով մօր կողքին:

Կանգ են առել, վիրաւորը նոյնպէս անկարող է առաջ գնալ: Նա երերում է, աչք է ածում ձորակի շուրջը, մինչդեռ կատաղի քամին շաչում է, ոռնում, ձիւնի հսկայական պտույտներ է կազմում երկնքում: Այսպիսի դէպքերում ճանապարհորդները սովորաբար տեղն ու տեղը նստում են, թաղում են ձիւնի տակ՝ կամ ապրելու, կամ մեռնելու համար: Այդպէս վեռեցին անել և այս ճանապարհորդները, երբ յանկարծ նրանց աչքովն ընկաւ մի հսկայ ժայռ, որ ձիւնների ընդհանուր մակերևոյթից դուրս ցցուած էր մնացել: Յոյսի մի նշույլ ծագեց խեղճերի սրտում.

նվ գիտէ, գուցէ հնարաւոր լինի նրա տակը մի խոռոչում կծկուել մինչև լոյս: Երեքն էլ միաժամանակ վերջին ճիգերն են հաւաքում, իրար քաշքշելով դիմում են դէպի այդ ժայռը: Ահա նրանք վերջապէս իրանց ցանկացած տեղումն են, զգուշութեամբ անցնում են ժայռի լեռեր, քամու հակառակ կողմը, և անսպասելի կերպով կանգ են առնում մի այրի բացուածքի առաջ: Ո՞վ կը սպասէր. սա արդէն մի երկնային պարզեւ, մի փրկութիւն էր: Առանց մտածելու, առանց տատանուելու երեքն էլ մտնում են այդ այրը և ուժասպառ վայր են ընկնում հէնց այրի բացուածքի առաջ:

Խաւար է այրի ներսը, խաւար, որպէս այնտեղ ապաստան գտած թշուառների սև սրտերը: Ամեն մի ձայն, ոտքի մի թեթև շարժում սարսեցուցիչ արձագանք է հանում այրի խորքերում և հազար ու մի այլանդակ ձայներով կրկնում է, ասես այնտեղ, ներսերում, դեերը ճիւղադային քրքիչ են բարձրացնում թշուառութիւնը ծաղրելով: Ապաստանուածները կծկում են իրար մօտ. երիտասարդ վիրաւորը պառկում է ուժասպառ, երեխան կպչում է մօրը: Տիրում է մի ահաւոր լռութիւն, որ էլ աւելի սոսկալի է դառնում ճնշող խաւարի մէջ և որ երբեմն-երբեմն մի-

այն վրդովում է վիրաւորի ցաւալի հառաչանքներով և ցրտահար մանկան մրմունջներով: Իսկ դրսում կատաղի քամին ոռնալով զարկում է այրի ժայռին և այնտեղից երբեմն-երբեմն ձիւնի մանր փոշին շփում է ներս է ածում խեղճերի վրա:

Քամու ահաւոր ձայների մէջ մանաւանդ մի տխուր, նուաղած, սրտամորմօք հնչիւն առանձնապէս սոսկում է պատճառում կնոջը: Ա՛խ, այդ ձայնը, այդ ձայնը... Արդեօք երբ և իցէ նրա ականջում կը լռի՞ այդ սպանիչ նվիզոյր: Ինչե՞ր չէր տայ նա՝ այդ ձայնը չը լսելու համար... Այդպէս էր անքում նրա փոքրիկ Սաթօն, հինգ տարեկան երեխան, երբ անօրէնները նրան հորի մէջ գլորեցին և հողով ծածկեցին: Օ՛, մի ամբողջ օր այդ ձայնը հնչում էր դետնի տակից: Ա՛խ ինչեր էր անում զարհուրած երեխան, երբ նրան խլելով մօր զրկից, քաշ տուին դէպի հորը. քաշը անգամ կարտասուէին նրա ճչից, բայց նրանք անողոր մնացին: Իզո՞ր խեղճ մայրը վազում էր դէպի հորը, իզո՞ր դահիճների ոտներն էր համբուրում, նրա հոգու հատորը հողի տակ փչեց իր վերջին շունչը, իսկ նրա ձայնը դեռ լսում է լսում է...

Ցուրտ է, շատ ցուրտ: Դողում են խեղճերը. կամաց-կամաց նուազում են վիրաւորի

հառաչանքները և մանուկի մրմուռները. մե-
նակ կինն է հսկում սրանց վրա, պահպա-
նում է, որպէս իր աչքի լույսը: Նա ականջ է
դնում նրանց ձայներին, ամեն մի հեքին
շնչառութեանը, հառաչանքներին: Արդէն կէս
գիշերը վաղուց անցել է, դրսի բուքը հրէ-
շաւոր չափեր է ընդունել. վերաւորն ու երե-
խան վերջապէս իսպառ լուծւում են: «Երեւի
քնեցին», մտածում է կինը և աշխատում է
աւելի մօտ կպչել իր զաւակին, որ դռն է իր
մարմնով տաքացնի նրա սառած մարմինը:
Յանկարծ նա չիշում է, որ քնած մարդը
հեշտութեամբ է ցրտատար լինում: Այս միտ-
քը նրան սարսափեցնում է, և նա վճռում է
քնածներին զարթեցնել, կամացուկ հրում է
վերաւոր ամուսնուն, որ զարթնի: Բայց նա
միայն ցնցւում է և հազիւ լսելի ձայնով
տնքում է ու լուծւում: Երեխային է ցնցում, նա
էլ անշարժ, անձայն է: Տէր Աստուած, ի՞նչ
պէտք է անել: Ճարր կտրած՝ նա մթութեան
մէջ խարխափելով դտնում է երեխայի ձեռնե-
րը. ախ, ի՞նչ սառն են: Նա մօտեցնում է իր
բերանին և աշխատում է իր շնչով տաքա-
ցնել մանուկի սառած անդամները. փչում է ու
փչում, բայց ինքն էլ ոչժ չունի, ինքն էլ մօտ
է սառչելու, և երեխայի ձեռները մնում են
առաջուայ պէս սառած, փետացած: Ամուսնու

ձեռքն է դտնում, նա էլ է սառած: Ապա իր
ամբողջ մարմնով կռանում է թանգազին
մարմինների վրա՝ մէջքը դէմ տալով քամու
հոսանքին... Խեղճ, նա աշխատում է ինչպէս
լինի, փրկել սրանց և այդ հոգսի մէջ նա չի
էլ զգում անտանելի ցուրտը, չի էլ լսում
քամու կատաղի ոռնոցը, բացի այն զորմելի,
այն սրտաճմլիկ հնչիւնից, որ այնպէս նման
է իր Սաթօի մահամերձ նվիզոցին:

Նա էլ աւելի մօտ է կծկւում պառկած
մարմիններին, մօտ, աւելի մօտ: Տէր Աս-
տուած, ի՞նչ սառն են սրանք... Ի՞նչպէս պա-
ղել են սրանց մարմինները... Խաւարի մէջ,
առանց ոչինչ տեսնելու, նա շօշափում է
նրանց կուրծքը, մէջքը, դէմքը. ամեն տեղ
մեռելային սառնութիւն... Յանկարծ նրա
մտքում ծնում է մի սոսկալի կասկած, չարա-
գուշակ նախազգացումը տիրում է նրա սրբ-
տին:— «Մի՛ գուցէ իր գոյգ սիրելիները
ցրտատած եղած, մեռած լինեն. չէ՞ որ խեղճ
Կարօն ամբողջ ճանապարհին արիւնաքամ
եղաւ, իսկ փոքրիկ Գրգօն արդէն լերան վրա
սառչելու մօտ էր»: Այդ միտքը յամառ կեր-
պով նստում է նրա գլխում և սարսափը
պաշարում է նրան: Խեղճին թւում է, որ
այդ ժամին ինքը ողջ աշխարհից մերժուած,
դատապարտուած է և բանտարկուած այս մե-

նաւոր, խաւար, զարհուրելի ալրի մէջ: Նա-
խապաշարմունքները նրա զարհուրած երեւ-
կայութիւնը լցնում են հրէշաւոր պատկերնե-
րով: Դրսում ունացող քամին ինչ որ սոսկալի
բաներ է պատմում, ինչ որ սպառնալիքներ է
կարգում նրան, որից նրա մազերը դիզանում
են դլխին, իսկ ներսում, ալրի խաւար խոր-
քերից բիւրաւոր դեւերի շարժման և սպառ-
նալից փսփսոցի ծայնն է գալիս. ահա նրանք
շարժւում են, դիմում են դէպի նրան... Ահա
նրանց առաջնորդներն արդէն երեւացին մէկ,
երկու, երեք... քանի՛սն են... դժուար է նոյն
իսկ համարել...

Զարհուրած կիներ փակում է աչքերը, բայց
իզուր. նրանք դարձեալ նրա աչքի առաջն են.
ահա վերջապէս շրջապատեցին նրան և ճի-
ւադալին պար սկսուեց զարհուրելի ծամա-
ծուութիւններով: Ամենքի գլուխն էլ փաթա-
թուած է զանազան արիւնոտ լաթերով, ա-
մենքն էլ կարմիր, արիւնազանգ լեզուները
բաշ են ձգել մինչև գետին՝ չողնած շների պէս,
ամենքն էլ կեռ, փայլուն սրեր ունեն ձեռնե-
րին, որ գործ են ածում փայտէ ձիւռ տեղ:
Ահա դեւերի շրջանը կամաց-կամաց նեղա-
նում է, նրանց ալլանդակ ոտների ահուելի
դրոփիւնը աւելի և աւելի մօտ է լսւում,
ճիւղալին պարը սղմում է նրան... Յան-

կարծ ամենքը միասին կեռ թրերը բար-
ձրացրին... Տէ՛ր Աստուած, քանի՛սն են... Նա
ճանաչում է սրանց. օ, նա չիշում է շատե-
րին, աչք դեւերին նա շատ յաճախ է տեսել...
Այո՛, այո՛, սա էր, որ Սաթօին գլորեց հորը.
ա՛խ, անօրէ՛ն, էլ ի՛նչ ես ուզում... Գրգօխ
է՛լ... չե՛մ տայ... չե՛մ տայ... չե՛մ տայ, ինձ
սպանեցէք...

Այսպէս ճչաց խեղճ կիներ զարհուրած ծայ-
նով և իր ձայնից ուշքի եկաւ: Կօշմարը թո-
ղեց նրան. «Յիսո՛ւս Քրիստոս, Յիսո՛ւս Քրիս-
տոս», կրկնեց նա իր շուրջը նայելով և երեսը
խաչակնքելով: Այրն այս անգամ նրան աւելի
խաւար էր թւում, իր սիրելիները շարունա-
կում էին լուռ մնալ: Նա կրկին կռացաւ
պառկածների վրա, կրկին հրեց նրանց սառը
մարմինները, շօշափեց, քաշքշեց:

— Կարօ, Կարօ, զոչեց նա:

Բայց վիրաւորը նոյն իսկ չը տնքաց:
Թշուառ կնոջ կասկածն էլ աւելի զօրացաւ:

— Կարօ, գոռաց նա յուսահատ, լալազին
ծայնով. Գրգօ՛, բալա, կը մսիս, մի՛ քնի, դարձաւ
նա դէպի զաւակը:

Բայց երկուսն էլ լուռ են, երկուսն էլ ան-
ծայն... Խե՛ղճ, անբաղժ կին... խաւարի մէջ
նա չի կարողանում տեսնել, որ նրանք քնեցին
յաւիտենական քնով, որ երկիւնքը այս անգամ

զոնէ խղճաց նրանց վրա և մահով վերջ դրեց անտանելի ցաւերին: Բայց այն, ինչ չը կարողացաւ տեսնել նրա աչքերը, զգաց մտի այն անհանդիստ, [Թր]թռուն կտորը, որ սիրտ անուռն է կրում:

— Եւստոյն Աստուած, էս ի՞նչ հող տուիր զլիսիս, դոչեց նա, անզօր լինելով նոյն իսկ մի կաթիլ անգամ արցունք [Թափել]:

Այրի մէջ մենակ լինելու զիտակցութիւնը կրկին սարսափով պատեց նրան. խաւար և զիւաբնակ այր, երկու անշնչացած դիակներ, դրսուժ կատաղի, բքաշունչ քամի: Ո՞ւր գնալ, ո՞ւր փախչել, ո՞ւր ապաստան, պաշտպան զրտնել: Քարայրն այլ ևս չէր կարող պարփակել վշտի այդ ծովը, նա այնքան մեծ էր, որ պէտք էր ամբողջ բնութեանը յանձնել, պէտք էր բաժանել այս գոռացող քամու, այդ ահարկու ամպերի, այս անհուն երկնակամարի հետ, որ կրելու հնարաւորութիւն չիւնէր:

Այրի կամարները խեղդում էին նրան և զարհուրած կինը այնտեղ [Թողնելով] զոչդ սիրելիների մարմինները, դուրս [Թաւա, որպէս] մի սարսափած ու կատաղի Ֆուրիա, չը գիտենալով դէպի ո՞ւր ուղղել իր մոլոր քայլերը: Մի քանի րոպէ նա կանգ առաւ այդ ահեղ փոթորկի առաջ, նայեց երկնքին, ուր ոչինչ չէր երևում. նայեց իր շուրջը... Օգնութիւն

էր հայցում, բայց ումի՞ց... Ապա ականջ դրեց այրի ներսը, երեւի չոյս ունէր լսել այնտեղից իր սիրելիների հառաչանքները, բայց փոխաբէնը նրա սարսափած լսողութեանը հասան ծանօթ զարհուրելի ձայները և նա վազեց ձորի միջով հեռու և հեռու, ինքն էլ չիմանալով դէպի ո՞ւր, միայն որչափ կարելի է հեռու այդ սոսկալի այրից:

Երկար գնաց նա. քամին ցրիւ է բերում նրա [Թիկունքի] վրա ձիւնապատ ծամերը և բարձրացնում, զիղացնում զլիսի վրա. երբեմն նա ընկնում է, զլորւում է ձիւնի կոյտերի մէջ և երբ բարձրանում է, նմանում է մի ձնադնդի, և կրկին փախչում է: Արդէն շատ հեռու է այրից—նա կանգ առաւ վերջապէս, մէկ էլ նայեց իր շուրջը: Արշալոյսը բացուելու մօտ էր. արեւելքը շառագունում էր, փոթորիկը դադարում էր. նա այժմ յետ դարձաւ և դիմեց դէպի նոյն այրը: Հասաւ և ներս ընկաւ: Այրի դրան առաջ, ձիւնի փոշիով պատած՝ յաւիտենական բնով բնել էին հայրը և զաւակը զլուխ զլիսի տուած: Վէրքից [Թափուած] արիւնը լճացել էր և սառել վիրուորի կողքին: Նրա դէմքը դունստ էր և կրում էր իր վրա տանջանքների կնիք, իսկ մանուկը կամաց-կամաց սառչելով, կասես խաղաղ բնում էր:

Թշուառ կինը բնկաւ զոչդ զիակների վրա
և երկուսին էլ միանգամից գրկեց: Մի առ ժա-
մանակ նա այսպէս լուռ մնաց, գլուխը ծած-
կելով սիրելիների կրծքերի մէջ և համբոյրներ
դրողմելով նրանց սառած շրթուներին:
Ապա երկու չորացած, կապտած ձեռները
բարձրացրեց և ծանր հարուած իջեցնելով
գլխին գոչեց:

— Խարիր խաղար դարդ ունի՞մ, դուն լէ
մի՛ խնայի, զա՛րկ, Ֆալազ *):

Այլ ևս արցունք չունէր նա, այլ միայն
կրկնում էր «զարկ Ֆալազ» և հարուածում
գլխին:

Բայց այդ աղաղակները միայն տխուր և
ահուելի արձագանքով կրկնուում էին այրի
խորքերում: Նա նորից ցնցեց զիակները, շար-
ժեց և գոռաց՝ «Կարօ, Կարօ, Գրգօ».

Վերջապէս նա վերկացաւ, կանգնեց զիակ-
ների առաջ, ձեռքերը տարածեց, երկլինք նա-
յեց և գոռաց.

— Տէ՛ր, ես էլ դոր էրթամ, Ֆալազ, ինչի
բնձի լէ չես սպաներ էսոնց խետ.

Նորից նայեց, նայեց զիակներին շատ եր-
կար, անթարթ աչքերով, և յանկարծ մի ան-
բնական ճիչ արձակեց: Նա ծիծաղում էր
քսամների, սպանիչ ծիծաղով: Որքան զարհու-

*) Բազդ:

րելի էին այդ ծիծաղի հետ նրա այլանդա-
կուած դէմքի շղաձգական շարժումները: Եթէ
այդ զիակների մէջ կեանքի մնացորդ անգամ
լինէր, այդ քրքիչը բաւական էր, որ նրանք
սրտածաք լինէին: Խեղճ կինը խելագարուեց...

Նա մտեցաւ ամուսնու զիակին, ոտքով
հրեց նրան:

— Նիլի վեր, հիլի վէ՛ր, բա մարդ, չուն
ե՛փ քնիս, հիլի վեր քելա՛ արտ, քելա դաշտ,
արար քաղի, հօրի՞ կը քնիս, հիլի:

Սառած զիակը օրօրուեց նրա ոտքի շար-
ժումից և կրկին անշարժացաւ իր տեղում:

— Լաօ դու հօրի՞ կը քնե՛ս. դուն լէ՞ չես
գայ. դէ որ իմալա, ես կեթամ, քնէք դուք:

Ասաց նա, և այրի բացուածքից դուրս
թռաւ...

Ի... զիւղի գլխաւոր փողոցի ծառուղիում
միշտ կարելի է տեսնել մի խեղճ խելագար
կին՝ զզգզուած մազերով, ոտաբոբիկ, պատա-
ռտուն շորերով, որոնց տակից տեղ տեղ բաց
երևում են նրա վտիտ մարմնի մասերը: Սա
նոյն կինն է: Նրա աչքերը բորբոքուած
են, որպէս տենդով բռնուածի աչքեր, նա
վտիտ է և գունատ, ինչպէս զերեզմանից
դուրս փախած մեռել: Անցուղարժ անողներին
նա կանգնեցնում է և հարցնում ժպտալով.

— Ինձի չե՞ս հանճար, ես Փալազ Վուր-
ղունին եմ էէ... Հա՛ էնա տեղ զարկեց ընձի
Փալազ հա՛...

Նա մատով ցոյց է տալիս դէպի հարաւ,
դէպի Բարթողեան լեռները և վազուժ է դէ-
պի այն կողմը մի վայրենի քրքիչ արծակելով:

1896 թ.

ՆՈՐԱԾԻՆԸ

(ԳԱՂԹԱԿԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄԻՑ).

Սև էր էն տարին. սև էր պատել մեր եր-
կրին. ամեն կողմից արեան հոտ էր գալիս:
Հայ քրիստոնէի գլուխը դարձել էր ծառի մի
տերև: Անօրէնները չորս կողմից, ո՞վ դիտե
ինչի համար, գլուխ էին բարձրացրել և
սոված գալլերի նման մեղ վրա էին վազուժ
արեան ծարաւով: Մեր լեռներն ու ձորերը,
մեր դաշտերն ու հովիտները ամենն էլ դար-
ձել էին «հարամիների» բուն, զիւղից երկու
քալլ հեռանալ չէր լինուժ, էլ վար ու ցանք,
հունձ ու կալ չը կար, կեանքը թանկ է, ո՞վ
սիրա կանէր գլխից ձեռք վեր առնել դաշ-
տային աշխատանքի զնալ մտնաւանդ այն
օրից յետոյ, երբ մեր ուսի աղային անօրէն-
ները դէզի մէջ վառեցին, երբ Եղօի հարսն
ու աղջիկը արտից տարան հա՛ տարան, զրն-
դակահար անելով նրա մանկալ որդուն:

Ամեն անգամ՝ երբ արևը ծածկուում էր մեր լեռների չետեր և գիշերային խաւարը ծածկուում էր արար—աշխարհի հետ նաև մեր գիւղը, այդ խաւարից էլ աւելի սև, հոգեմաշ խաւար էր տիրում մեր սրտերին և ճնշում, ճնշում... Սրգեօք անօրէնները գիշերը սրի և կրակի ճարակ չեն դարձնի մեզ, մտածում էինք մենք, արդեօք վաղը արև ու երկինք կը տեսնե՞նք, թէ՞ այս հէնց յաւիտենական դերեղմանի խաւարն է, որ իջնում է մեր գիւղի վրա: Ել ո՞վ կարող էր քնել, ո՞վ կարող էր սիրտ անել շորեր համել. քունը բաժին էր միայն փոքր, շաա փոքր երեխաներին, որոնք դեռ ծանօթ չէին աշխարհի խէր ու շառին, որոնք չը գիտէին թէ ի՞նչ ահաւոր մտքեր են դառնում մեր գլուխներում:

Մեր շրջապատում էլ գիւղ չը մնաց, բոլորը զօհ գնացին անօրէնների չը տեսնուած գաղանութեանը. օ, պատմել կը լինի՞, թէ նրանք ինչէր դործեցին այդ գիւղերում. մարդկային լիզուի կարողութիւնից վեր է այդ արիւնոտ անցքերի նկարագիրը: Եւ ո՞վ կը պատմի, երբ ոճիրների ականատեսները, որոնք հրաշքով փրկուել են անօրէնների զնդակներից, խենթացել, սարէսար են ընկել կրած սարսափներից, կամ լեզուները պապանծուել է համը կտրել, կամ մահամերձ հիւանդ ընկած

են այս ու այն աստուածասիրի դօանը: Լուռ, անտարբեր ցցուած ժալօներն ու սարերը, խորունկ ձորերն ու այրերը, իրաւ է, լսեցին մորթոտուած տղամարդկանց վերջին հռնդիւնը, կենդանի թողուած երեխաների ստորերկրեայ ճիչն ու մրմունջները, զազիր պեճութեան զօհերի, շարան-շարան իրար կապուած կոյս աղջիկների և ջահիլ հարսների ողբն ու կոծը, կործանուած գիւղերի տակաւին ծխացող աւերակների մէջ ուրուականների պէս շրջող խեղճ ու կրակ մնացած թշուառ ծերերի ու պառաւների օրհասական աղաղակները, լսեցին այս բոլորը, յուղիչ, ախուր արծաղանքներով կրկնեցին և մնացին դարձեալ լուռ, դարձեալ անտարբեր: Ել ո՞վ կը պատմի, թէ ինչեր անցան այն գիւղերում, երկի՞նքը... բայց նա էլ շատ է հեռու, շատ բարձր...

Մեր պապերը դարերից ի վեր սովորեցրել են մեզ երանի տալ մեռելներին, որոնք թօթափելով անիրաւ աշխարհի հոգսերն ու ցաւերը, զնում են յաւիտենական հանգիստ վայելելու. վաղուց ենք սովորել մեր հանգուցեալին հողին յանձնելուց չետոյ ամեն անգամ կրկնել՝ «երանի՛ քեզ». բայց երբէք մահն այնքան քաղցր չէր եղել, երբէք կենդանի մնացածներն այնքան չէին նախանձել յաւիտենական քնով հանդուղներին, ինչպէս այս անգամ:

Քանի՛ քանի՛ երանի տունը նոյն իսկ այն պլպլացող աւերակների տակ պառկածներին, որոնք իրանց այրուած կրծքերի տակ դէթ չաւտեան թաղեցին այն անտանելի ցաւերը, որոնցով մենք դեռ տանջուած էինք օր ու գիշեր:

Տէր Աստուած, ինչ օրեր քաշեցինք, ժայռ լինէր՝ կը ճաքէր, սար լինէր՝ փուլ կը գար, բայց ճարգը սևերես կը լինի, տարանք, դիմացանք, բայց մինչև ե՛րբ կարող էինք կրել... Մի քանի օր առաջ մի խումբ անօրէններ մեր գիւղը թափուէցին, սոված գայլերի մի փոհմակ էր այդ, թէ՛ դևերի մի խումբ, որ արիւն սփռելով անցաւ. քանի՛ քանի՛ անմեղների դէակներ փռեցին փողոցներում. ողջ մնացածներս էլ ամեն բանից զրկուեցինք: Անօրէնները խլեցին ամեն ինչ, ոչխար, տաւար, ալիւր ու ցորեն, անկողին ու զգեստ, մնաց մի թշուառ կեանք, այն էլ ամեն բոպէ փտանգի մէջ. էլ ճար չը կար և վճռեցինք թողնել մեր թշուառ երկիրը, թողնել կայք ու ստացուածք, այդի, անդ ու անդաստան, բռնել մեր մերկ ու սոված զաւակների ձեռքից ու փախչել առանց յետ նայելու զոնէ մեր կեանքը փրկելու համար:

Տխուր ու մռայլ գիշեր էր. ամպամած երկինքը մանրամաղ անծրևի կաթիլները թա-

փում էր ու թափում, ասես սզաւորի աչքերից: Նա է՛լ էր տխուր, ո՞վ գիտէ, զուցէ չիրաւի այդ արցունք էր, որ կարեկից երկինքը թափում էր ներքևում տառապող թշուառների մխիթարութեան համար. չէ՞ մեր տէրտէրը մեզ միշտ հաւատացրել է, թէ երկնքից թափուածը ողորմութիւն է. բայց եթէ երկինքը կարեկցել գիտէ, եթէ թշուառն էլ է վաչելում նրա ողորմութիւնը, ինչո՞ւ հապա այդ կաթիլները չեն փոխուած շանթերի և թափուած մեր անօրէն դահիճների գլխին, որ մեր տառապանքը վերջ առնի. մարդն էլ արտասուի, երկինքն էլ արտասուի, էլ ո՞վ պիտի կուռի չարի դէմ, էլ անճարը ո՞րտեղից յուսայ օղնութիւն:

Մեր գիւղը գաղթում էր այդ սև օրին, կամ աւելի ճիշտ փախչում էր իր «եսիրն» աղատելու համար. ծծկեր երեխանները կպան մայրերի կրծքերին, աւելի մեծերը նստեցին ծնողների պարանոցներին և ուսերին, մնացածները՝ որոնք քայլել կարող էին, կախուեցին ձեռներից և մենք շարժուեցինք: Սուգ էր պատել ամենքին. երկնքի անծրևից աւելի արցունք թափեցինք, երբ անցանք գերեզմանատան մօտով. հեշտ բան է, մեր ծնողները, մեր սիրելիներն էին այնտեղ պառկել շարէշար... և մենք ձգում էինք նրանց զուցէ չաւտ-

տեան. մեզ այնպէս էր թւում, թէ նորա բո-
լորն էլ կենդանի են, մենք թողնում ենք
նրանց անօրէնների ձեռքին անտէր, անտիրա-
կան. ասես լսում էինք նրանց լացի, անտէրու-
թեան աղաղակները, ասես քարերի տակից հչում
էին մեզ սրտապատառ՝ «նր էք թողնում մեզ,
կացէ՛ք, կացէ՛ք». փակեցինք ականջներս, ան-
ցանք շտապով, կրկին երանի տալով նրանց,
որ հայրենի հողի տակ են պառկել, մինչդեռ
մենք տանում էինք մեր ոսկորները ո՛վ զիտէ
նր օտար հողին յանձնելու:

Սմբողջ գիշեր գնում էինք անձրևի տակ,
թրջուած, յոգնած, երկիւղով:

— Մարէ՛, ցուրտ է, մրսում եմ, կոչում են
այս ու այն կողմից մանուկները:

— Լան, «խախտնա» կաց, սո՛ւս, եաման
«նրանք» կը գան բեզ կը տանեն:

«Նրանք» բառը սարսափելի զօրութիւն
ունի, մանուկները յետ յետ են նայում խաւա-
րի մէջ և աւելի մօտ կպչելով մայրերի փե-
շերին՝ առաջ են շարժւում առանց ծպտուն
հանելու: Քայլում են մինչև ուժասպառու-
թիւն, ապա հայրերը շալակում են նրանց և
կրկին գնում:

Լուռ ենք ամենքս էլ, անօրէնների զիւղերի
մօտից ենք անցնում, գաղանների բոյն, բորե-
նիների որջեր են չորս կողմներս: Աստուած

չանի էթէ նրանք մեր ոտնածայնից, մեր
աղմուկից զարթնեն և իմանան մեր փախուս-
ար, ամենքս էլ կը կորչենք. քայլում ենք
զգոյշ, փախենալով շունչ քաշել, չը հաղալու
համար մարդիկ իրանց շրթունքներն. են
կրժոտում: Եւ քայլում ենք առանց կշիռ առ-
նելու, սարսափով նայում ենք երկնքին՝ աս-
տղերով որոշելու թէ գիշերուայ ո՞ր ժամն է.
Թէ արդեօք բաւական գիշեր կա՞յ, որ կարօ-
ղանանք ահաւոր անցքերի սահմանները կրու-
րել, անցնել. բայց երկինքը ծածկել է իր երեսը
սև, անթափանցիկ քօղով, ո՛չ մի աստղ չի
պլպլում այնտեղ, մռայլ, մահաստուեր ամ-
պերը կախուել են մեր գլխի վրա և միայն
բարակ, մանրամալ անձրևը զալիս է ու զալիս:
Տէր Աստուած, ինչքեր չէինք տայ, որ այդ գի-
շերն աւելի երկար լինէր, արեգակն աւելի ուշ
ծագէր, խաւարը սիրնչի էր մեզ, մենք սոս-
կում էինք լոյսից:

Բարձրանում ենք սարեր, իջնում ենք ձո-
րեր, կտրում անցնում ենք մեծ ու փոքր ա-
ռուակներ. անօրէնների զիւղի մօտենալիս՝
մեռելային լուռութիւն ենք պահպանում և
անդադար գնում հա՛ գնում... Վտանգն անցած
չէ, ահա՛ մի ուրիշ զիւղ. քար լուռութիւնը
կրկին տիրեց ամենին. քայլում ենք ոտների

ծայրերով: Յանկարծ ընդհանուր լուսթեան մէջ լուսեց մի երեխայի սուր ճիչը, սարսափը բռնեց ամենիս, հիմա ուր որ է, անօրէնները կը զարթնեն և մենք սրի ճարակ կը դառնանք, պէտք է փակել երեխայի բերանը, ինչ և պատահելու լինի, թէկուզ խեղդուի, մահանայ: «Եաման բերանը փակի, բերանը փակի» խեղդուած ծայնով, փսփսուկով, բայց սարսափի շեշտով կանչում են չորս կողմից մօրը, սակայն մայրն ասես ոչինչ չի լուս, ախր իր արգանդի պտուղն է, ի՞նչպէս իր ձեռքով խլի իր զաւակի կեանքը: Երեխան շարունակում է ճչալ, և սարսափած բազմութիւնն ինքնապաշտպանութեան բնազդից դրդուած՝ հասնում է մի կատարեալ անզգայութեան, մի քանի ձեռքեր այս ու այն կողմից մեկնում են դէպի մանկան փոքրիկ բերանը, խցել են ուղղում, զարհուրած մայրը պաշտպանում, փախցնում է ճչացող երեխային. նա չուսահատական ծայներ է հանում, խառնում է երեխայի ճիչին իր աղերսանքները, որ խնայեն զաւակի կեանքը, ի վերջոյ ճարը կտրած, փոքրիկին պինդ պինդ սղմում է իր կրծքին և ընկնում է զետին երեսի վրա իր մարմնով ծածկելով երեխային, որ չանկարծ լուս է, բայց երևի ուշ, որովհետև զիւղում շների հաշոց է բարձրացել:

Վրկին շարունակում ենք մեր ճանապարհը: «Ձեր ոտներին մեռնիմ, շուտ շուտ գնացէք» քաջալերում են հայրերը. մեր առաջն է մի հսկայ սար ձիւնապատ կատարով: Հաւաքում ենք մեր վերջին ճիգերը, և սարը դէմ տալիս, բարձրանում: Վերելքը դժուար է, բայց բարձրանում ենք շարունակ յետ յետ նայելով դէպի այն կողմը, ուր թողինք քնած գազաններին: — Սարը որ անցնենք, ազատուած ենք, էլ մեզ չեն կարի, հաւատացնում են փորձուածները, այն կողմը սահմանն է. այս միտքը մեզ սիրտ է տալիս և բարձրանում ենք: Բայց այս ի՞նչ բան է, մեր թողած զիւղերում, ներքև, սարի ստորոտում այժմ ինչ որ շարժում է սկսուած. երեխայի ծայնից և շների հաշոցից երևի նրանք զարթնել են, արդէն հաշոյանքների և սպառնալիքների ծայները հասնում են մեր ականջին. սարսափով ենք յետ նայում. սրատես աչքերը կարողանում են հեռաւոր խաւարի մէջ ինչ որ ստուերներ որոշել, որոնք հաւաքւում, կուտակւում են ինչպէս փոթորկաբեր ամպեր, կամ գետերի ժողով, որ շուտով ճիւղազային պարեր կազմեն մթութեան մէջ: Սհա ծայները աւելի և աւելի մօտենում են, զգնքերի հանած շուռայն էլ ենք լուս, այլ ևս ոչ մի կասկած չը կայ, որ անօրէնները մեր յետևից են գալիս:

«Փախէ՛ք, եսման շուտ փախէ՛ք» կոչում են այս ու այն կողմից. բայց սարը բարձր է, վերելքը վերջ չունի, սարսափն ու յոգնածութիւնն էլ մի կողմից են արգելք դառնում, կանայք ու երեխաները մօտ են ուժասպառ վայր թափուելու: Ամենից աւելի տանջուած ու թուլացած է երևում մանաւանդ Մուրօի կիներ. ահա նա ցած դրեց իր շալակի երեխան, որովհետեւ էլ տանել չի կարողանում. ամուսինը ստիպուած եղաւ այդ երեխան էլ շալակել միւսի հետ, որ արդէն նրա թիկունքին նստած էր: Կինը ջանք արաւ և կրկին քայլում է, բայց ահա նա կրկին թուլացաւ. ի՞նչ ունի արդեօք, հիւանդ է երևի. մօտի կիներ կարեկցութեամբ բռնեց նրա ձեռքից և առաջ դնացին: «Մեղքից կուշտ ի» *) ասում են կանայք փսփոսալով:

Անօրէնները մօտ են, էլի մի փսքը և նրանք հէնց այս լերան ստորոտում կը լինեն: Մենք փախչում ենք, քանի ոչ ունենք ոտներում. երեխաների լացից, կանանց ողբ ու կոծից սարերն են դղրդում: Բայց Մուրօի կիներ այս ծանր ճգնաժամին յանկարծ ծնկների վրա ընկաւ մնաց, անկարող նոյն իսկ մի քայլ աւելու: Թշուառութիւնը կատարեալ էր, ո՞վ

*) Ծանօթ. «Մեղքից կուշտ» Արեւելի բարբառով նշանակում է չլի չեղ.

կը սպասէր, թէ բնութիւնն էլ ընդունակ է ժպտելու. նակատագրի ձեռքին խաղալիք դարձած թշուառներին — տարաբաղդ կիներ երկունքի մէջ էր... խեղճը ժամեր առաջ, գուցէ և ամբողջ գիշերը տանջուելիս է եղել անտանելի ցաւերով, բայց հայ կնոջ յատուկ տոկունութեամբ տարել է բոլորն անարտունջ, կատարեալ մարտիրոսութեամբ, սակայն ո՞վ կարող է բնութեան պահանջներին դէմ դնել, ահա նա ընկած է այժմ ինչպէս մի անկենդան զիակ, դէմքը գունատ, շրթունքներն իրար վրա սղմած ցաւի մեծութիւնից, աչքերը մարած, անշարժ: Սակայն ճար չը կայ, այնուամենայնիւ պէտք է փախչել, պէտք է սարի կատարին, սահմանին հասնել, անօրէններն սկսում են արդէն սարը բարձրանալ: Երկու կին մտնում են կիսակենդան կնոջ թևերի տակ և շարունակում են նրան ոչ թէ տանել, այլ քաշ տալ դէպի վեր, դէպի կատարը: Մօտ է գալթը, մօտ է փրկութիւնը. սարի այն կողմն անօրէնները չեն համարձակուի անցնել, այնտեղ ազատ երկիր է, յոյսն ինչեր տես չի անի, իսկ սարսափը հրաշքներ է գործում, յոգնածութիւնը մոռացած՝ մենք ոչ թէ քայլում, այլ աշխատում ենք թռչել:

Եւ այս ընդհանուր շփոթի, այս անասելի տազնապի մէջ երկունքով բռնուած կիներ

սոսկալի ճիշ արձակեց և երկու կանանց ձեռքից պրծնելով՝ գեանին ընկաւ. այլ ևս տանել կարելի չէր. ըոպէն զարհուրելի էր, բայց և հանդիսաւոր, ծարղկալին կեանքի ամենալսեմ, ամենանուիրական խորհուրդն էր կատարուում այդ ըոպէին—կնոջ երկունքը մօտենում էր իր վախճանին: Դիպուածն այն աստիճան անսպասելի, այնքան տարօրինակ էր ամենքիս համար, որ չը նայելով վերահաս վտանդին, չնայելով մեզ ընկերացոյ սարսափին, մեզանից շատերը քար կտրած՝ կանգնած մնացին: Յաւակցութեան զգացմունք էր այդ, թէ՛ ա-կամայ պատկառանք, որ մենք ստիպուած եղանք ինչպէս գերազոյն հարկ մատուցանել բնութեան մեծ գործին, չը գիտեմ, բայց մենք կանգ առանք խորին կարեկցութեամբ լցուած դէպի տառապոյ կիներ. մեզ թւում էր, որ եթէ նրան ձգենք մենակ ու անտէր մօտեցող աւազակների ձեռքը, այս լեռը փուլ կը գայ մեր ոտների տակ, ժայռերը մեր գլխին կը թափուեն, և մենք մնացինք, թէև բազմութեան մեծամասնութիւնը շարժուեց դէպի կատարը:

Մի չը տեսնուած տեսարան էր այդ. լեռան ստորոտում վիստում էին արիւնարբու աւազակները, շտապելով վեր ելնել շուտով մեզ յօշոտելու համար, իսկ լեռան վրա, բարձր,

կատարին շատ մօտ, խաւարի մէջ մի քանի կանայք շրջապատել են երկնող կնոջը, նրանց մօտիկ կանգնած են տղամարդիկ մաախօն լուութեան մէջ: Մերթ բնդ մերթ տառապոյ կնոջ երկունքի ճիշը մինչև հեռաւոր լեռներն է տարածուում և այդ ըոպէին մենք ցնցուում, սոսկում ենք, ասես լեռները ճչում, մեզ վրա են վաղում: Ամեն մի ըոպէն սպանելու չափ հոգեմաշ է և երկար, էլի մի փոքր, երևի մենք ամենքս այս սարսափներով լի, բայց անորոշ վիճակից խելազար կը դառնանք և կը վազենք լեռն ի վար դէպի մեր դահիճները: Եւ յանկարծ այս սոսկալի պայմաններում լսուեց՝ «ընկա՛յ, ընկա՛յ...» նորածինի մի ողորմելի ճիշ, որ գնաց կորչելու լեռների և ձորերի տարածութեան մէջ. լոյս աշխարհ ընկաւ մի թշուառ էակ ապրելու, կիանք վայելելու համար այն ժամանակ, երբ ամեն կողմ մահ էր իշխում, երբ ամենքը մահ էին խնդրում: Երեխայի առաջին ճիշը ցնծութեան փոխարէն ցաւ էր սուելացնում մեր ցաւերի վրա, մեր կեանքն արդէն բռւ էր, ի՞նչ անէինք նոր կեանքը: Եւ եթէ այդ էր այս կեանքի առաջին ժամը, ի՞նչ կը լինէր ապագան:

Մերկ երեխան ընկած է խոտերի մէջ: Անձրեւը վաղուց զազարել է, երկնքում աստղեր էլ կան, բայց ցուրտ է լեռան վրա, լուսաբացի

դով քամին սլալացնելով բարձր խոտերը ան-
ցնում է երեխայի մերկ, թույլ մարմնի վրայով.
նա դողում է, սարսուռում է, ցուրտ է, շատ
ցուրտ է նրա համար խոնաւ խոտերի մէջ:
Խանձարուր է պէտք, տաք փաթոյթներ են հար-
կաւոր այդ թրթուռն մարմինը պարուրելու
համար. բայց ո՞վ է տուել մեզ տաք, չոր լաթի
մի կտոր, ամենքս էլ ողորմելի ծուկների մէջ,
թրջուած սարսուռում ենք ցրտից: Մի կին շտա-
պով քաշեց շրջապատի խոտերը և այդ փոք-
րիկ դողդոջուն մարմինը փաթաթեց նրանց
մէջ: Նէնց այդ վայրկենին մէկը նչաց «փախէ՛ք»,
աւազակների ծայները լսեցինք բոլորովին մօտ,
հէնց մեր կողքին. սարսափն ու շփոթը տի-
րեց, ամեն մարդ շտապեց իր գլուխը փրկե-
լու, հազիւ կարելի եղաւ ծննդկանին շալակած
փախցնել. երբ կատարին հասանք, երբ շունչ
առանք, այն ժամանակ միայն նկատեցինք, որ
նորածինը ընդհանուր տազնապի մէջ մոռա-
ցուել էր խոտերի մէջ, ամեն մի փախչող
կարծել էր, թէ միւսը տանում է նրան: «Ըն-
կա՛յ, ընկա՛յ» լսուում էր մեր յետեւից աղէխարշ
ճիւղը, դալլերի մէջ մոռացուած դառան մայիւն
լինէր ասես, որ օգնութիւն էր խնդրում.
բայց էլ ո՞վ սիրտ կանէր մի քայլ անգամ
վար իջնել. և այսպէս խղճուկ երեխան մնաց
մէն մենակ, անտէր, անօգնական ընկած խո-

տերի մէջ. «ընկա՛յ, ընկա՛յ» կոչում էր թշուա-
ռը մթուածեան մէջ. երեւի ցուրտը նեղում էր
նրան, և ոչ ոք չը կար, որ նրան իր կրծքի վրա
սղմէր տաքացնէր:

Ամենքս լերան կատարին էինք, փրկուած էինք
վերջապէս: Անօրէնների ծայներն այլ ևս չէին
լսոււմ. երեւի մեզ հասնելու ջանքերն ապար-
դիւն համարելով նրանք յետ դարձան: Մենք
էլ կանգ առանք, պէտք էր հանդիստ առնել:
Ծննդական կնոջը վար դրինք գետին. նա
կամաց կամաց ուշքի եկաւ: «Ընկա՛յ, ընկա՛յ»
դեռ լսուում էր ներքեւից խղճուկ երեխայի
արդէն նուազած ծայնը, որ ինչքան և թույլ
էր, բայց մօր ախանջին էլ հասաւ. նա աչ-
քերը ման ածեց իր շուրջը, կարծես հասկա-
ցաւ սարսափելի իրողութիւնը, փորձեց վեր
կենալ, գուցէ ներքե վազելու համար, բայց
կրկին անգոր կերպով վայր ընկաւ: «Սեւ-
բա՞ղդ զաւակս» մրմնջացին նրա շրթուները
և արցունքի երկու խոշոր կաթիլներ քաշ
ընկան նրա գունատ այտերի վրա:

Սրբեկէքն արդէն շառագունում էր. բիչ
յետոյ արեւի առաջին ճառագայթները լու-
սաւորեցին հեռաւոր լեռների կատարները.
անօրէնների զիւղը երևում էր հեռու ծխի և
մշուշի մէջ կորած. լերան ստորոտում ոչ ոք
չը կար, մեզանից մէկը այժմ միայն ցած իջաւ

մանկանը բերելու: Գիչ չետոյ նա վերադարձաւ
խոտերի մէջ փաթաթած մի սև բան ձեռ-
քին—Թշուառ նորածինը սառել, կապտել էր և
փչել իր վերջին շունչը: Փայտերի ծայրերով մի
փոքրիկ գերեզման փորեցինք այդ փոքրիկ ա-
րարածի համար, որ լերան կրճքի վրա ծնուեց,
նրա զազաթում Թաղուելու համար:

Որչափ կարճ կեանք, բայց և որքան
Թշուառ...

Սակայն մենք նրան էլ ասացինք՝ «Հա-
զար երանի քեզ...»

1896 թ.

„ՓՇՈՒՐ - ԸՄ - ԽԱՅ“

Յուճուարի մի ցուրտ, շատ ցուրտ օր էր.
Թքէրի, գետին չեր ընկնի: Սպիտակ էր գե-
տինը, սպիտակ էին տների պատերն ու կտուր-
ները, սպիտակ էին մանաւանդ փողոցների և
պարաէզների ծառերը — ձիւնի միատեսակ
ձերմակ սաւանը փռուած էր ամեն տեղ, պա-
տել էր ամեն ինչ: Գիշերը խիստ պարզկայ էր
և այժմ սառած ձիւնը անցուդարձ անողների
ոտների տակ անախորժ ճռճոց էր հանուձ,
որից մարդու մարմինը փշաքաղուձ էր: Արև
չը կար. մառախլապատ էր երկինքը. սաստիկ
ջրտից յանկարծ խտացած դոլորչիները բա-
րակ եղեամներ դարձած, խաղում էին օդի մեջ:
Ագուաւներն ու աներես ձնձղուկներն անդամ
այսօր, սովորականին հակառակ, ճիչ ու աղ-
մուկով չէին թռչկոտում կարից կտուր, բակից
բակ պաշար թռցնելու. նրանք նստօտել էին
այս ու այն պատի վրա, այս ու այն ծառի

Ճիւղերի վրա լուռ, խղճուկ, կծկուած—սաստիկ ցուրտը սրանց էլ էր նեղել: Ամեն մի անկիւնից, ամեն մի անից, ամեն մի սաքուլից, ուր որ կենդանի շունչ կար, ծուխ էր բարձրանում, մարդիկ կուռում էին ցրտի դէմ, ինչով և ինչպէս կարող էին, տաքանում էին:

Թէև արդէն առաւօտ էր, բայց X...-ի փողոցները դատարկ էին և անկենդան. ո՞վ էր դժուել այս կատաղի ցրտին զուլս գուրս հանել անից. հազիւ երբեմն փողոցների այս ու այն ծայրում ստուերների պէս երևում էին մուշտակների, եափունջիների կամ վերարկուների մէջ կոլոլուած մարդիկ, քիթ ու պռունգը փաթաթած, եղեամով ծածկուած. սրանք էլ, ո՞վ գիտէ, ռոպիսի անհրաժեշտ կարիքից ստիպուած էին թողնել իրանց տաքուկ բնակարանները, այն էլ ոչ թէ քայլում էին, այլ ակամայից վազում էին համարեա հեալով:

Այդ ժամին փողոցի հեռաւոր ծայրում յանկարծ անսպասելի կերպով երևացին երկու փոքրիկ մանուկներ, 7 և 10 տարեկան: Խեղճերն այնքան վտիտ էին, որ ասես զերեղմանից գուրս քաշած մեռելներ լինէին. դժուար էր առանց սոսկուծի նայել դրանց վրա. երկուսն էլ գլխաբաց, դղզուած մազերով, որոնց վրա առատորէն թափուել էին եղեամների

թերթիկներ. յօնքերի և աչքերի թերթերունքների վրա նոյնպէս նստել էին եղեամներ, տալով մանուկներին մի անօրինակ, մի խրդալի տեսք: Նրանց մարմինների մերկութիւնը հազիւ հազ ծածկուել էր ինչ որ կախկիսուած ծուէններով, անհնարին էր նոյն իսկ որոշել, թէ ի՞նչ է նրանց հագինը կամ ո՞րն է վարտիքը, շապիկը, արխալուզը:

X...-եցի չէին նրանք այլ գաղթականներ հեռու տեղից, տարաբաղը, արիւնոտ երկրից էին եկել, անհայր, անմայր, անտէր... կտտաբեալ որբիկներ... Սրի և կրակի ճարակ դարձած իրանց խեղճ հայրենիքի մասին այս փոքրիկ թշուառները շատ քիչ բան գիտէին, կամ գուցէ և շատ բան գիտէին, բայց քիչ էին պատմում. ասում էին միայն, որ այն երկրում «գուլում կէսեն, մարդ կը մորթեն, անսուչ տեղը, էսլա սաղ սաղ կը մորթեն, մեր խօրն ու մօրն էլման մորթեցին անօրէնները», իսկ իրանք երկու թշուառները «էլի» լետ փախան եկան և ընկան այստեղ տարազիր:

Խեղճերը գիշերները քնում են մի աստուածասիրի գոմում. այնտեղ շատ անասուններ կան, տաք է... Առաջ փորձեցին մեծ գոմէշների մտուրի մէջ քնել, բայց նրանք այս տարօրինակ մարմինները տեսնելով խրանեցին, փնչացրին, թշուառները վախեցան և փախան

մտան մի փոքրիկ, խղճուկ հորթուկի մտուրը, որը նոյնպէս նիհար էր, նոյնպէս տխուր, նոյնպէս թշուառ, որպէս երկու որբիկները. խեղճի մայրը հէնց նոր էր մեռել, նրան ծիծ տուող չը կար, ուստի կերակրում էին չոր խոտով, բայց նա դեռ ուտել չէր կարողանում, անսովոր էր, մէկ-մէկ ծիլ վերցնում էր, ծամ-լմորում և վեր ածում. նա միշտ սոված էր, միշտ էլ տխուր, դուռնչը կախած, օրաուր նիհարում էր ու նիհարում:

«Թշուառին թշուառն է միշտ մխիթար».
որբ հորթուկը սիրով հիւրընկալեց որբ մանուկներին, նրանք բարեկամացան և սիրեցին իրար. և երբ գիշերները երկու որբիկները ձիտ-ձիտ արած, իրար պինդ խտած քնում էին մտուրի մէջ, հորթուկն էլ իր փոքրիկ դուռնչը դնում էր նոյն մտուրի շրթին, քնում էր, իր տաք շունչը մանուկների երեսին փչելով: Գոհ էին մանուկները, միայն փոքրիկ որբը գիշերները շուտ-շուտ վեր էր թռչում, ձվում, ձչում, լաց լինում, ապա զարթնելով դանդառում էր մեծին, թէ գալիս են... տանում են... մորթում են... Գոմի խաւարի մէջ նա սարսափում էր գեւից, չարքերից: Եղբայրն այդ ժամանակ աւելի պինդ էր դրվում նրան, հանգստացնում էր և նրանք կրկին քնում էին:

Լաւ էր գոմը նրանց համար, շատ լաւ, տաք էր... Առաւօտները վաղ զարթնում էին և իրանց վաչելած հիւրընկալութեան փոխարէն նախ աւելում, մաքրում, չորացնում էին հորթուկի տակը, գուրգուրում էին նրան, ապա կրում թափում էին մնացած անասունների ազբը և դուրս էին վտղում փողոցներում թափառելու... Հաց հաւաքելու... Այսպէս էին ապրում նրանք և գոհ էին. «գուրում» չը կար:

Սրանից առաջ էլ համարեա ամեն օր նրանք շրջում էին փողոցներում. տեղացիք տեսնում էին նրանց նոյն ցնցոտիների մէջ, նոյնպէս ոտաբորիկ, նոյնպէս գլխաբաց, զրգ-զգուած, որպէս այսօր և ոչ ոքի խիղճը չէր վրդովում: Դէ՛ եղանակը տաք էր, «եթիմն էլ աներես կը լինի, հաց հաւաքելով կապրեն էլի», մտածում էին նրանք և խիղճը հանգստացնում. բայց այսօր... որբերը դարձեալ փողոցումն են. այս լաւ չէ. անտանելի ցուրտ է. օձի հուսն էլ այս ցրտին թող դուրս չը մնայ, մեզք է, մտածում էին անցորդները... ախր այդ ի՞նչպէս են բորիկ, դողալով վազում և ի՞նչ կարիք կար այսօր էլ անպատեհառ դուրս գալ... Ախ, աներես լակոսներ...

— Այո, վայ, սրանց մտիկ տուր, սրանց, սասց մի մուշտակաւոր պարարտ մարմին իր

Հեա զնայողին երկու վագոյ որբերի վրա ցոյց տալով՝ օՓ, հոգիս մղկտաց, կրակ վառուեց գլխիս, կրակ... Ի՞նչպէս են դողում, Աստուած իմ, ախր այս ցրտին ո՞ւր էին դուրս դալիս իրանց բնից... Եւ նա ի սրտէ ցանկացաւ, որ այդ որբերն այսօր դուրս եկած չը լինէին կամ գոնէ ինքը չը տեսնէր նրանց գողգողալիս. հանաք չէ, մարդու հացը հարած եղաւ...

Եթէ ճաշին միտս ընկնեն, դժուարութեամբ կը նաշեն, մտածեց նա և զէմքը կնձռեց: Խօսակիցը հասկացաւ ընկերոջ խղճին հասած վիրաւորանքը և կամեցաւ նրան դուրս հանել այդ անախորժ վիճակից:

— Է՛հ, իզուր ես այդքան անհանգիստ լինում նրանց մասին, բարեկամ, նրանք սովոր են, կը տանեն. այլ բան է, Աստուած չանի, եթէ իմ և քո երեխաներին մի այդպիսի բան պատահի. դիտե՛ս, իմ Օսիկին որ եօրդանով էլ հիմա դուրս հանես՝ տեղն ու տեղը կը սառի, հաւատա կը սառի. սրանց բռնն ուրիշ է, սրանք կը տանեն...

Փաստաբանութիւնը խելացի էր, պարարտ մարմինն ու խօսակիցն անցան...

Իսկ որբերը... նրանք շարունակեցին առողջ զնալ փողոցով և ամենեւին չէին էլ զարմանում, որ իրանք այս անտանելի ցրտին փողոցումն են, մինչդեռ իրանց հասակակից

ո՛չ մի ուրիշ երեխայ չի երևում. նրանք մի բան միայն զիտէին, որ թէև սաստիկ ցուրտ է, թև իրանք էլ մերկ են, ոտաբոբիկ, զըլխաբաց, դողդողում են, բայց և այնպէս պէտք է դռներն ընկնեն, որ հաց ճարեն, շատ են սոված, երէկ ճաշից սկսած բան չեն կերել...

— Վա՛խ, Գայօ, էս իմալ ցուրտ ա եաման, ասաց փոքրիկը իր կծկուած, անզգայացած մատները կապտած շրթունքներին մօտեցնելով և ստները խշխշացող ձիւնի վրա վերև ներքև անելով:

— Խա՛, Մրտօ, շատ ցուրտ ա, մոմուռ մարդու ջիգեար կուտայ, շուտ արի.

— Ախր փագեախը (գոմ) տաք էր, շարունակեց փոքրիկը լացակամած, արցունքների խղճուկ կաթիլները կախուեցին արաւանունքներից, բայց առանց ընկնելու սառեցին:

— Տաք էր, ապա որ անօթի ենք, ի՞նչը էնինք...

Փոքրիկը լռեց, կծեց շրթունքները, փչեց մատներին ք՛ու, ք՛ու, ք՛ու...

Ահա նրանք կանգ առան մի մեծ դարպասի առաջ, որ բաց էր: Բակի ներսում սաստիկ ցրտից կծկուած՝ բնած էր մի մեծ դամփռ. նա չէր նկատում մանուկներին, որոնք վախվխելով, ձեռք ձեռքի տուած, անվստահ քայլերով ներս մտան բակը և մի փոքր առաջ

գնալով տեսան ահաւոր շունը: Մեծը կանգ առաւ, չը համարձակուելով աւելի առաջ գնալ:

— Մրաս, շունը՞... կը կծի՞, դառնանք:

— Ախր անօթի եմ, կը մսիմ, էլ դոր էրթանք, մրմնջաց փոքրիկը. էս տուն ճոջի, փշուր-ըմ խաց ուղենք, էլ ման վազենք փաղեախ, ցուրտ ա փէտցանք...

Նրանք մի փոքր էլ առաջացան, յուսալով անձայն, անշշուկ անցնել շան մօտից և տանը հասնելու Բայց ձիւնի ճոճոցը զարթեցրեց շանը, նա զլուխը բարձրացնելով տեսաւ երկու զոգրուած մանուկներին, մի կատաղի ոստիւն գործեց և վրասները յարձակուեց: Վտանգն զգալով՝ խեղճ մանուկները ձչացին, իրար զրկեցին և վաչրկենապէս նստեցին ձիւնի վրա: Աչսպէս են պաշտպանուում շների յարձակումից մուրացիկ մանուկներն ու կանայք: Ասես իրանց յողթահարուած ցոյց տալով՝ այդ թույլ արարածներն ուզում են դազանի սրբտում գութ զարթեցնել: Եւ արդարեւ, շունը կանգ առաւ, կենդանու կատաղութիւնը զսպուեց որբերի անպաշտպանութեան առաջ. նա մի փոքր հեռու պառկեց, զլուխը թաթերի վրա դրած, հսկում էր երկու թշուառների վրա, որ չը լինի թէ վեր կենան փախչեն: Սրտածմլիկ, արտասուելի տեսարան էր. երկու ոտաբոբիկ, զլխաբաց, ցնցոտիները

մէջ դողդողացող մանուկներ, կապտած շրթութունքներով, ուռած ձեռներով իրար կպած, կծկուել, նստել էին ձիւնի վրա և լալիս էին. եղեամի թերթիկները խաղում էին ցուրտ օդի մէջ և պտտուելով թափուած էին նրանց զոգրուած մազերի վրա: Կատաղած շունը շնթրկել էր նրանց կողքին մոմալով, սպասում էր, որ թշուառները վեր կենան թէ չէ, վրա պրծնի, կտոր կտոր անի: Բակում ոչ ոք չը կար: Մանուկները շարունակում էին յուսահատ լալ ու ձչալ. սարսափած աչքերով նրանք նայում էին մէկ շանը, մէկ տան դրանը, այնտեղից օգնութեան սպասելով: Ահա վերջապէս տան դուռը ճոռալով բացուեց և շէմքի վրա երևաց մի կին:

«Փշուր-ըմ-խանց», պոռային մանուկները միասին դողդոջուն ձայնով:

— Աներես լակոտներ, ասում էի սրանք կը լինեն, մրթմրթաց նա և ներս մտնելով բերեց մի կտոր հաց, տուեց սարսափած մանուկներին, իսկ ինքը յետ դարձաւ:

Մանուկները խլեցին հացի պատառը և մինչ պատրաստուում էին շտապով դուրս թռչել դռնից, շունը վեր թռաւ նրանց չետեից, վրա պրծաւ, փոքրիկ որբի ոտքից բռնեց, քաշեց կատաղի հովիտից: Սարսափած մանուկը ճչաց և երեսի վրա ընկաւ հացը

ձեռքին, մինչդեռ մեծը շկիւրած՝ չը գիտենալով օգնութեան վազել թէ փախչել, կանգնած մնաց ու լաց էր լինում: Տանտիկիներ վազեց, հալածեց կատաղած շանը և երբ ձեռքից բռնելով վեր բարձացրեց որբիկին, երեսան ծանր տնքաց. գազանի սուր ժանիքները պատռել էին նրա փոքրիկ ոտքը, կաթկաթ արիւնը ծորում էր վերքից և թափւում ձիւնի վրա: Երեսան ձեռք տուեց ոտքին, ձեռքը ներկուեց արիւնով, նա զարհուրած չեա քաշեց ձեռքը, նայեց ափին, նայեց վիրաւոր ոտքին և էլ աւելի բարձր ձայնով լալ սկսեց: Այնու ամենայնիւ նա կռացաւ, վերցրեց հացի պատառը և կաղալով ու տնքալով հետևեց իր եղբօրը: Արիւնը շարունակում էր կաթել նրա ոտքից և երկուսով էլ լալիս էին, տեսնելով կարմիր կաթիլները...: Բայց և այնպէս քաղցած, դող-դողացող մանուկները կիսեցին հացի արիւնոտ պատառը և մի մի կտոր կրծելով՝ առաջ գնացին:

Դեռ երբէք հացի մի պատառն այնքան թանգ չէր գնուել...

1897 թ.

ԲԱԽՏԻ ԽԱՂԵՐ

I.

«ԱՐՑՈՒՆԲԸ ԶՈՒՆՈՒՄ՝ ԿԸ ԾՆԻ»

Հարուստ և անուանի էր ուէս Պէտօն. ողորմած երկինքը հաշտ ժպտում էր նրան և ամենատեսակ բարիքներ լիուլի թափել էր նրա տան վրա: Վիշտն ու տրամութիւնը ծանօթ չէին ուէսի օջաղին, երկնքի հովանին թեատարած հրեշտակի պէս պահպանում էր փորձանքներից այլ օջաղը, ուր անընդհատ թաղաւորում էր կեանքն ու երջանկութիւնը: Վաթսուն և աւելի զարուն էր բոլորել ուէս Պէտօի գլխով. պատկառելի սպիտակ միրուքը ծածկում էր նրա լայն կուրծքը, որ անցեալ հղօրութեան նշաններն ունէր վրան, սպիտակ ալիքներով զարդարուած էր նրա գլուխը, բայց խելօք աչքերի հայեացքը խրոխտ էր տակաւին և չաղթ իրանը ուղիղ: «Բօջ ու բուսաթով» հինգ որդիները նրա օջաղի սիւ-

ներն էին: Բ... գիւղի լայնատարած հանդուժ
 նրանց ձեռքով մշակուում էին ուսի արգաւանդ
 ընդարձակ արտերը, սիզաւէտ հիւթալի ա-
 րօտներում օրն ի բուն արածում էին նրա
 մօտ հազար ոչխարի հօտերը, նրա հարիւ-
 րաւոր կթանների, եղների ու զոմէշների նա-
 խիրը: Բացի հովիտներում ազատ արձակ
 թափառող տասնեակ «ջինս» մատակ ծիերից
 ու քուռակներից ուսի իւրաքանչիւր որդին
 իր առանձին նժույզ ծին ունէր, որոնց նախա-
 մայրը Խնուսից էր բերուած, և նրանից սե-
 րուած ծիերը ամբողջ գիւղի «խլու» մէջ
 յայտնի էին իրանց զեղահրաշ տեսքով և
 մրրկանման արշաւով:

Նինգ գեղանի հարսներն իրանց ժրաջան
 սկեսուրի՝ Խաթուն-Մարէի աչալուրջ հսկո-
 ղութեան ներքոյ՝ իրանց բազմաթիւ մեծ ու
 փոքր զաւակների հետ օրն ի բուն մրջիւնի
 պէս աշխատում էին տան մէջ, բայց և այն-
 պէս հազիւ էին կարողանում «տիրապրտել»
 տան բարիքները, պատուով նանապարհի դնել
 եկող գնացող հիւրերին, որոնք տարուայ ա-
 մեն եղանակին անսրակաս էին պատկառելի
 օջաղի օպալից:

Աշունը ուս Պէտօի տան համար երջան-
 կութեան և անընդհատ աշխատութեան օրեր-
 էր բերում. հասունացած արտերից ամեն

տեսակ բարիքի հեղեղ էր թափւում, կաշն ու
 կուտը վերջանում էր և ուսի շտեմարանները
 ու ցորենի հորերը լցւում էին անբաւ հացա-
 հատիկներով: Ճարուայ այդ ժամանակ շրջակայ
 լեռներից մի-մի տուպրակ ուսերին, կամ էշերով
 ու եղներով քաղցած շների պէս ցած էին
 իջնում վայրենի քրդերը և իրանց սողորական
 բաժինն ստանալով ուսի կալից, հեռանում
 էին: Բայց և այնպէս արդար մարդու հարս-
 տութիւնն անհատնում էր:

«Օ՛րհնած է ուս Պէտօի օջաղը», ասում
 էին իրար քրդերը և այդ բանը հաստատում
 էր նաև շէյխ Աւդին, որը ուխտ էր արել
 ամեն տարի անպատճառ ուսի օրհնած ցորե-
 նից սերմացու վերցնել ցանել, որ արտերը
 աչող լինեն, բերքն առատ: Եւ երբ դարնանը
 շէյխի ցորենի արտերը մեղմ քամու առաջ
 օրօրւում էին խոստանալով առատ բերք,
 շէյխը չէր մոռանում յարմար առիթին ուսին
 ցոյց տալ այդ արտերը առանձին բաւականու-
 թեամբ ասելով.

— Այնան խէրէ մալայ տայայ, քիրվայ: *)

— Նա, նա, այնան խէրէ խուդայա շէյխ,
 խէրէ խուդայ **), պատասխանում էր ուսը
 համեստութեամբ:

*) Սա քո տան բարիքն է, քիրվայ (բաւոր-բարեկամ):

**) Ոչ, ոչ, սա Աստուծոյ բարիքն է, շէյխ, Աստուծոյ բարիք:

Իսկ թէ ի՞նչպէս էր պատահել, որ մի «Ֆլայ» քիւրդերի աչքում արդար մարդու հոշակ էր վայելում, ի՞նչպէս էր եղել, որ քիւրդերը օրհնուած էին համարում «Ֆլայի» առնն ու տեղը, անգն ու անդաստանը, ինքն ու էսպ աչդ մասին ոչինչ չէր ասում, բայց Բ... զիւղացիք իրար մէջ փոխաւրով ահա թէ ինչ էին պատմում:

Ռէս Պէտօի անբաւ հարստութեան հոշակը տարածուելով-տարածուելով՝ մի անգամ վերջապէս էլիաթի պէտ չիւսնի բէզին հասաւ: Բէզը շատ հայերի հարստութեան մասին լսել էր, շատերն էլ ինքն անծամբ տեսել, բայց այն, ինչ որ ինքն այժմ էր լսում, գերազանցում էր բոլորին. ինքը բէզը մի այգուխի հարստութեան մասին երազել անդամ չէր կարող, ուստի և նա վճռեց հարուստ Ֆլային մի անգամ «ղօնազ» գնալ, և նրա հարստութեան գլխին մի լաւ քար ձգել:

Չմրային մի ցուրտ օր էր, լեռ ու դաշտ վազուց էին ծածկուել ձիւնի հաստ միակերպ սաւանով: Ռէս Պէտօի անասունները գոմերում փնջացնելով ուտում էին պատրաստի խոտն ու դարմանը, իսկ օդայում Բ... զիւղացիք բուխարու աչ ու աչն կողմում շարուած ծխում էին իրանց չիբուխները և խօսում աշխարհի խէր ու շառից: Ծերունի ուէսն էր աչդ

խօսակցութիւնների ադն ու համը. նրա խելացի խորհուրդներն ու խրատական պատմութիւններն էին ամենի ուշադրութեան առարկան: Եւեկոյեան պահուն ուէսի բակում յանկարծ շների հաշոց, ձիաների տրոփիւն, մարդկանց ձայներ իրար խառնուեցին. օդայում խօսակցութիւնը դադարեց և մաթթիկ դուրս թափուեցին եղելութիւնն իմանալու և իսկոյն ուէսին հաղորդուեց, որ չիւսնի բէզը 50 ձիաւորներով «հիւր է» եկել: Ծերունին շտապով դուրս եկաւ «թանգապին հիւրին» ընդառաջ:

— Առնազ կուզէս, ուէս, օձի ժպիտն երեսին ասաց բէզը ծերունուն տեսնելով:

— Աօնազն Սստուծունն է, բէզ. տունը ձերն է, համեցէք, պատասխանեց ուէսը:

Գիւղացիք գլուխները խորհրդաւոր ձևով օրօրելով կամաց-կամաց քաշուեցին մի տխուր նախազգացումով. — բէզի գալուստը նրանց չարագուշակ թւաց. այսպիսի «ղօնազներ» նրանք շատ էին տեսել...

Անմիջապէս ոչխարներ մորթատուեցին զօնազների համար, գարու հորի բերանը բացուեց ձիերի համար, օրօնք կապուեցին ուէսի ընդարձակ գոմում, և 2—3 ժամ անցած ամենքն էլ տեղաւորուած, զօհացած, կշտացած հան-

զիստ էին առնում ուսի բնակարանի զանա-
զան բաժիններում:

Այսպէս անցաւ մի ամբողջ շաբաթ: Ընդ-
հանուրի սպասածին հակառակ «ղօնաղները»
ոչ մի անկարգութիւն չէին անում, բայց և
զնալու ոչ մի նշան ցոյց չէին տալիս և հիւ-
րասիրութիւնը շարունակուում էր անընդհատ,
ամեն օր չիտուն ծի և չիտուն մարդ առատ-
առատ կերակրուում էին: Տանեցիք և գիւղա-
ցիք սաստիկ անհանգիստ էին, մտածում էին
մտածում, բայց գուշակել չէին կարողանում,
թէ ինչով պէտք է վերջանայ այս տարօրինակ
հիւրասիրութիւնը: Թէև զգուշութեան հա-
մար բարեկամների խորհրդով ուսը տանից
հեռացրեց իր ամենափոքր և ամենից զիղեցիկ
հարսին՝ Ծաղիկին և մեծ որդու հասած
աղջկան՝ Շամամին, բայց և այնպէս նա ըստ
երևոյթին անհոգ և անտարբեր էր. ասես թէ
միայն նա էր հասկանում բանի էութիւնը, և
ոչ որի ոչինչ չէր ասում: Անցաւ այսպիսով
էլի մի շաբաթ և մի զիշեր ուս Պէտտի և իր
աւագ որդու մէջ հետեւեալ խօսակցութիւնը
տեղի ունեցաւ:

— Ափօ, ի՞նչդ էինք, էն մէկ դարու խոր
դարակուաւ, խլտուն թաղամն բանանք, հարց-
րեց որդին:

Ռէսը մի փոքր մտածեց, ապա ասաց.

— Խլտուն չէ լաօ, համա էս քշեր, ուրիշ
խոր ըմ բացէք, դարին զրմմէն խանէք լցէք առչի
դարտակ խորը, սորա (յետոյ) թաղայ բացած
խորի բերան ըռհատ փակէք, օր չերևայ թէ
բացած է: Ձե մեռնիմ, էլման էրէք, օր բէգի
խուլամներաց աչք վրա չիյնայ, չիմանան: Իէ,
շուտ, կանչա ախպրաիքդ:

Ռէսի կարգադրութիւնը ամենայն ճշգու-
թեամբ և զաղտնապահութեամբ կատարեցին
որդիները. առաւօտեան դատարկուած հորը
կրկին լիքն էր դարիով: Եւ այս բանը կըր-
կնուեց մի բանի անգամ:

Վերջապէս մի օր բէգը իր մօտ կանչեց
Քրդերից մէկին և հարցրեց.

— Նր, կուռօ, ի՞նչ հալի են ուսի ամբար-
ները, քիւլը քամու տուինք, թէ դեռ չէ:

— Բէգ, պատասխանեց քիւրդը, մենք մնա-
ցել ենք շուարած. դարու հորը դատարկուում
է, էն է ասում ենք, պրծաւ, ուսն առաւօտը
իր ձիերը պէտք է ծախի դարի գնի. բայց
ի՞նչ, զիշերը դատարկ հորը դարձեալ լցուում
է. սրա ամբարները անսպառ են, մարդուն
Աստուած է տալիս, տունն օջաղ է:

Բէգը չը հաւատաց այս առասպելին, կան-
չեց մի բանի ուրիշներին և նոյն բանը լսեց.
Բէգի ղէմքը փախուեց, նա դուրս եկաւ և

հրամայեց անմիջապէս ձիերը դուրս քաշել և թամբել:

— Շլալի տունն օջաղ է, ասաց նա, հեծէք հեռանանք այստեղից:

Բէզը գնաց. այնուհետև շրջակայքի բրդերի մէջ լուր տարածուեց, թէ ոէս Պէտօի տունն օրհնած է, թէ Աստուած է նրան տուել: Եւ փորձութիւնն անցաւ այս Յոբ երանելու տան վրայից, առանց վնաս պատճառելու:

Անցան հանգստութեան և երջանկութեան դարձեալ մի քանի տարիներ. ոէսի ամբարներն առաջուայ նման լիքն էին, թէև հիւրերն առաջուայ նման անպակաս էին. քիւրդերը կրում էին իրանց բաժինները, իսկ շէյխ Աւդին տանում էր իր սերմացուն: Բայց սրանցից քանի՞ քանի՞ հարեան չունեոր ընտանիքներ ապրում էին բացառապէս ոէսի տնով և աղօթքներ վեր առաքում Աստուծուն արդար մարդու օջախի հաստատութեան համար: Շատերից մէկն էր և Մինօն իր Ձիւնիկ կնոջ և երկու զաւակների հետ, որոնք կերակրւում էին ոէսի սեղանից: Մինօն ոէսի ամենափոքր որդու կտրիչ Մուրադի հետ ոչխարները պահելու բացառիկ պաշտօնն ունէր, և վաղուց էր, ինչ դարձել էր «տանու տղայ»․ ոէսը Մինօին իր որդիներից չէր ջոկում, իսկ

Մինօն էլ այս սէրը կարողացել էր արդարացնել օրինակելի հաւատարմութեամբ:

Գարնանային օրերից մէկուժ մի անգամ մի անակնկալ դէպք տեղի ունեցաւ, որ կայծակի հարուածով իջաւ ոէսի տան վրա և նրա յարկի տակ իշխող ուրախութիւնն ու երջանկութիւնը սուզի և արտմութեան վերածեց

Մուրադն ու Մինօն արշալոյսից շատ առաջ սրնդի ձայնով իրանց հօտերը սովորական սարերն էին բշել, ուր չաճախակի բերում էր իր հօտը և մի քիւրդ հովիւ: Այս երեք պաշտօնակիցները շատ անգամ էին միասին սիրով խորտիկ եփում ուտում, զրոյցներ անում, գայլերի դէմ կռւում: Այդ օրը քիւրդի փոխանակ նրա ոչխարները բերել էր նրա քոյրը՝ սևաչեայ Գուլէն, որին եղբայրը ընկերների խնամքին էր չանձնարարել դեռ երէկուանից: Ճաշը մօտ էր, երբ հեռում երեք զինուած ծիւղորներ երևացին. աղջիկն այդ տեսաւ և զուճատուեց, նա աղերսող հայեացք ձգեց դէպի երկու երիտասարդները:

— Ես գիտեմ, սրանք ինչու են գալիս, ձեր բախան եմ ընկել, ինձ մենակ մի թողնէք:

Երիտասարդներն իսկոյն զլիսի ընկան, որ սրանք գալիս են Գուլէին փախցնելու հակառակ իր կամքի: Նրանց համար ծանր դրութիւն ստեղծուեց: Աղջկան թողնել ճակա-

տագրի կամքին անհնարին էր, եղբայրը վրէժ-
խնդիր կը լինէր և նամարդութիւն էր. կուլի
բռնուել եկողների հետ, վտանգաւոր էր: Այս
մտքերով էին պաշարուած երկուսն էլ, երբ
ձիաւորները սրարշաւ հասան և միասին դէպի
Գուլէն ղիմնցին, որ խոյս տուեց դէպի երի-
տասարդները: Մուրադն ու Մինօն առաջ ան-
ցան և փորձեցին խնդիրը քաղցրութեամբ
վերջացնել:

— Իրաններ, (եղբայրներ), ասաց Մինօն, այս
աղջիկը մեր ընկերոջ քույրն է, և այսօր մեր
խնամքին է յանձնուած. դուք ինքներդ էլ հաս-
կանում էք, որ այդ պատճառով մենք պա-
տասխանատու ենք սրա կեանքի համար, խրն-
դրում ենք թողէք սրան այսօր, մենք տիրոջը
յանձնենք, որ նամարդ չը լինենք, յետոյ դուք
գիտէք:

— Տօ, Ֆլայի կտորներ, ձեր ի՞նչ բանն է,
պողաց մի ձիաւոր. հեռու, ձեզ ասում եմ,
թէ չէ... նա սպառնաց հրացանով:

— Ձեւք թողնի, վճռողաբար կրկնեց Մի-
նօն, որին պինդ փաթաթուել էր Գուլէն:

Քիւրդը կատաղած՝ հրացանը պարպեց.
Մուրադը նրան պատասխանեց. էլի մէկ երկու
անգամ հրացանները արաքտրաքեցին, և Մի-
նօն ու մի քիւրդ անշնչացած ընկան. Մու-
րադը ծանր վիրաւորուած երկու ձեռքով

բռնեց կուրծքը, իսկ գոռացող աղջիկը տա-
րուեց: Հայ և քիւրդ գիւղերից հասած «հաւա-
րը» անօգուտ անցաւ. Մուրադը թոթով
լեզուով հաղիւ կարողացաւ համառօտ կերպով
անցքը նկարագրել և հողին փչեց:

Ի... գիւղում ընդհանուր սուգ տիրեց, երբ
երկու ղիակները բերին սալերով: Ամենքն էլ
ողբում էին, իսկ երկու այրիների և Խաթուն
Մարէի ողբն ու վայնասունը ապառաժ քա-
րերից արիւն-արցունք էր քամում: Մինօի
կին Ձիւնիկը իր «թագ ու պսակ, իր զըլ-
խաւոր երկան» լալով հանդերձ, սգում էր և
իր անտէրութիւնը և իր զաւակների «եթի-
մութիւնը»: Ծերունի ռէսը վշտից շարդուած
կանգնած էր ղիակների գլխավերևը և թէև
կրկնում էր «փառք քեզ Աստուած», բայց և
արտասուքները ձեր աչքերից գլորւում էին
ալէգսրդ միրուքի վրայից կաթիլ կաթիլ և
թրջում էին նրա կուրծքը: Թաղումը վեր-
ջացաւ. սուգը դադարեց: Ռէսը կարգադրեց,
որ Ձիւնիկը իր երկու որբերով մի անգամ
ընդ միշտ անաէր ամայի տնից տեղափոխուի
իրանց՝ ռէսենց տունը. տանեցոյց էլ խիստ
պատուէր տուեց սիրով և քաղցրութեամբ
վարուել Մինօի ընտանիքի հետ, տան ան-
դամներ համարել նրանց:

— Եթիմի սիրտը փուխը կեղնի, շուտ կը կտորի, խով էրես շանց չը տաք էնոնց, ասաց ուսը իր ընտանիքին:

Ռէսի յարկի տակ Զիւնիկը գտաւ միայն տաք և սիրող սրտեր, ասես թէ իր հարազատներով շրջապատուած լինէր. նա մի փոքր մխիթարուեց, զգալով՝ որ իր զաւակները անտէր չեն. ժամանակն էլ, սրտի տմեն տեսակ ցաւերի այս բուժիչը, իր սպեղանին դրեց նրա մորմոքացող վերքի վրա, մի փոքր հանգստացրեց նրան, և Զիւնիկն ըստ երևոյթին հաշտուած իր նոր վիճակի հետ, սկսեց խաղաղութեամբ ապրել ուսի տանը և սրտով աշխատել այդ տան համար. միայն կտրիճ Մինօի՝ իր սիրած ամուսնու կսկիծը ներքուստ նրան տանջում էր և զիշերային խաւարի մէջ ամենից ծածուկ արտասուքներ քամում նրա աչքերից: Իր այդ վշտի սփոփանքը բոլոր տանեցիներից նա գտնում էր ծաղիկ Խաթունի մէջ, որը իր ընկերը կորցրած թռչնի պէս նոյնպէս վշտահար էր, նոյնպէս կարօտ էր սփոփանքի: Երկու այրիները կապուեցին իրար հետ ընդհանուր վշտի անքակտելի կապերով, խառնեցին իրար իրանց ցաւերը և հաւասար ուժով տանել սկսան, որպէս զոյգ ամուսնու: Նրանք միասին էին գնում ամուսինների թարմ գերեզմանները

և իրար գրկած սգում նրանց վաղաժամ մահը, և ապա փոխադարձապէս մխիթարում իրար, որպէս երկու սղաւոր քոյրեր:

Ծաղիկ և Զիւնիկ մանկութեան ընկերուհիներ էին, միասին էին խաղացել և զուարեացել անմեղ մանկութեան երջանիկ օրերում, միասին էին թափառել ծաղկաւէտ սարերնու ծորերը, միասին էին քաղել բանջարներ ու ծաղիկներ, միասին էին յօրինել կուսական առաջին սուրբ սիրոյ երգերը և համարեա միաժամանակ իրանց սրտերը տուել էին մէկը՝ Մուրադին, միւսը՝ Մինօին: Ամուսնանալուց չետոյ մի առ ժամանակ միայն մէկի հարստութիւնն ու դիրքը, միւսի աղքատութիւնն ու խեղճութիւնը խախտել էր ճակատագրի այս տարօրինակ զուգադիպութեան հաւասարակշռութիւնը, բայց նոյն նակատագրին հանելի եղաւ այդ երկու սրտերը դարձեալ միասին շարդել, նրանց միասին թշուառացնել, և նրանց վիճակների նմանութիւնը վերականգնել: Եւ Ծաղիկն ու Զիւնիկը ինչպէս որ միասին էին թագն ու պսակին արժանացել, միաժամանակ վայելել սիրոյ հեշտանքներն ու երջանկութիւնը, այնպէս էլ միասին այրիացան, սև կապեցին: Լերան կրճքին մոռացուած զոյգ ուշացած ծաղիկներ էին սրանք, որոնք վրա հասած աշնանային ցրտից նեղուելով,

իրանց թառամած զլիսիկները իրար էին կպցնում, քաշ ծղում, ասես կամենալով դուր-
գուրուել, փաթաթուել, փարուել իրար միայ-
նութեան և վշտի դառնութիւնը մոռանալու
համար: Այսպէս էին միխթարում երկու
այրիները:

Դարձեալ անցան օրեր և ամիսներ. տան
մէջ խաղաղութիւնը կրկին վերականգնուեց,
կսկիծն ըստ երևոյթին մոռացուեց, բայց ուէս
Պէտոն մռայլուեց, հարուածը նրա համար
շատ ծանր և անսպասելի էր:

— Փառք քե Սատուած, կամք քո օրհնեալ
էղնի, թէև կրկնում էր նա յաճախ ըստ իր
սովորութեան, ամենայն մի ծախսորդութեան
և աջողութեան մէջ Սատուծոյ անհասանելի
կամքը փնդրելով, բայց և այնպէս մռայլը
նրանից չէր հեռանում, ծեր ճակատի վրա
կնճիռներն աւելացան, նա աւելի երկար էր
մեն-միայնակ նստում օդայում, աւելի սակաւ
էր ուրիշների հետ խօսում և խիստ յաճախ
ինքն իրան: Տխուր նախազգացումը նրան օր
ու գիշեր հանգիստ չէր տալիս. նրան թւում
էր, թէ այս թշուառութիւնը գալիք աւելի
մեծ թշուառութեան կարապետն է. «Արցուն-
քը զուլում կը ծնի», ասել էր նրան իր հայրը
շատ տարիներ առաջ և այդ «զուլումի»
վախը նրա սրտից չէր անցնում:

— Այսր էրկու «մէլիդ» մէ խէտ, էս իմալ
էղաւ. հալբաթ մեղաւոր եմ, Տէր մեղա քե
էրկու սեւաւոր որբեր մէ՞ տան մէջ. Աս-
տուած դու բարին կաաարես,— այսպէս էր
խօսում նա ինքն իրան շատ անգամ:

Երբեմն նայելով իր շէն տան վրա, իր չորս
կտրիճ, առողջ որդիների վրա, կայտառ ~~Յնճ~~
ու փոքր թոռների ուրախ կանչուտոցը լսե-
լով, ինքն իրան սիրտ էր տալիս, միխթարում,
աշխատում էր հեռացնել իր սրտից թախիծը,
հեռացնել իրանից ախուր նախազգացումը:
Այդ ժամանակ նրան թւում էր, թէ զուր է
այդքան վշտանում, զուր է այդքան կասկա-
ծում, վախենում. աշխարհումս ո՞վ վիշտ չի
ունեցել, ո՞վ է անսպասման բաղդաւոր եղել,
ո՞ւմ դռնից դագաղ ներս չի մտել, ո՞վ սիրելի-
ների գերեզման չունի:

— Էլի փառք էղնի քե Սատուած, էս ա-
նարժան, մեղաւոր մարդ եմ. էսա շէն տուն,
էսա սաղ սալամաթ տղէկներ, էնոնց խօրոտ
մօրոտ ճժեր զըմմէն լէ քո խովի տակ կապ-
րեն, էս քեմէ ռաղի եմ, Տէր, էնա արնակո-
ւոյ բէմուրաղներին լէ դու տուիր, դու տա-
րար, հազար բերան փառք քե, օգորմած Տէր,
ասում էր նա, ապա նոյն օրը շտապ-շտապ
զնում էր եկեղեցի, երկար, շատ երկար և

չերմեռանդ աղօթում էր, յետոյ ծունկ էր չորում քահանայի առաջ:

— Տէրտէր, մեռնիմ քո աջուն, Աստուծոյ առաջ տրտունջ էնելը մեղք չէ:

— Մահացու մեղք է, ուէս, մահացու մեղք:

— Իէ թողութիւն տուր մի, տէրտէր, ես մեղաւոր մարդ եմ:

Քահանան ասում էր «ողորմեսցին» ծերունու ալէգարդ գլխի վրա, և սա հանգստացած, խաղաղ հոգով տուն էր գալիս, գոհ և ուրախ լինելու հաստատ փճոով: Այսպէս անց էր կենում մի երկու օր: Սակայն սև կապած երկու այրիներն իրանց վշտահար դէմքերով և միշտ արտասուլազին աչքերով, որք մնացած չորս մանուկները, որոնք ամեն րոպէ շրջում էին նրա աչքի առաջ՝ դարձեալ ցաւերի, տխուր նախազգացումների մի անսպառ աղբիւր էին դառնում նրա համար. կնճիռները կրկին կուտակւում էին նրա ծեր ճակատին, սիրտը դարձեալ մթնում էր որպէս սև գիշեր, տխուր նախազգացումները կրկին պաշարում էին նրան և նա զոգում էր այդ անխուսափելի նախազգացումից, որպէս չար հրեշտակից: Նա վախենում էր մանաւանդ այրիների սղից, և ի սրտէ ուզում էր, որ այդ երկու կանայք այլ ևս չը սպան, գաղտնի չարտասուեն. նա համողւած էր խորին կեր-

պով, որ երբ տան մէջ պատահած դժբախտութիւնից յետոյ արտասուքն անընդհատ շարունակւում է, երբ մարդ չի ուզում իսպառ հաշտուել իր նոր, թէկուզ շատ ծանր վիճակի հետ, չի կորողանում փառք տալ Աստուծուն, այդ նշան է, թէ այդ տանը նոր և աւելի մեծ դժբաղդութիւն է պատահելու, որ հին թշուառութեան արտասուքը նոր արտասուքի պիտի խառնուի: Նա այդ ժամանակ իր կասկածամտութիւնն ու երկիւղն էլ բացատրում էր հարսների անընդհատ սգով, մեղադրում էր նրանց իր սրտի խորքում, բայց ոչ ոքի ոչինչ չէր ասում, վախնում էր թշուառներին էլ աւելի վշտացնել: Մի անգամ վերջապէս, հոգիկան վրդովմունքի խիստ րոպէին արտասուք տեսնելով Մաղիկի աչքերին, ասաց Խաթուն Մարէին.

— Կնի'կ, էսա Մաղիկն ու Զիւնիկը չունե՞վի տիլան, ընչի՞ բեղութեամբութիւն կէսեն, աչքերն ամալ կայ... Ախր չէ՞ էս ա տուն ափսոսի, էս ճժեր մեղք են, Աստուած կը դաշրանայ, աղէկ չէ, էնոնք չէ՞ն զինայ օր արցունքը զուլում կը ծնի:

— Քա՛ մարդ, ես ի՞նչ ընեմ, ի՞նչ խող տամ զլիտուս, ապա ես չե՞մ ասե, կտորած սրտին խրատն ի՞նչ էնի, ասելով բան կէղնի՞, ուրախութիւնը սրտից տի բղխի:

Եւ Մաղիկն ու Ջիւնիկը տխուր ու վշտահար, նրանց աչքերը միշտ թաց մնացին, արտասուքը ուսի տնից չը պակասեց, տխուր նախազգացումը չը թողեց ծերունուն, մինչև որ հասաւ այն սև տարին:

Գարնանային պայծառ լուսաշող օրը մօտեցաւ երեկոյին. արևի լուսաւոր գունդը լետ քաշելով իր ոսկեայ ցնյուղները լեռների կատարներից՝ ծածկուեց հօրիդոնի ետև. շառագոյն արևմուտքը գունատուեց. երեկոյան աղջամուղջն իջաւ լեռների և դաշտերի վրա և շուտով համատարած խաւարի մեջ Բ. գիւղը հանգիստ քնեց օրուայ աշխատանքներից լետոյ անգէտ և երջանիկ:

Կէս գիշերը մօտ էր. յանկարծ գիւղը հիմնիվեր դրդաց մի սարսափելի որոտից, որ սասանեցուցիչ արձագանքներով գնաց կրկնուելու լեռներում ու ձորերում: Նեղեղ եկաւ, թէ՞ գետերն իրանց ընթացքը փոխեցին. ծովերը դուրս թափուեցին լեռնացած ալիքներով, թէ՞ սարերը յանկարծ փուլ եկան դաշտացան. սև, մթաղին անպէտ էր, որ որոտաց, թէ՞ երկինքը փուլ եկաւ աշխարհը կործանեց. գետի՞նք պատուուեց և սանդարամետի դէկերը դուրս հանեց, թէ մի ահուելի կայծակ էր, որ հսկայական ձայնով հայթեց Բ... գիւղի գլխին և բերաւոր հրեղէն լեզուներով միանդամից

հրդեհեց խրճիթներն ու խոտի դեղերը, — այդ սկզբում ոչ ոք չիմացաւ. միայն երբ սոսկալի ձայներից խելագարութեան չափ սարսափած բնակիչները դուրս թափուեցին, իրանց գտան բոցերի և դնդակների մէջ: — Գիւղերի մի ահագին բազմութիւն սրով և կրակով կործանում էր Բ... գիւղը՝ բնակիչներին առանց խտրութեան սեռի և հասակի սրի ծարակ դարձնելով: Գիտապաստ ընկածների ունոցը, մեռնողների վերջին սրտածմլիկ հոնդիւնը, կենդանիների վայն ու ծիչը, կանանց ու երեխաների աղիողորմ ձայները, դթութիւն հայցողների աղերսանքը լցրել էր ծխապատ շրջակայքը:

Անօրէնները թակեցին ուսի դուռը, տղամարդիկ դուրս թափուեցին բակը, նրանց հետևեց բոլոր մնացած բազմութիւնը: Գիւղի հսկայական լուսաւորութիւնը, լսուող յուսահատական ձայները նրանց աչքի առաջ ամենայն ինչ պարզեց: Ամենքը սարսափից բռնուած մի քանի բոպէ կանգ առան լուռ, անմուռնչ, իսկ երբ դրան ահաւոր շրխոցը կրկին և կրկին լսուելով նրանց հանեց շուտումից, կանայք և երեխաները սարսափելի վայնասուն բարձրացրին:

— Բացէք, գոռում էին դրսից, թէ չէ...

— Ի՞նչ էնենք աիօ, ասաց Սրբէն, դուռ
կը շարդեն:

— Բացէ՛ք, կարճ կերպով ասաց ծերունին
մահուան դատապարտուածի աներկիւղու-
թեամբ և ամբողջ ընտանիքի բախտը ճակա-
տագրին յանձնելով:

Երկուսը ահով մօտեցան և նիզը չեա քա-
շեցին. դրսի ճնշումից դուռը սաստիկ շրթս-
կաց և տանեակ հրացաններ ճալթելով ծխով
պատեցին ամենայն ինչ: Վայրենիների մի կա-
տաղի խումբ ներս խուժեց զարհուրելի ազա-
ղակներով. այնուհետև թէ ինչ կատարուեց,
խաւարն ու ծուխը արգելեցին տեսնել. լսուում
էին միայն հոգի խլայնող, սրտաճմլիկ ձայներ.
խաւարի մէջ գործում էր պողպատը: Երբ բո-
ցավառուած խրճիթը լուսաւորեց բազր, մի
զարհուրելի տեսարան բացուեց. — ծերունու
երկու որդիները, գնդակահար ընկած, մա-
հուան տագնապի մէջ որորուում, կծկուում էին,
գետնի վրա քաշ գալով. միւս երկուսը մի
խումբ գազանների սրերի մէջ դեռ պաշտ-
պանուում էին... Էլի մի երկու ըոպէ և նրանք
էլ ընկան հոգեվարքի հառաչանքներով: Ծե-
րունի ունն այդքանը տեսաւ: Մի օրօրոյ՝
ճվնվացող մանուկը մէջը՝ օդի մէջ սոսկալի
պտոյաներ գործելով՝ ընկաւ խրճիթի բոցերի
մէջ. նրան հանելու համար հրդեհի մէջ ձգեց

իրան ունի մեծ հարսը: Փոքրիկ հինգ տարե-
կան Յուսիկին տնից դուրս քաշելով մի անօ-
րէն սրով կես արեց: Ծերունին այդ էլ տե-
սաւ. «Ինձ զարկէ՛ք, ինձ մորթեցէք», գոռում
էր նա. բայց անօրէնները նրան մոռացել էին:
Մի վայրենի քիւրդ՝ երկար, շէկ ծամերից բռ-
նած քաշէր տալիս գեղեցիկ Շամամին, ունի
կոյս թուռանը: Մարէ Խաթունը կախուել էր
Շամամի ձեռքից, բայց երբ անկարող եղաւ
չեա քաշել զոհին, վազեց մի ահագին քար
վերջրեց և սրահի թմբի վրա բարձրանալով՝
ուժդին թափով քրդի գլխին իջեցրեց, որն
արիւնաշագախ, փշրուած գանգով ընկաւ ոռ-
նոցով. իսկ նրա ընկերը սրի մի հարուածով
գետին տապալեց Խաթուն-Մարէին: Ծերունին
այդ էլ տեսաւ և այլ ևս ոչինչ չը տեսաւ.
Նրա ոտները դողդողացին, գլուխն երերաց,
աչքերը մթնեցին և մի ծանր, երկար «ամխ»
քաշելով գետին գլորուեց ուշաթափ: Ամեն
ինչ վերջացաւ... «Յլալի» սուրբ օջաղն էլ
քրդերը քանդեցին...

II.

„ԽԱԹՈՒՆԻՄ ՍԻՐՈՒՆ“.

Աշուն էր, մի ցուրտ ու ականջ օր. երկնքի սև միապաղաղ թղպերից բարակ մանրամաղ անծրեր մի քանի օր շարունակ դալիս էր ու դալիս, ասես սգաւորի աչքերից: Ծանապարհներում, փողոցներում անցուղարձը անտանելի էր դարձել, մարդիկ հազիւ էին փոխում իրանց ոտները հաստ տիղմի մէջ:

Այդ ժամին Ի... դուդի մի ծայրից երեւոյց մարդկային մի տարօրինակ կարաւանի սկիզբ, մի չը տեսնուած ամբոխ: Գերեզմաններից դուրս փախած մեռելների մի խումբ էր դա, որ դանդաղ, յամբաքայլ առաջ էր ընթանում: Մեծ ու փոքր, ծեր ու մանուկ, մարդ ու կին, ամենքն էլ զզգողուած, վտիտ մարմիններով, վշտահար դէմքերով: «Գաղթականներ են», կարճ կերպով շնչացին տեղացիները և ամեն մարդ գնաց իր գործին:

Անծրերը շարունակուած էր թափուել. նրանց ողորմելի ցնցոտիները թրջուած կպել էին նրանց վտիտ մարմիններին: Մարդիկ իրար ձեռքից բռնած, իրար քաշքշելով քայլում էին լարժուն ցեխի միջից, ուժասպառուելով երբեմն-երբեմն վայր էին ընկնում, ցեխի մէջ

կոլորուած և կրկին վեր կենում այլանդակուած: Լուռ էին ամենքն էլ, դէմքերի վրա չուղարկաւորի լրջութիւն կար. հսկայական դամբարանից էին դալիս, ուր դեռ նոր էին հողին յանձնել հարիւր հազար սիրելի հարազատներ: Մերձաւոր, թարմ անցեալի սարսափը, անհող ապագայի մտահոգութիւնը նակատներին, այս մարդիկ բերում էին ի տես աշխարհի իրանց անպատմելի վշտերը՝ մարմնացրած իրանց չորացած դէմքերի, պատառոտուած, ծլանքներով կախ ընկած ցնցոտիների, յուսահատ շարժումների, խղճուկ ծայների և խօսակցութեան մէջ: Սրեան ծովից էին անցել և եկել մի պատառ հաց, մի կաթիլ ջուր, մի տաքուկ անկիւն հացեղու և յուսով էին, թէ այս աշխարհը նրանց չի զլանալ այդ շնորհը:

Եկան և անցան: Ամենից վերջը բաւականին չետ մնացած և նոյնպէս թրջուած, նոյնպէս ուժասպառ դալիսն էին մի ծերունի և մի նորատի կին, իւրաքանչիւրը մի 7—8 տարեկան երեխայի ձեռքից բռնած: Մերունին ցեխի հաստ շերտի մէջ հազիւ էր կարողանում իր ոտները փոխել. նրա մէջքը կորացած էր, աչքերը մարած և խոր ընկած, որոնց մէջ արտացոլում էր վշտի մի անսահման ծով: Գլխի ճերմակ ալիքներն ու միտուքը թրջուելով, ոլոր-ոլոր կախկիսուել էին ուսերի

և կրծքի վրա բազմաթիւ պատրուզների ձեով,
և նրանց ծայրերից կաթիլ կաթիլ թափւում
էր անծրեւի ջուրը ու թրջում բաց պարանոցն
ու մազոտ, ոսկրացած կուրծքը:

Ոչ պակաս դժուարութեամբ էր քայլում
և նորատի կինը իր ձեռքի երեխայի հետ.
վերջինս մանաւանդ հազիւ էր կարողանում
իր փոքրիկ ոտները շարժել սառը ցեխի մէջ
և համարեա քաշ էր ընկել մօր ձեռքից,
դժուարացնելով նրա զնացքը:

Սրանք էլ եկան անց կացան, սրանք էլ ոչ
ոքի ուշադրութիւն չը գրաւեցին: Եւ ինչո՞ւ
պիտի գրաւէին. քիչ էին այգպիտիները եկել
անցել, Եւ ոչ ոք չիմացաւ, որ այս շարդուած,
վշտահար ձերուներն ուէս Պէտօն է, հազա-
րաւոր ոչխարների, հարիւրաւոր այլ անա-
սունների և անհատնում ամբարների, օրհնած
օջախի հոչակաւոր տէրը, իսկ նորատի կինը
նրա հարսն է՝ Ծայիկ խաթունը իր երկու
զաւակներով: Սրանք էին միայն փրկուել ուէսի
բազմաթիւ ընտանիքից, պիտիների կոյտերի տակ
ուշազնաց մնալով. մնացած քսան և վեց հո-
գին կամ սրին ու կրակին էին զոհ զնացել,
կամ տարուել որպէս անօրէնների պազշտու-
թեան առարկաններ, կամ զլուխ առել փախել
էին ո՞վ զիտէ ուր...

Բախտի բոլոր այս խորթ զաւակները ներս
թափուեցին Ի... դիւղը և այս ու այն տան
մէջ, այս ու այն սաքւում, պատերի տակ
կուչ եկան հանգիստ առնելու, տաքանալու,
ողորմութեամբ ձեռք բերած մի քանի պա-
տառ հացն ուտելու:

Մէկ աւերակ տան ամայի սրահն էլ ուէս
Պէտօին բաժին ընկաւ: Սրդէն մութն էր,
երբ հոչակաւոր օջաղի վերջին մնացորդները
ցրտից դողդողալով, ուժասպառուած թա-
փուեցին սրահի մէջ, իրար վրա կուչ եկան
մի հատիկ զզգուած փալասով փաթաթուե-
լով, որ տուեց նրանց մի աստուածասէր
մարդ:

Մութ էր. լուռ էին ամենքն էլ. միայն
ճանր թուխպերից կամաց-կամաց մաղուող
միակերպ անծրեւի մանր կաթիլներն ընկնելով
գետնի երեսին այստեղ այնտեղ կազմուած
փոքրիկ լճակների հետ՝ մեղմ ճղփիւն էին
առաջացնում, որը սակայն խիստ անախորժ
ազդեցութիւն էր գործում տաքութեան
կարօտ դողդողացող թշուառների վրա. լսուում
էր ուէսի ճանր տնքոցն ու հառաչը, յուսա-
հատ «օՖ, օՖ ֆալագ» բացականութիւնները:

— Մարէ՛, անօթի եմ, մրմնջաց փոքր մա-
նուկը:

— Անօթի եմ, Մարէ շան, միացաւ նրան
և միւսը:

Լուռ էր Մաղիկը, լուռ էր և ուէս Պէտօն,
ոչ մէկը չը գիտէր թէ ի՞նչ պատասխանով
հանգստացնի մանուկներին:

— Մարէ, կրկին լսուեց խաւարի մէջ փոք-
րիկի լացակամած ձայնը:

— Քնի՛ր լաօ, քնի՛ր լաօ, սկսեց հանգստաց-
նել նրան մայրը, թող լուս բացուի, խլտուն
ձե խաց կուտամ, մեռնի՛մ ձեղի, մկալ ես դ՞ո՞ր
էրթամ, կը տեսնա՞ք իմալ մութա:

Պատճառաբանութիւնը մանուկներին հիմ-
նաւոր թւաց. նրանք խաւարից սարսափում
էին. օ, ինչէ՛ր էր կատարուել այս խաւարի
մէջ, ինչէ՛ր էին տեսել իրանք մանուկները
այն գիշերը... «Մարէն դ՞ո՞ր էրթա, «էնոնք»
կը կտրեն», մտածեցին նրանց փոքրիկ գլուխ-
ները: Մանուկներն աւելի ձօտ սեղմուեցին
իրանց մօրը և լուեցին: Կրկին տիրեց լուռ-
թիւնը, կրկին լսուեց անծրեւի կաթիլների
մեղմ, անսխորժ ճղփիւնը և ծերունու «օֆ
օֆ» հառաչանքները: Մաղիկը դո՛հ էր, ո՞ր
գոնէ կարողացաւ մանուկներին յուսով հան-
գստացնել, բայց և ծանր մտքեր պաշարեցին
նրան. առաւօտը ի՞նչ տեղից պիտի հաց ճա-
րի. զնալ մուրա՞լ... ուէս Պէտօի հարսը հա՞ց
մուրա... մահն աւելի լաւ չէ՞... մեռնողները

աւելի բախտաւոր չե՞ն... Իսկ ծերունի՛ն, նա
շարունակում էր տնքալ, նա այրում էր, նա
տենդի մէջ էր: Ահա վերջապէս նա ընդհատեց
լուռթիւնը, ինքն իրան էր խօսում, թէ՞
հարսի հետ, այդ չայտնի չեղաւ:

— Անծրե կուգալ ծրծրլալէն, ե՞րբ տի
կտրի, երկիր կը խարցնի... դէ երկինք ի՞նչ
թափեց, որ երկիր զաբուլ չէրեց. թափի՛ր
երկինք, թափի՛ր, թող սէլաֆ էրկիր բռնի,
թող գետեր զրմզրմալէն էլնեն բռնեն երկրի
երես. երկիր ե՞րբ ձէն կը խանայ, Աստծու
խէրն է, բարին է, փառք քե Տէր. երկինք
ի՞նչ թափեց, որ երկիր զաբուլ չէրեց, թափի՛ր
երկինք...

Նա մի փոքր լուեց, ապա կրկին շարու-
նակեց:

— ձժեր անօթի են, հայ հո՛ւ, ուէս Պէտօի
նժեր անօթի են... «էնոնք» անօթի չեն, Մա-
ղիկ, էլման չի՞ լաօ, էնոնք կուշտ պառկած
են, էսոնք են անօթի. է՛հ, ի՞նչ էնենք, եր-
կինք ի՞նչ թափեց, որ երկիր զաբուլ չէրեց.
էսոնք լէ երկրի զաւակներ չեն... Թափի՛ր եր-
կինք, թափի՛ր համա սէլաֆ շինիր, տար էսա
ձժերին լէ, էլ անօթի չեն եղնի...

Ծերունին լուեց, գլուխը կրծքին քաշ գցեց:
Եթէ լոյս լինէր, կարելի էր տեսնել, թէ ինչ-
պէս են վառուում նրա խոր ընկած աչքերը,

դողդողում շրթունքները. նրա կնճռոտ նակատն ու չորացած այտերն այրւում էին տենդով, ասես բոցերի մէջ, և դլուխն օրօրւում էր ցնցելով ալեղարդ միրուքը: Ծերունու խօսքերը սարսափեցրին Մաղիկին և ճմլեցին նրա սիրտը. թարմ, սարսափելի անցեալը խաւարի մէջ ներկայացաւ նրա աչքերին:

— Մաղիկ ջան, էլի՞ կուլաս... օ՛ֆ, դու ինչդդար լացար լաս... Ես չեմ լայ, ես իմա՛լ լամ. ախր իմ արցունք վէր ո՞ր մէկ կրակին թափեմ: Երկինք օդորմածի, կը տեսնաս, կուլայ իմ տեղաք, դուն լէ լաց լաս, ես քե առաջ կասի—«արցունքը դուլում կը ծնի», ես լախրթի կէնի, սուտ կասի, արցունքը դուլում չի ծնի. լաց, թող սէլաֆ էղնի, մենք լէ էրթանք, սէլաֆը մեզ դաբուլ ի. երկինք ի՞նչ թափեց, որ երկիր դաբուլ չէրեց. կը տեսնաս, էրկնուց ծլծլալէն իմալ կուզայ էսա անծրև. երկիր սուտ, մուռնջ ներս կը ծծի, որ էրկնուց արուն թափի, երկիր էլման ներս կը ծծի. տեսա՞ր լաս, էնա մեր բազ պուտըմ արուն չը մնաց, զրմմէն գետին քաշեց ուր ջան... Ախ, երկինք ի՞նչ թափեց, որ երկիր դաբուլ չէրեց, մենք լէ երկրի զաւակներ չէ՞նք...

Դարձեալ լուռթիւն տիրեց, միայն լսում էր ծերունու ընդհատ ընդհատ շնչառութիւնը և հառաչանքները: Նա հիւանդ էր, շատ հիւանդ. դառնութեան բաժակը լցուել էր, թշուառութիւնը վերջին հարուած էր տալիս այս քայքայուած կազմուածքին: Անցած ժամեր: Մաղիկն անքուն հսկում էր ծերունու վրա. նա զգում էր, որ հիւանդի վերջին ժամերն են: Յաւիտենականութեան չափ երկար գիշերին յաջորդեց վերջապէս առաւօտը. ծերունին այլ էս ոչինչ չէր խօսում, նրա աչքերի տենդոտ հայեացքն այժմ անորոշ էր:

Ծերունու այս ու այն կողմից փալասի տակից դուրս սողացին երկու զզգողած մանուկները և համարեա միաբերան հաց խնդրեցին: Մաղիկի աչքերը լցուեցին արտասուքով. առաջը պառկած էր մեռնող ծերունին, իր հայրը, իր որբերի հովանաւորողը, երկու զաւակները «հաց» էին աղաղակում. ի՞նչ անել, մտածում էր նա: Ահա նա մօտեցաւ, զգուշութեամբ տեղաւորեց փալասը մեռնողի վրա, աչքերը սրբեց և դուրս գնաց, շուտով վերադառնալու հաստատ որոշումով: Երկու որբերը նստեցին հիւանդի այս ու այն կողմերում, իսկ նրանց մայրը գնաց հաց մուրալու...: Ահա նա արդէն մի դրան առաջ կանգնել է.

մտնել, թէ՛ չը մտնել. ախր ի՞նչպէս ուզել, ի՞նչպէս խնդրել... Վերջապէս նա սիրա սրեց ու մտաւ կամացուկ, անխտահ քայլերով և տան դրան առաջ մի սիւնի ետևում կանգ առաւ, աչքերը գետին խոնարհեց և ոտքի ծայրով սկսեց խառնել ցեխի մի կտոր:

— Ի՞նչ կուզես, բաշի, հարցրեց տանտիկինը:

Երանի՜ թէ այդ հարցի փոխարէն նրա գլխին մի ծանր հարուած իջնէր, երանի թէ մի ամպ ճալթէր և կաշձակը զարկելով միտն-զամից աչքեր, մոխիր դարձնէր Ծաղիկին և նա գոհ կը լինէր. բայց այժմ ի՞նչ պատասխանել, ի՞նչպէս ասել «հաց եմ ուզում», մտածեց շփոթուած կինը և պատասխանի փոխարէն սկսեց հեկեկալով լալ: Ճանտիկինը երեւի հասկացաւ նրա այդ ներքին կռիւր, նա լռութեամբ ներս մտաւ, բերեց հացի մի ծալ և տուեց արտասուող կնոջը, որ փաթաթեց զոգնոցում և դուրս դնաց:

Բակի դրանը նա յանկարծ կանգ առաւ քարացած. նա իր աչքերին չը հաւատաց, երբ տաս քայլ իրանից հեռու կանգնած տեսաւ Զիւնիկին, որ ո՞վ գիտէ կտորածից ինչպէս էր ազատել գլուխը և այստեղ հասել: Զիւնիկը նոյնպէս վշտահար, նոյնպէս զզգողուած կանգ առաւ և խորին յաւակցութեամբ ու խան-

դադատանքով երկար նայեց Ծաղիկին: Ապա մի անօրինակ ձայնով վազեց և իր ախրում ոտներն ընկաւ գոչելով.

— Վայ, կուրնան աչքերս, Ծաղիկ խաթուն, դո՞ւն լէ խաց կը ժողովես. երկինք իմա՞յ դաբուլ էրեց, որ ուէս Պէտոի խաբսը, Ծաղիկ խաթունը խաց ժողվայ. դէ դու պատուվիր է է՛, գետին, էսա իմ սևաւոր գլուխ ներս առ, չը տեսնիմ բարի: Զիւնիկը քո ոտաց մատաղ, Ծաղիկ խաթուն, գլուխս հէյրան քո աւեր օջախի քիւլին, խաթուն շան, էս ի՞նչ էղաւ, մէկ տեղ ուրխցանք, մէկ տեղ սզացինք, մէկ տեղ արուն տեսանք բօլ չէ՞ր, մկայ էլ մէկ տեղ խոց աի ժողվենք...

Անցորդները հետաքրքրուելով չորս կողմից շրջապատեցին այս սզացող կանանց: Ծաղիկն ինչ անելը չիմանալով սառած կանգնել էր, ապա բարձրացրեց զզգողուած դոգնոցը աչքերի արտասուքները սրբելու, մինչդեռ այնքան դժուարութեամբ մեռք բերած հացը վաղուց էր ընկել ցեխի մէջ: Իսկ Զիւնիկը շարունակում էր նրա ոտների տակ ծունկ չոքած սզալ:

— Էրիկս քո օջաղին մատաղ տուի, յաւս քիչ էր, ծագուկներս, իմ եթիմ բալաներս Եվնվալէն քո օջաղի շիմին մորթեցին, էդ ցաւն էլ տարայ. ապա էսա ցաւ ես իմա՞յ

տանիմ, իմ աչքի լոյս, իմ սրտի սէր, իմ խոքու կէս, իմ լոյս երազ, իմ մխիթարանք խաթունն խափ ժողվալ...

Ապա վեր կենալով թեկից բռնած քաշեց ողբացող Մաղիկին:

— Բէլա, քէլա, քե մեռնիմ, թող իմ խօքին էղնի քե խմար, դու խաց մի ժողվալ, ես սեաւորս երկրէ երկիր, դռնէ դուռ կրնկնիմ, իմ խաթունիս սիրունն խաց կը ժողվեմ, թաք դու խաց մի ժողվալ:

Բազմութիւնը չետ քաշուեց և երկու թշուառներն անցան արտասուելով: Մինչ այս տեսարանը տեղի էր ունենում զբոսում, այնտեղ, սրահի մէջ՝ ուէս Պէտօն մահուան տագնապի մէջ էր գտնւում: Նա աչք ածեց իր շուրջը, ասես բազմաթիւ զաւակների, թոռներին փնտռելով, որ իր վերջին օրհնութիւնը տալ և բոլորի փոխարէն երկու փոքրիկ թոռներին գտաւ իր աշ ու ծախ կողմերում. ձեռքերը հանեց փալասի տակից, դողդոջալով մեկնեց դէպի մանուկները նրանց զրկելու, վերջին համբոյրը տալու համար և հաղիւ կարողացաւ միայն մի ձեռքը փոքրիկի պարանոցը ձգել, իսկ վերջին համբոյրը սառեց շրթունքներին և նա փչեց իր վերջին շունչը: Երկու փոքրիկները ճչում էին, երբ Մաղիկը

և Ձիւնիկը հասան և միասին ընկան անշնչացած դիակի վրա...

Ի... գիւղում Մաղիկն ու իր զաւակներն ալլ ևս չեն երևում, միայն փողոցներում տների առաջ միշտ կարելի է տեսնել մի աղքատ, նուազ կին, ցնցոտիների մէջ կոլոլուած, որ նիհար ցեռքը մեկնում է դռներից, մեկնում է անցորդներին ողորմութիւն է խնդրում:

— «Խաթունի՛ս սիրուն ողորմութիւն տուէք» ասում է նա խղճուկ, աղերսող ծայնով. դա Ձիւնիկն է, որ իր որբացրած խաթունի սիրուն ողորմութիւն է հաւաքում և նրան որբերի հետ կերակրում:

1896 թ.

Ռ Ա Շ Ի Դ

Շատ տարիներ առաջ իշխում էր մեր երկրում մի վայրենի ցեղ, իշխում էր կրակով ու արիւնով: Խաղաղութիւնից զուրկ մեր զրօք բախտ երկիրը տակն ու վրա էր եղել և դարձել հարամիների, ամենատեսակ «ղաչաղների», մարդասպանների գործունէութեան ազատ ասպարէզ: Լեռներում և անտառներում, նոյն իսկ մեծ ճանապարհների վրա մարդիկ օրը ցերեկով մորթում էին հաւերի պէս արիւնի ժամանակ էր, ո՞վ էր հարցնողը, ո՞վ էր ձայն բարձրացնողը: !: Վն իրաւունք էր, օրէնքն ու արդարութիւնը կատարելապէս բացակայում էին. քաջք զարկում և զարկում էր իր սեփականութիւնը պաշտպանելու համար, վախկոտները փախչում, թագ էին

կենում, կամ զլուխ առնում կորչում, ուրիշ աւելի ապահով երկիրներ բախտ որոնելու զաղթում էին ամբողջ զիւղեր և նոյն իսկ զաւառներ՝ թողնելով և՛ ստացուածք և՛ հարստութիւն և՛ տուն և ամեն ինչ, միմիայն կեանք փրկելու համար. իսկ աւելի խոհեմները ստրկանում, զլուխ էին ծռում հողորի՝ առաջ և տալիս էին բսլորը՝ ինչ պահանջում էր իրանցից, տալիս էին նոյն իսկ իրանց ընտանեկան և մարդկային պատիւը՝ մի ողբալի ստրկական կեանք վաչելելու արտօնութիւնն ստանալով: Կուռում էին ոչ միայն առանձին անհատները՝ մի կնոջ, մի լաւ ծիւռ կամ կրօնական ատելութեան պատճառով, հապա և կուռում էին զիւղը զիւղի հետ, ցեղը ցեղի հետ, առանց իրանց արածի համար հաշիւ տալու, առանց պատճառը քննելու, իմանալու: Մի վայրենի, մի արիւնածարա բնազդ ամենքին մղում էր զէպի սպանութիւն և կոտորած, ամենքին առաջնորդում էր զէպի արիւն, և լեռներից ու ձորերից արեան հոտ էր գալիս, այդ տեղերից մենակ անցնելը հաստատ մահուան դիմել էր նշանակում, և ոչ օր այդ յանդգնութիւնը չունէր, մարդիկ վաղուց դադարել էին զիւղից զիւղ լեռից լեռ գնալ: Այսպիսի ժամանակ էր: Կռիւ էր ամեն տեղ, կուռում էին ամենքը,

կուռում էին և այն շատ վաղուց՝ բանոնցիք և ասիանցիք:

Բանոն... մեծ չէ սա, մի փոքրիկ գիւղ է, կանաչազարդ բլրակների մէջ մի բարձրաւանդակի վրա կուճուռած, կճկուռած, մեն մենակ, քստ երևոյթին խղճուկ, անպաշտպան: Ուրապտոյտ ու նեղ փողոցների աշ ու ձախ կողմերում անձև, անհաշիւ կերպով, ասես ցրտից կճկուկելով, բայց իրօք մշտական թշնամիների երկիւղից իրար վրա են կուտակուել, մէջք մէջքի կպցրել, կողք կողքի տուել գիւղի մեծ ու փոքր խրճիթները, որոնք հեռուից իրանց ուռուցիկ կտուրներով փոքրիկ բլրակների մի խմբի են նմանում՝ խիտ առ խիտ իրար վրա թափուած: Գիւղի առջևում իրար անընդհատ յաջորդող բլրակները՝ արեւմտեան կողմում Մարալի գեղազարդ սարերի կանաչապատ, ծաղկաւէտ փէշերիցն են կախուում: Այս բլրակների կուրճքերը պատուելով, ոտքերը քերելով, մերթ կորչելով և մերթ կրկին երևան գալով՝ հոսում է Բանոնի սրբնթաց լեռնային գետակը, որ սկիզբն է առնում Մարալի սարերի ստորոտներում սփռուած բազմաթիւ ականակիտ աղբիւրներից, «Բազրգեան - բուլաղներ»ից: Գետակն որ ու գիշեր ծծծում է իր կարծր ժայռոտ ակիւրը, փրփուր է թքում նրանց երեսին, ահաւոր

պտոյտներ կաղմելով ճշում է, շահում ու շառահում իր մերթ վճիտ և մերթ պղտոր ալիքներով: Լաց է լինում արդեօք, թէ՞ դանդաւում, որ իր աղմկալի ալիքների համար մայր երկրից խլուած արահետը զատ նեղ է, այդ ոչ ոք չը դիտէ. միայն գետի ահաւոր շառաչը, նրա փրփուրն ալիքների սասանեցուցիչ դողոցը գիշեր թէ ցերեկ անգաղար հնչում է ու հնչում՝ խոռովելով շրջակայքի խաղաղութիւնը: Ահաւոր է այդ դողոցը մանաւանդ դարձանք, երբ լեռնային սահանքաւոր ջրերն իրանց ընթացքում մեծ ու փոքր քարեր կողոպտելով՝ սարերից ու բլուրներից, բերում են իրանց աւարը և յաղթանակով յանձնում վարարած գետակի կատաղի ալիքներին, որոնք զրկելով այս տարօրինակ որսը, առաջ են գնում մոմուսլով: Գետական իր աղմկայոյզ ուռած ջրերը շառաչիւնով առաջ է մղում և գիւղի հարաւային կողմում սարսեցուցիչ ճղփիւնով զարկում է մի հսկայ ուղղածիգքարաժայռի պատուանդանին, զարկում է, և կարծես կատաղելով, որ չի կարողանում մի հարուածով փուլ բերել, գետնին հաւասարացնել քարաժայռը, չեա է դառնում և բարկութեամբ դիմում է դէպի հակառակ սփր, փորում է և ներս գնում ցամաքի մէջ ինչքան կարող է, սակայն դրանով էլ չը գո-

հացած, կրկին փորձում է յեա դառնայ, յար-
ձակուել ժայռի վրա, բայց իզմբ... ալիքները
քշում են նրան և նա իր անզօր բարկու-
թիւնը յաշորդ ալիքներին կտակելով՝ վա-
զում է առաջ դարձեալ անզուսպ, դարձեալ
հպարտ...

Այս ջրածեծ քարաժայռի կատարին բոլո-
րաձև շարուած են մի շարք աւելի փոքր
ժայռեր՝ մի հսկայական պսակ կազմելով գա-
գաթի վրա, իսկ այդ պսակի հէնց կենտրո-
նում բարձրանում է մի հին, շատ հին մե-
նաստան պսակաձև ժայռերով, որպէս բնական
պարսպով շրջապատուած: Սա Բանոնի Ս. Աս-
տուածածինն է, որ քրիստոնէական առաջին
դարերի ջերմեռանդ ձեռները կռել ու կոփել
են վիթխարի քարերից և բարձրացրել են
հսկայական կամարները այս ահաւոր ժայռի
կատարին՝ այս բարձրութիւնից դէպի եր-
կինքն ուղղելու իրանց սրտաբուղխ աղօթք-
ները: Բայց աւերակ և անփառունակ է
այժմ հինաւուրց տաճարը և անցեալ փառքի
այս տխուր մնացորդները, բարձրից կախուած
գետակի ջրերի վրա, ցոյսնում են նրանց
վճիտ ալիքներում, գիտում են այնտեղ իրանց
տխուր պատկերը և իրար հրող-հրշակող ա-
լիքների ընթացքում կասես կարգում են աշ-
խարհի ունայնութեան, աշխարհի անցաւորու-

թեան անսիրտ, անողորմ փիլիսոփայութիւնը:
Բարձր է քարաժայռը, բայց էլ աւելի բարձր
է նրա լերկ կատարին ցցուած աւերակ մե-
նաստանը. դժուարին է վերելքը դէպի այդ
սրբավայրը. լեռնային մի նեղ, ոլորապտոյտ
շաւիղ ջերմեռանդ ուխտաւորին առաջնոր-
դում է դէպի վեր, դէպի կատարը: Այդ շա-
ւիղը իր ընթացքում մերթ իջնում է հեղեղ-
ների փորած խողովները. մերթ ծածկուած է
մացառուտների մէջ, մերթ գէմ է առնում
մի ահագին ժայռի և պէտք է լինում երբեմն
չանզուելող բարձրանալ, երբեմն սողալ կամ
քարերից բռնել կատարը սրբավայրը համբու-
րելու համար:

Ոչ ոք չը գիտէ, թէ ո՞վ և ե՞րբ է կառու-
ցել տաճարը և ո՞ր անարգ ձեռներն են կո-
ղոպտել և աւերակ դարձրել Աստուծոյ տունը.
Ո՞չ մի գիր, ո՞չ մի արձանագրութիւն չի ա-
նում այդ տխուր պատմութիւնը, բայց բա-
նոնցուն հարկաւոր էլ չէ այդ, նա գիտէ
միայն, որ սա Բանոնի պաշտպան Տիրամէրն
է. նա համոզուած է, որ Աստուածամայրը
սիրում է այս իսկ աւերակ կամարների տակ,
այս խոնարհուած խորաններում, ցանուցիւր
ընկած մամուպատ նուիրական քարերի բե-
կորների մէջ լսել իր խոնարհ և ջերմեռանդ
ծառանների սրտաբուղխ մրմունջները: Ահա

Թէ ինչու, չը նայելով վերեւը բոլոր դժուարութիւններին, ջերմեռանդ բանոնցին տարէնը մի քանի անգամ իր կնոջ և զաւակներէ հետ ծագլցելով բարձրանում է դէպի այդ քարաժայռի կատարը, դէպի ողորմած «Տիրամէրը:» Համեստ է նրա խնդիրը, չափաւոր նրա ցանկութիւնը. խեղճն աղաչում է Տիրամօրը, որ սրա բարեխօսութեամբ Փրկիչը իր սրբազան հովանին տարածի Բանոնի վրա, որպէս զի հայ քրիստոնեան կարողանայ անխափան կերպով պաշտել նրա խաչը չորս կողմում վիստացող անօրէնների մէջ:

Այս աւերակ մենաստանի, այս բարձր քարաժայռի ստորոտներում ձգւում է մի լեռնային ընդարձակ հովիտ, որ հեռւում եզերւում է գեղանկար լեռնաշղթայով: Այս լեռնաշղթայի միւս կողմում ապրում են վրանաբնակ ասիանցիք, Բանոնի զարաւոր արնախում Թշնամիները: Այն օրից, երբ բանոնցին մաճն ու գութանը ձեռք առաւ, պատուեց մայր երկրի սիրտը, ոռոգեց նրան իր քրտինքով և իր զաւակների համար արդար հաց պատրաստեց, իսկ ասիանցին արհամարհելով այդպիսի հալալ աշխատանքը, կպաւ իր նժոյգի Թիկունքին և մահառիթ զէնքերով գնաց կողոպտուի՝ յանձն առնելով ծանր, արիւնոտ արկածներով լի մի կեանք, այն

օրից, երբ բանոնցին քարով ու ցեխով շարեց իր բնակարանը և մտաւ խաղաղ յարկի տակ, իսկ ասիանցին գերադասեց մաղէ վրանի անհանգիստ և անհաստատ կեանքը, այն օրից երբ բանոնցին զրկեց աշխարհէ՛ք Փրկչի խաչը, կապեց նրան իր բոլոր յոյսերն ու իղձերը, իսկ ասիանցին մի վայրենի, արինաճարաւ կրօն պաշտել սկսեց, այն օրից էլ կռիւն սկսուեց բանոնցու և ասիանցու մէջ, կռիւ անհաշտ ու յարատե: Օ՛, այն ժամանակից որքան արիւն է թափուել Մարալայ սարերում, Բազրգեան-բուլաղների վճիտ ջրերում...

Եւ բանոնցին երբէք զլուխ չի խոնարհել ասիանցու առաջ և նրանից փախուստ չի տուել. ասիանցու գնդակները բանոնցու կրծքին են դիպել և ո՛չ թիկունքին: Ո՞ր ասիանցին կը համարձակուի անպատիժ կերպով խլել բանոնցու ոչխարը, եղը, կովը, տրորել նրա արտը, չիմանք. բանոնցին ստեղծուած է ասիանցուց վրէժխնդիր լինելու համար, այդպիսի դէպքերում նա միշտ կրկնապատիկը չեա կը բերի: Բանոնցի արիասիրտ զաւակները երբէք թոյլ չեն տուել, որ իրանց հայրենի գիւղին անարգանք հասնի, իրանց մարդկային կամ ընտանեկան պատիւն արատաւորուի: Սեփական յարկի տակ խաղաղութեամբ են իրանց հողին փչել, թէ՛ իրանց հայրենի լեռներում

ընկել են զարկուելով թշնամիների հետ, այդ մի և նոյն է, նրանք չեն մուսացել միշտ մի անողորմ, մի անհաշտ կռիւ կտակել իրանց զաւակներին ընդդէմ ասիանցիների: Եւ Բանոնի մէջ միշտ ճարուել է մէկը, որ վառ է պահել աւանդական վրէժխնդրութեան սրբազան հուրը, կանգուն և կենդանի քաջազնական ոգին, որ պահապան հրեշտակի պէս հսկել է հայրենի զիւղի վրա իր արիասիրա ընկելներով:

Գարձեալ կռիւ է: Երկիրը լողում է արեան մէջ: Ասիացիները օգտուելով խառնակ զրութիւնից, ստամ են սրում Բանոնի վրա, միջոց են փնդրում քար ու քանդ անելու իրանց մի բուն թշնամիների այդ բոյնը, որպէս զի մենակ տիրեն Մարալի սարերին և Բաղրդեան-բուլաղներին, բայց Բանոնն այս անգամ էլ անզուլս, անպաշտպան չէ:

Ռաշի դ... Այսպէս սիրեցին անուանել նրան բանոնցի ջահել աղջիկները և այդ անունը երգեցին ու գովաբանեցին իրանց անպահոյճ, բայց սրտայուզ երգերում: Նա զիւղի քահանայի՛ Տէր-Մարութի որդի թորոսն էր, բայց այն օրուանից, երբ իր ճերմակի ականջը մրտած, հրացանն ուսին սարսափ տարածեց վայրենի շրջակայքում, երբ նրա շեշտակի զնդակների տակ ամայի լեռներում թաւալ-

զլոր ընկան անօրէն հարամիները, այն օրուանից «իրիցու աղայ թորոսը» Ռաշիդ դարձաւ: Բարձրահասակ ու թիկնաւէտ, գանգրահեր զլխով, միշտ ուրախ, ժպտուն և թուխ գէմքով, մեծ, փայլուն և կարմրաւուն աչքերով այդ երիտասարդը իր հայրենի սարերի հերոսն էր, երբ իր ձերմակի վրա նստած, կեռ թուրը կողքին քաշ ձգած, երկայն ձօճուն նիզակը ձեռքին, փայլուն հրացանն ուսին անցնում էր ահաւոր լեռներից, մթին ու խուլ ձորերից, ուր նա մէն մենակ որսի էր դուրս գալիս անվախ ու համարձակ մի պաշտելի յանդգնութեամբ: Աննման էր նա այդ ժամանակ: Քանի՛ քանի զեղուհիների սրտերն էին բաբախում նրա սիրոյ համար, քանիսն էին իրանց մտքում գլուխները մատաղ տալիս նրա գնացած ձանապարհին, հէլրան լինում նրա ջիւան արեին, բայց նա միշտ անտարբեր էր դէպի իրան ուղղած բորբոքուած, սիրատապ հայեացքները և զրանցից ցոլացող սիրոյ կայծերն անկարող էին լինում թափանցել այդ փառաւոր տղամարդի սիրտը: Գիւղում ամենքն էլ զարմացած էին, կանանց շրջանը փսփսում էր, բայց և այնպէս ոչ ոք չը գիտէր, թէ որ բախտաւորին է պատկանում Բանոնի առաջին երիտասարդի, իրիցու, աղայ Ռաշիդի սիրտը:

— Ռաշիդը շան, հէջրան եմ քե, կրկնում էր յաճախ պառաւ ճարը, ապա ե՛փ տի բարով խէրով քեօ կանանչ կարմիր կապենք, խալիւորար, լաօ:

Իսկ ծերունի Տէր-Մարուքը այսպիսի ժամանակ սովորաբար իսկոյն կաւելացնէր հեզնութեամբ.

— Ի՞նչ կասես, քա՛ կնիկ, խօքուղ մեղք մ' անե, աիւն չե՞ս զինայ, որ մեր Ռաշիդ վարդապետ տ' եղնի:

Ռաշիդն այսպիսի դէպքերում կամ աշխատում էր մօր հարցասիրութեանը բաւականութիւն տալ հանաքներով, կամ ասում էր, թէ աղջիկ է փնդրում, որ նշանուի, բայց իսկոյն դրանից չետոյ դուրս էր գնում տանից և մտախօհ, տխուր դէմքով թափառում էր դաշտերն ու սարերը: Պարզ էր, որ իր ամուսնութեան մասին խօսակցութիւնը ամեն անգամ լցնում էր նրա սիրտը դառնութեամբ, յարուցանում էր նրա մէջ տխուր չիշողութիւններ, որոնք մռայլում էին նրա փայլուն ճակատը: Նա տանջւում էր, որովհետեւ սիրում էր և ստիպուած էր թաղցնել իր սէրը ոչ միայն ծնողներից, ոչ միայն հայրենի զիւղից, այլ նոյն իսկ ամբողջ աշխարհից:

Մի ամբողջ տարի էր անցել այն օրուանից, երբ նրա սիրտն առաջին անգամ թրթռաց

սիրոյ համար և այդ ոչ ոք չը գիտէր: Մի պարզ լուսապայծառ և զարնանային առաւօտ էր, երբ այդ բանն անսպասելի կերպով կատարուեց: Ռաշիդը իր սովորականի համեմատ ձեւակր հեծած՝ ուրախ ու անհոգ զնաց որսի Մարալի սարերը, այնտեղ, ուր բացի նրանից ուրիշ ոչ ոք սիրտ չէր անի երևալ: Լերան կատարին մի կանաչապատ հարթութեան վրա իր փոքրիկ ձագի հետ արածում էր այժեամբ. նա չէր նկատում որսորդին: Ռաշիդը հանդարտ ցած իջաւ ձիուց և սկսեց կամաց-կամաց վերև բարձրանալ հրացանը ձեռին: Կենդանին նկատեց նրան և մի վարկենում անչայտացաւ սարի միւս կողմում: Ռաշիդը կրկին հեծաւ ձին և լեռնի վեր բարձրանալով ընկաւ նրա յետևից. բայց մի քանի ժամուայ նրա աշխատանքն իզուր անցաւ և նա յօգնած ու անտրամադիր ցած իջաւ ձիուց, թողեց նրան արածելու բարձր սեղերի մէջ, նիզակը ցցեց գետնին և ինքն ուժասպառ մէջքի վրա պառկեց մի կարկաչիւն աղբիւրի մօտ: Երկու ձեռքերը զլսի տակ դրած, նա անթարթ աչքերով դիտում էր երկինքը: Կապուտակ անսահմանութեան մէջ քամու շնչով լողում էր մի հսկայական սպիտակ ամպ, իսկ նրա յետևում՝ նոյն ուղղութեամբ մի այլ աւելի թխազոյն

խաւար ամպ, լողում էին անդադար և մէկը միւսին հասնել չէին կարողանում: Կամաց-կամաց առաջին սպիտակ ամպը պատառ-պատառ եղաւ և ցրիւ եկաւ երկնակամարի վրա, իսկ նրա ամեն մի կտորը մի այժեամի կերպարանք ստացաւ, մինչդեռ յետևի ամպն աւելի ու աւելի սղմուելով՝ սևացաւ և մի կատաղի դադանի կերպարանք ստացաւ, որ եռանդով հալածում էր խղճուկ այժեամներին, բայց այժեամները ցրիւ եկան, իսպառ անյայտացան կապուտակ եթերի մէջ, մնաց միայն մի սպիտակ, շատ սպիտակ այժեամ, որին հրէշ ամպը ամենայն եռանդով հալածել սկսեց: Խրդնուկ այժեամը փախչում է քանի ոտներումը ոյժ կալ, դէս ու դէն է ընկնում, բայց հրէշը մօտ է հասնելու իր որսին, մօտ է նրան կլանելու: Ռաշիդը դիտում է ամպերի այս խաղը. նա տարուել է, նա մոռացել է իրան. նրա երևակայութիւնը շունչ ու զգացողութիւն է տուել խաղացող ամպերին, նա ի սրտէ խղճում է այժեմիկ ամպին, նրա բնականից բարի սրտում դայրոյթ է եռում այն անիծած հրէշի դէմ, որ շանքեր է անում կլանել տարաբախտ կենդանուն: Նա այժմ միայն սրտի ցաւով յիշեց, թէ ինչպէս ինքն անսիրտ կերպով քիչ առաջ հալածում էր դրա նման մի այժեմիկ և սրտանց դոհ եղաւ,

որ նա ապատուեց իր ձեռքից: «Փախի՛ր, հա փախի՛ր» մրումրում է նա, քաշալիբերով այժեմիկին. «ա՛խ, անիծած, տես, տես, թաթը մեկնեց». բայց հէնց այդ րոպէին քամու մի այլ զօրեղ հոսանք քշեց հրէշ ամպը, ու պատառ-պատառ անելով ցրուեց անսահմանութեան մէջ: Այժեամն ազատուեց, նա շարունակեց հանդարդ լողալ երկնակամարի վրա, մի ախորժ, դուրեկան զգացմունքով լցնելով Ռաշիդի սիրտը: Կամաց-կամաց այդ զգացողութիւնը փոխուեց մի անուշ թմրութեան և նրա յողնած արտևանուէքները փակուեցին. Ռաշիդը քնեց: Լեռնային բարակ ղեփիւռի շունչը մեղմութեամբ հովհարում էր նրա դէմքը. և ո՞վ գիտէ, նա որքան ժամանակ այդպէս կը մնար, եթէ յանկարծ լեռների և ձորերի ամպութեան մէջ, դուրեկան արծազանք տալով չը լսուէր մի սքանչելի կանացի ձայն: Դա մի ասիանցի աղջիկ էր, որ մայրենի բարբառով երգում էր մի տխուր մելամաղձօտ երգ: Առողջ կրճքից դուրս թռած երգի ախորժելի հնչիւնները քաղցր ելեէջներով դիպան Ռաշիդի ականջին և նա բացեց աչքերը. նա սոսկաց իր այսպիսի անզգուշութեան համար այս վտանգաւոր ժամանակում. աչքերն աչ ու ծախ դարձրեց, հաւատարիմ ձերմակն ու նիղակը իրանց տեղումն էին, յափշտա-

կուած քաղցր երգով, երկար ժամանակ անշարժ պառկած իր տեղում, շարունակում էր լսել սրտաշարժ երգը: Աղջիկը լռեց, իսկ Ռաշիդը իրան շրջապատուած գտնելով ոչխարներով, բարձրացաւ նայեց, նրա առաջին կանգնած էր ասիանցի հովուէին, որ Բաղրդեան-բուլաղներում ոչխարները ջրելու էր բերել:

Այս աղջիկը մի կենդանի մարմնացումն էր լեռնային կեանքի, մի փայլուն ապացոյց, թէ որքան հրաշագործ է լեռնային օդն ու ջուրը և ազատ անհող կեանքը: Նա գեղեցիկ էր, որպէս լեռնային փարթամ վայրենի շուշան: Երկու խիտ սև յօնքերի տակից պսպղում էին մի զոյգ սևօրակ մեծ ու փայուն աչքեր, որոնց մէջ մարմնացած էր անվեհեր համարձակութիւն: Լիքը, կոյոր դէմքը թէև թուխ էր, բայց այտերը փայլում էին առողջ կարմրութեամբ: Փարթամ կուրծքը հազիւ էր պատսպարուում անփոյթ ծածկոյթի տակ-բարձրահասակ էր նա և նազելի: Նրա գլուխը ծածկուած էր թեք զրուած մի բարձր քօֆիով, որ պատած էր Ֆէսով, իսկ սրա վրա փաթաթուած բազմաթիւ գոյնզգոյն եպմաններով, եազմաների շուրջը կախկխած էին յուլունքների բազմաթիւ ծոպեր, որոնք իջել էին մինչև նրա ուսերը: Բարձր պարանոցից կախուած էին մանր ուլունքներից շարած

թոռեր, զարդարուած մարջաններով և մի արծաթեայ շղթայի վրա շարուած մահմուտեայ ոսկիները զարդարում էին նրա հպարտ փարթամ կուրծքը: Լայն թիկունքի վրա ծածկուած էին սև երկայն ծամերի երեսունի չափ հիւսեր, որոնք զարդարուած էին սպիտակ փունջերով և փայլուն կոճակներով (քեսպակի): իսկ ճակատի վրայի մազերը կանոնաւոր կերպով խուզուած էին, բաց թողնելով լայն ճակատը: Նրա կարճ շապիկը՝ ծնկներից ցած սրունքների վրա, բաց էր թողնում լայն կարմիր վարտիկը, որի բերանը ձգուած էր թելով ոտների թաթերի վրա: Շապիկի վրա ունէր կարմիր ու կարճ մահուտէ կուրդկայ— իշլիզ, զարդարուած մետաքսեայ կոճակներով, այս զգեստի երկար թևերը կախկխուած էին ձեռների վրայից, սրա վրա մի պեղծնաւոր վերնազգեստ և նրա վրա կարմիր մահուտէ վերարկու խասով բանուած և այդ ամենի վրա մէջքին կապած ունէր մի պարսկական շալառչեից կապած ունէր մի լայն գոգնոց թանկազին կապոցներով, որ նույնպէս զարդարուած էր տեսակ-տեսակ ուլունքներով, իսկ ոտները ծածկուած էին գեղնագոյն քոշերով:

Աղջիկը կանգնած էր և անվրդով, բայց հետաքրքիր հայեացքով նայում էր մերթ նստած տղամարդին, մերթ ցցուած նիզակին

և մերթ՝ փնչացնելով արածող ձերմակին: Ասիանցու աղջիկը տղամարդիի հայեացքի առաջ շառագունուել, գլուխ կախել չը գիտէ և ոչ իսկ զինուած օտարականից սոսկալ՝ թէկուզ ամայի, անմարդաբնակ վայրերուս: Հովուհին երկար ու յամառ հայեացքով կրկին նայեց նստած երիտասարդին և նրանց հայեացքներն իրար հանդիպեցին:

— Ղիզէ, զոչեց Ռաշիդը, այս ո՞ւմ ոչխարներն են:

— Մերն են, ո՞ւմն են, պատասխանեց նա վիրաւորական ձևով:

— Դու ո՞ւմ աղջիկն ես:

— Նադօ աղայի աղջիկը. Ձարէն եմ ես:

— Օ, Նադօ աղայի, ապա ինչո՞ւ ես դու պահում ձեր ոչխարները, մի՞թէ եղբայրներդ չեն կարող պահել:

— Եղբայրներս են պահում, բա ո՞վ է պահում, իսկ երբ նրանք թալանի են դնում, այն ժամանակ Ձարէին են յանձնում ոչխարները մի քանի օրով:

— Ղիզէ Ձարէ, բա դու մենակ չե՞ս վախեցում այս լեռներում գայլերից, արջերից:

— Ձարէն ինչո՞ւ վախենայ, խօսմ երեխայ չի՞, ա՛յ, տեսնո՞ւմ ես, և նա բարձրացրեց ձեռքի ահագին մահակը և ուժով զարկեց առաջի քարին, բարձր շրխկոց հանելով:

— Օ, Ձարէ, ի՞նչ զօջաղ աղջիկ ես դու, ասաց Ռաշիդը ժպտալով, քիչ մնաց քարը փշուր փշուր անէիր:

Ձարէն ծիծաղեց և դառնալով լեռնիվեր փաղչող այծին, մի տարօրինակ հնչիւնով երևաց, որ յետ դառնայ:

Ռաշիդն այդ ժամանակ իր աչքերը չէր հեռացնում զեղեցիկ Ձարէից, պարզ էր, որ նրան սաստիկ հեաաքրքրում էր այս պարզ ու անվեհեր լեռնական աղջիկը:

— Բա դու ի՞նչպէս ես սիրտ արել մենակ զայ մեր սարերը որսի, դարձաւ Ձարէն դէպի Ռաշիդը, մի՞թէ չես վախենում մեր ասիանցիներից:

— Ինչո՞ւ համար վախենամ, Ձարէ՛, չե՞ որ ես գիտէի, որ դու այստեղ ես և այդ մահակն էլ ձեռքիդ է, էլ ո՞վ կարող էր ինձ դիպչել:

Հանդիսուսութիւնը իր նպատակին հասաւ, Ձարէին զրաւեց, որովհետեւ նա բացեց իր երկու շարք սպիտակ փայլուն ատամները և ինքնարաւական կերպով ծիծաղեց:

— Բայց Ձարէն քեզ չէր պաշտպանիլ, ասաց Ձարէն թեթեւ ժպտալով. Ձարէն ասիանցի է:

— Է՛հ, փոյթ չէ, այն ժամանակ ինձ Ռաշիդը կը պաշտպանէր:

— Ռաշիդը... հա՛, Ռաշիդը կարո՞ղ էր քեզ պաշտպանել, բայց ախր նա այստեղ չէ:

— Ո՞վ ասաց, թէ այստեղ չէ, ես առանց նրան որսի կերթամ, նա միշտ ինձ հետ է:

— Հապա ո՛ւր է նա, սարի այն կողմնումն է, հարցրեց աղջիկը սաստիկ հետաքրքրուած: Նա շատ էր լսել Ֆլա Ռաշիդի քաջազործութիւնների և զեղեցկութեան մասին, բայց երբէք չէր տեսել նրան, թէև սաստիկ ցանկանում էր նրան պատահել:

— Ոչ, նա այստեղ նստած է, այ՛, ահա սա՛ է Ռաշիդը, ասաց նա ձեռքը իր կրծքին դնելով:

Զարէն շփոթուեց, նա չուէր իր մեծ փայլուն աչքերը, բացեց բերանը, և մի քանի վայրկեան այդպէս սառած մնաց: Աղջկայ սիրան սկսեց արագ բարախել. նա շատ քաջ տղամարդ էր տեսել, շատերն էլ նրան հետամուտ էին եղել, բայց ո՞չ ոքի համար նրա սիրան այդպէս չէր թրթռացել, և երբէք նրա այտերն այդպէս չէին կարծրել: Ստիանցին սիրում է քաշին՝ ո՞վ և լինի նա: Նրա ցեղական նախապաշարմունքների պատուարը սիրոյ ոչ ժի առաջ խորտակուած է:

Ի՞նչէր չէր տայ Զարէն, եթէ կարողանար սկուռած խօսակցութիւնն աւելի երկարացնել. և նա շուտով դառաւ հնարը:

— Ո՛չ դու Ռաշիդը չես, յանկարծ գոչեց Զարէն խորամանկ զէմքով, դու ինձ խաբուած ես. ասում են Ռաշիդը երկնքի զշերն իր գնդակով ցած է բերում, այ՛, ես կը տնկեմ այն սարի լանջին իմ դագանակը և կը դնեմ նրա ծայրին մի չորթան, եթէ դու կը զարկես, կը ձգես նրան քո հրացանի զնդակով, այն ժամանակ եո կը հաւատամ, որ դու Ռաշիդն ես, և քեզ մի այնպիսի բան կընծայեմ, այնպիսի բան...

— Ի՞նչ կընծայես:

— Գեղ ի՞նչ, չեմ ասի, երբ զարկես, կիմանաս:

— Համաձայն եմ:

Զարէն այժեամի արագութեամբ վազեց զէպի ցոյց տուած լեռը: Թեթև քամին հովհարում ծածանեցնում էր թիկունքի վրա նրա ժամերի բազմաթիւ հիւսերը: Նա մերթցած էր իջնում, մերթ բարձրանում և շարունակ, անընդհատ վազում. իսկ Ռաշիդը սիրով դիտում էր այս տարօրինակ աղջկան, որ այսպէս դիւթել կաշկանդել էր նրա սիրար: Դարձեալ այժեամս, մտածեց նա: Աղջիկը վերջապէս հասաւ սարին, տնկեց այնտեղ իր մահակը և նրա ծայրին տեղաւորեց մի չորթան, որ հեռուից արեւի փայլի տակ սպիտակին էր տալիս. ապա նա չետ դարձաւ և

կրկին վազեվազ, հեալով, կարծրած, սիրու-
նացած այտերով Ռաշիդին հասաւ: Վերջինս
սիրով նայեց նրա կարծրած, քրտնաթոր այ-
տերին, նրա բարձր ու ցածր անող փարթամ
կուրծքին, ուր զգեստի թեթեւ բացուածքը
երիտասարդի համար վերին աստիճանի գրա-
ւիչ տեսարան էր տառչ բերել: Ռաշիդը նա-
յում էր անյապ աչքերով. նա մոռացել էր
նոյն իսկ տրուած նշանը: Զարէն այդ զգում
էր և լուռ հրճուած: Վերջապէս Ռաշիդը
վերջրեց հրացանը, ծունկ չօքեց և աչքեց
դրուած նշանին: Զարէն այդ միջոցին սիրա-
տարափ հայեացքով դիտում էր նրա շար-
ժուածները և շունչը բռնած սպասում, թէ
ի՞նչ կը լինի: Հրացանը տրաքեց և չորթանն
այլ ևս չը կար մահակի ծայրին:

Զարէն էլ չը թողեց նրան տեղից վերկե-
նալ, նա վաղեց փաթաթուեց նրա պարանո-
ցով և մի քանի սիրով լի համբույր դրոշմեց
ձակատին:

— Ահա իմ բնձան, գոչեց նա, և թռչկո-
տալով անյայտացաւ այն բլրի յետեր, ուր
արդէն ծածկուել էր նրա հօտը:

Իսկ Ռաշիդը յանկարծակի բռնուած աղջկայ
վարմունքից, ալլալուած ու ապշած նայում
էր փախչող զեղեցկուհու յետեւից, մինչև որ
նա իսպառ ծածկուեց: Նրա սիրտը լիքն էր

մի քնքոյշ զգացմունքով դէպի զեղեցիկ հով-
ուհին, նա ուրախ էր, նա սիրում էր:
Ամենայն բան շրջակայքում թուում էր նրան
այժմ աւելի զեղեցկացած, աւելի գրաւիչ. և՛
բլուրները, և՛ դաշտերը, և՛ այն զիւղացին,
որ քրտնաթոր երեսով բռնել է իր արօրի
մանը և նրա զոյգ եղները, որ հանգարաւ ու
անմոռուչ քաշում են արօրը:

Ահա նա արդէն հասաւ փար անողին և
մի այնպիսի տարօրինակ ձայնով բարև տուեց,
որ զիւղացին թողեց մածը զարմացած և
բարեն ընդունեց ու շարունակեց իր գործը,
մինչդէռ Ռաշիդը անհօգ սուլելով առաջ
սլացաւ: Բայց ահա երեւցան զիւղի բլրաձև
կաուրները, այստեղ այնտեղ տնկած խոտի
ահագին գէգերով և աթարի բարձր բուր-
դերով:

Հայրենի զիւղի տեսքը այսօր սովորակա-
նին հակառակ նրա սիրտը ծնշեց մի անբա-
ցատրելի զգացմունքով, նրան թուում էր, որ
այդ ողորմելի խրճիթները, այդ դէզերը ան-
շունչ առարկաներ չեն, այլ մարդիկ, որոնք
ցցուած այստեղ ու այնտեղ ծաղր են անում
նրան և քանի նա մօտենում է զիւղին, ցնշող
զգացմունքն աւելի և աւելի զօրանում է և
ի վերջոյ նրա նախկին հրճուածքն ու ուրա-
խութիւնը փոխուեց տխրութեան: Հապա երևա-

կայելով բան է, քահանայի որդին, Բանոնի փառքը, նրա առաջին տղամարդը, նրա Ռաշիդը, որի լուկ անունը սարսափ էր ազդում արիւնդուշտ ասիանցիներին, այն աստիճան իրան մոռանար, այն աստիճան ստորանար, որ թույլ տար իրան զրկել ասիանցի անօրէն Նադօ աղայի, Բանոնի այդ ռիսերիմ թշնամու, այդ արիւնդուշտ զազանի աղջկան և նրա՝ այտերին բորբոքուած սիրոյ համբոյրներ դրոշմէր. սա մի այնպիսի անարգանք էր Բանոնի պատուին, որ դիւղի ծերերը կայէնի նզովքը կը կարգային իրանց պաշտած երիտասարդի զլսին, կոյսերն ամօթից կը ծածկէին իրանց շառագունած երեսները. իսկ երիտասարդները հեռու կը փախչէին իրանց սիրելի առաջնորդից, որովհետեւ բանոնցոյ աչքում այդպիսի սէրը մի կատարեալ դաւաճանութիւն էր. այդ դիտէր Ռաշիդը, այդ զգաց նա և ահա թէ ինչու տխրութեան մի քօղ եկաւ պատեց նրա մինչև այժմ ուրախ դէմքը, ահա թէ ինչու հայրենի դիւղի տեսքը յարուցեց նրա սրտում մի ճնշող, մի չարագուշակ զգացմունք. Այժմ միայն նա հասկացաւ այն՝ ինչ որ սիրոյ առաջին ըոպէներում սաստիկ յափշտակուած անկարող էր եղել հասկանալ. այժմ նա զգաց, որ ինքը անդունդի ծայրին է կանգնել, որ թիթեռնիկի պէս դէպի իրան

այրող կրակն է վազել: Բայց այդ արդէն շատ ուշ էր. նա զգաց, որ այլ ևս անկարող կը լինի խեղդել իր սրտում սիրոյ հղօր զգացմունքը: Նա սիրում էր ասիանցի սեւաչեայ Զարէին:

Սէրը համակել էր նրա ամբողջ էութիւնը. բանականութեան բողոքն անկարող եղաւ խեղդել նրա մէջ սիրոյ զգացմունքը:

Վշտի և հրճուանքի օրեր և ամիսներ անցան և Ռաշիդը աւելի և աւելի յաճախ սկսեց այցելել Մարալայ սարերը, որոնք այժմ նուիրական ուխտատեղի էին դարձել: Նա յոյս ունէր բախտաւոր դիպուածով տեսնել Զարէին, բայց այդ այնքան էլ հեշտ չէր. շատ անգամ անցնում էին ամբողջ շաբաթներ և Զարէին չէր վիճակուում ոչխարներն այդ կողմերը բռնել, չը նայելով որ նա այժմ յաճախակի առիթներ էր փնտրում ոչխարներն արածացնելու: Գալլա էր Ռաշիդը, իր որսը մոռացած նստում նուիրական աղբիւրի ափին և աչքերը մի կողմ ուղղած՝ նայում էր ու նայում քաղցր խոհերի մէջ ընկղմած: Պատահում էր, որ Զարէն բերում էր ոչխարները և Ռաշիդին չէր գտնում. այդ դէպքում աղջիկը բարձրանում էր մի բլրի կամ ժայռի կատար և խանդոտ հայեացքով այնտեղից դիտում իր սիրածի ճանապարհը երկար,

անթարթ: ձերմակը շատ հեռուից պայծառ արևի տակ սպիտակին է տալիս, աղջկայ սիրտը թրթռում է. նա երկար, շատ երկար սքանչանում է իր սիրած հուշակապ ազամարդով և աչքը չի հեռացնում նրանից, մինչև հասնում է: Ապա նա իջնում է վար գաղտնագողի ճանապարհով, շապուցում է սովորական ժայռի լեռեր նստում. անհամբերութիւնից նրա այտերը բորբոքւում, կարծրում են, կուրծքը յուզմունքից այնպէս է բարձր ուցածը լինում, որ քիչ է մնում արաքի, բայց անհա և Ռաշիդը. Չարէն վազում ընկնում է նրա զիրկը, փաթաթւում է պարանոցով և նրանք ջերմ համբույրներով փոխանակուում են:

— Ռաշիդ շան, ինչո՞ւ այդքան ուշացար, որքան սպասեցի քարի վրա հա՛ա. քիչ էր մնում ոչխարները քշէի զնայի, ասում էր Չարէն քաղցր յանդիմանական եղանակով:

— Չարէ՛, հողիս, ինչո՞ւ ես նեղանում, ակր ես ո՞րտեղից իմանայի, թէ դու այսօր եկել ես. քանի՞ օրեր և շաբաթներ ես զալիս եմ, շրջում եմ այս տեղերը, փնտրում բեզ և դու ամենևին չես զալիս, ի վերջոյ փորփորձան թողնում վերադառնում եմ տուն:

Աղջիկը փոխանակ պատասխանելու միայն ժպտում է և փաթաթւում նրա պարանոցով:

Անցնում են այս բերկրալի ժամերը որպէս վայրկեաններ, նրանք ստիպուած են լինում բաժանուել հրաժեշտի համբույրով: Ռաշիդը տուն է վերադառնում քաղցր յոյզերով սիրտը լի, բայց երբ մօտենում է զիւղին, կրկին նախկին վիշտն ու փոշմանութիւնը պատում են նրան: Նա տանջւում է, թէ ինչ վախճան կունենայ այս տարօրինակ սէրը. նա կանխատեսել, որոշել չէ կարողանում, բայց այսքանը նրա համար պարզ է, որ եթէ իր այդ գաղտնիքը բացուի, եթէ իր հայրենակիցներն իմանան իր ամօթալի սիրոյ պատմութիւնը, թէ սարսափելի գաղտնիքի քօղը մի օր պատուուի, նա նոյն օրը, նոյն ժամին վայր կը զլորի իրան Աստուածածնի բլրից՝ գետակի կատաղի պիքներում իր անարգանքը թաղելու համար:

Գարնանային պայծառ երեկոյ էր. արևի ոսկեայ զունդը կամայ-կամաց բաշեց եթերի մէջ սփռած իր ցնցուղները և զնայ թագնուելու Մարալայ սարերի թիկունքին, որոնք հսկայական ստուերներով պատեցին կանաչապատ դաշտերն ու ձորերը: Վերջալուսի մի քանի ճառագայթներ միայն դեռ լուսաւորում են սարերի կանաչազարդ գագաթները. հետզհետէ այդ ճառագայթներն էլ քաշուեցան՝ տեղի տալով երեկոյեան աղջամուղջին, որ եկաւ պարուրելու արար աշխարհը: Միմիայն

շառագոյն արեւմուտքում ձիւնանման ամպի մի քանի պատառներ շարունակում էին դեռ պահպանել ցերեկուայ շողազարդ լուսատուի պայծառ լոյսի ծիրանագոյն շիթերը:

Բարձրացաւ երեկոյեան զով քամին, անցաւ կանաչազարդ լեռների բլուրների վրայով, սլաք-ցրեց, իրար տուեց խոտերն ու հոտառատ ծաղիկները, և նրանց անոյշ բուրմունքը տարաւ սփռելու ջինջ էթերի մէջ:

Դուրեկան բառաչով օդը թնդացնելով՝ պատրաստ արօտից, կանաչազարդ դաշտերից յետ դարձան և դիւրը լցուեցին հազարաւոր ոչխարներ: Նախիրն էլ եկաւ տաւարարածների հետ: Խոտ հնծողները՝ գերանդիներն ուսներին, կատակներ անելով, երգեր երգելով մտան դիւր: Դաշտը դատարկուեց և դիւրը կենդանացաւ: Ամեն կողմ բառաչ ամեն կողմ ձայն, խօսակցութիւն, աղմուկ, կանչուռուտոց: Հովիւր ոչխարներն է համարում, կանայք ու աղջիկք գառներն են թողնում, կամ կթում ոչխարները, որոնց բառանչն ու մկկօցը դիւրը լցրել է: Նախրապանն էլ տնից տուն շրջելով ծեծում է դռները, իր սովորական հացը հաւաքում, դռներից պոռալով՝ «Հաց բերէք, հաց» և մի-մի հաց առնելով, ուսին զցելով շարունակում է ճանապարհը: Ոմանք կթաններն են տեղաւորում, կապում ու կապտում,

ուրիշները մոլորած անասուններն են փրնտրում՝ բարձր ծայնով սրան կամ նրան հարցնելով, կամ նախրապանին փնտրելով և ամբողջ գիւղը միանգամից թնդում է բազմութեան աղմուկից՝ մի անորոշ, անհասկանալի մոմռոցով:

Տէր-Մարուքն էլ դուրս եկաւ եկեղեցուց և տերողորմեան համբելով կամաց-կամաց քայլում է դէպի տուն ռէս Պէտօի հետ: Ճանապարհին ժամաւորների բազմութիւնը՝ մարդ թէ կին աչ ու ձախ յարգանքով յետ է քաշում, ճանապարհ բանալով պատկառելի ծերունիներին, որոնք ցածր խօսելով շարունակում են իրանց ճանապարհը:

Տէր-Մարուքը իր կեանքի արեւմուտքին մօտեցած ծերունի էր: Տարիները և հոգսերը իրանց քայքայիչ կնիքը դրել են նրա մարմնակազմի վրա, ողնաշարը թեթեւ կորացած է, բայց այնու ամենայնիւ բոլոր նշաններից երևում է, որ այս մարդը մի հոյակապ տղամարդ է եղած մի ժամանակ: Սպիտակ երկար միրուքը փռուած ծածկում է նրա կուրծքը, այէզարդ մազերը քահանայական պլխարկի տակից թափւում են մինչև ուսերը և ծածկում պարանոցը: Դէմքը նիհար է, բայց ազու, իսկ երկու սպիտակած խիտ յօնքերի հովանու տակ պլպլացող աչքերը մի անօրի-

նակ կենդանութիւն են տալիս ծերացած դէմքին, այդ աչքերում փայլում է երիտասարդական կորովի մնացորդը: Նրա վրա նայելով՝ մարդուս տիրում է առհասարակ այն զգացմունքը, որպիսին մարդ զգում է, երբ կանգնած է հինաւուրց փառաւոր շինութեան տխուր և պատկառելի աւերակներէ առաջ:

Ծեր է նոյնպէս և ռէս Պէտօն, թէև սրա մէջքը կորացած չէ Տէր-Մարութի պէս, բայց ածելած դէմքին նոր բսած կարճ մաղերը բոլորովին սպիտակած են: Ամբողջ դէմքի վրա փայլում է յոգնածութիւն և տխրութիւն: Աչքերը կորցրել են իրանց կրակը և նրանցից մինը զրկուել է տեսողութեան կարողութիւնից: Բոլոր նշաններից երևում է, որ այս մարդը նոյնպէս շատ է տանջուել, և արդարեւ քանի՜ քանի անգամ զիւղի ցաւ ու հոգսերի համար նրան բէգերի դուռն են քաշ տուել, ամիսներով բանտ նստացրել և ամեն անգամ տուգանքներով ճանապարհ դրել:

Երկու ծերունիների սովորութիւնն է երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ խօսելով անցնել զիւզամիջից և միասին գնալ իրանց բնակարանները, որոնք շատ էլ հեռու չեն իրարից: Արդէն նրանք Տէր-Մարութի դռանն են, բայց այսօր սովորական հրաժեշտի ողջոյնը չը տուին իրար և միասին ներս մտան:

Երևում է, որ նրանք մի շատ ծանրակշիւ և հետաքրքիր խնդրով են զբաղուած: Նրանց դէմքն այսօր սովորականից աւելի լուրջ էր և տխուր. այդ նկատեցին զիւզում ամենքը և երբ նրանք անցան, այդ բանը խօսակցութեան և ենթադրութիւնների նիւթ դարձաւ, որովհետև այս երկու ծերունիներն են յանձն առած ամբողջ զեւղի բաղդը, սրանք են բէգի, իշխանի դուռ գնում, սրանք են բանտ նրստում, երբ զայրացած է բէգը, սրանք են մեծամեծներին կաշառք տալիս՝ թշուառութիւնից զիւզը փրկելու համար: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ զիւզացիներն էլ սաստիկ հետաքրքրուեցին, երբ իրանց երկու իշխաններին չափից դուրս լուրջ, խորհրդաւոր գտան. դա ամենեւին բարի բան չէր գուշակում. այդ նշան էր, որ կամ հարկահաններն են շուտով դալու, կամ բէգն է անցնելու զիւզով և կամ զրա նման մի այլ թշուառութիւն է պատրաստուած:

Ծերունիներն անցան բակից, և Տէր-Մարութը հրելով տան դուռը հրամցրեց ռէսին: Նրանք ներս մտան մի դալան, որից երեք դռներ տանում էին տան երեք բաժանմունքը՝ Թոնրատունը, գոմը և օդան: Երկրի անպահանջով վիճակը ստիպել էր խեղճերին տան բոլոր բաժանմունքները իրար կից շինել,

այնպէս որ թէ տաւարն ու ոչխարը, թէ ընտանիքը մի և նոյն դռնովն են ներս մտնում և ապա այս կամ այն դռնով իրանց յատկացրած բաժինը գնում: Օդան նրանց հիւրանոցն էր և այստեղ էլ մտան Տէր-Մարուքն ու ուէս Պէտօն:

Սա մի երկարաւուն քառակուսի շինութիւն էր, որի ճակատում, պատի մէջ, շինուած էր բուխարին. նրանից աչ ու ձախ կողմերում, պատերի տակ, երկար փռուած էին թաղիքներ և գորգեր, դրանց վրա էլ միմի մինդար և բարձեր: Երկու կողմի փռուածքի միջանցքը բաց էր մինչև բուխարին: Օդան լուսաւորուած էր առաստաղի հերթիկից:

Տէր-Մարուքն ու ուէս-Պէտօն նստեցին մինդարների վրա. խօսակցութիւնը շարունակուած էր:

— Ասացիր թէ Խուլթն աւերուած է, հարցրեց Տէր-Մարուքը:

— Աւերուած է, տէրտէր, և բնակիչներն էլ կոտորուած են, շարունակեց ուէսը: Շատերին կենդանի-կենդանի են թաղել: Ռէս Կրգօն, հայի՛Ք բեզ, տղամարդ, սպանուած է և նրա ողջ տունը ջնջուած: Շատ քչերն են ազատուել լեռներում և անտառներում ծածկուելով. նրանք էլ սովամահ լինելու վրա են:

Տէր-Մարուքը լսում էր այս սոսկալի բօթը՝ մերթ գլուխն օրօրելով, մերթ ծնկներին խփելով, մերթ ախ ու վախ անելով: Երբ ուէս Պէտօն վերջացրեց աղէխարչ պատմութիւնը, տիրեց խորին լռութիւն: Երկուսն էլ պաշարուեցան ծանր մտքերով. Մէր-Մարուքը նոյն իսկ մռայել էր իր տէրողորմեան շրթկացնել:

— Ռէս Պէտօ, ընդհատեց տէրտէրը լռութիւնը, եթէ այդպէս է, մեր բանն էլ դժուար է. Խուլթն աւերուեց, անյաղթելի Խուլթն ընկաւ, մենակ ի՞նչ պիտի անէ խեղճ Բանոնը, որ մինչև այժմ Խուլթի շուաքի տակ է ապրել: Մեր հարեան գազաններն էլ մեզ դադար չեն տալ. սրանք մինչև այժմ Խուլթի երկիւղից էին դսպուած մնացել, հիմա ամբողջ էլիաթը ոտի կը կանգնի և մեր բանը վատ կը լինի, շատ վատ: Տէր Աստուած դու խնայես, դու հասնես, վերջացրեց նա աչքերը երկինք ամբառնալով:

— Տէ՛րտէր, առանց աստուծոյ օգնութեան ոչ ոք աշողութիւն չէ ունեցել, բայց մարդն էլ պարտական է իր մասին հոգալ. պէտք է մտածել մի նար անել: Լաւ կը լինի՝ մէկէլ աղօթականներին էլ շուտով խորհուրդի կանչեմք, մի հնարք մտածենք ասիանցիների հաւանական յարձակման առաջն առնելու: Վատ

չի լինի, որ Ռաշիդն էլ մասնակցի մեր այս խորհրդին, նա թէև ջահել է, բայց սիրտ ունի, խելք ունի և կարող է օգտակար լինել: Իսկ դու, տէր հայր, վաղուանից սկսիր եկեղեցում հսկում կատարել, թող Աստուծոյ աչքն էլ մեր վրա քաղցր լինի, մարդ ինչ որ քաշի, իր մեղքերից կը քաշի:

Խորհուրդ գումարելու համաձայնութիւնը կայացաւ Բանոնի երկու առաջնորդների մէջ, բայց խօսակցութիւնն այնուհետև դեռ շատ երկար շարունակուեց: Սրդէն կէս զիշերը մօտ էր: Գիւղում աղմուկն ու շարժումը դադարել էր. ամենքն ընկղմել էին խոր քնի մէջ. ընդհանուր խաղաղութիւնը վրդովում էր միայն երբեմնակի շների չարազուշակ հաջողով ու ռռնոցով: Սրանցից մէկը, մանաւանդ գիւղի հեռաւոր ծայրում յուսահատ կաղկանծում, վնդռտում էր, ամենքն էլ ձայնակցում էին նրան՝ այլանդակ, խլացնող համերգ կաղմելով, և ապա կրկին լռում: Բայց անհ հեռաւոր շունը կրկին հաշել սկսեց, բայց այս անգամ աւելի կատաղի. աւելի բարձր, միւս շների աղմուկն էլ միացաւ և ընդհանուր դարձաւ: Երկու ձերուներինն ականջները սրած՝ ուշադրութեամբ հետևում են այս անօրինակ աղմուկին, որը նրանց կարծիքով մի շատ ծանրակշիռ պատճառ պէտք է ունենար:

Շատ չանցած նրանց կասկածներն արդարացան. շների հաջոցի մէջ լսելի եղան նաև մարդկանց ձայներ, որոնցից մէկը պարզ և որոշ կերպով՝ «եաման քեօմազ» պոռաց. սրան հետևեց երեխաների լացի ու վուչի ձայներ: Այլ ևս ոչ մի կասկած չը կար, որ գիւղացիներից մէկի տան վրա գիշերային յարձակումն է տեղի ունեցել, և անշուշտ Մխօի տունն էր, քանի որ նրա տունն էր գտնուում գիւղի ծայրում միւսներից անշատ. դռնէ այսպէս վճռեցին տէր Մարութն ու ուէս Պէտօն և պատրաստուեցին դուրս ելնել գիւղը ռաքի հանելու համար, բայց յետ երկու քայլ չարած օդայի դռանը երևեցաւ Ռաշիդի վայելչակազմ հասակը:

— Աւազակները Մխօի տունը կոխել են, ասում են աղջիկ են փախցրել, դուքնց նա, և առանց որ և է պատասխանի սպասելու, վազեց օդայի պատից քաշ ընկած դէնքերը խլեց, դուրս քաշեց իր ձերմակը և առանց թամբելու, մէջքին թռաւ և անյայտացաւ խաւարի մէջ, մինչդեռ ողջ գիւղը տակն ու վրա էր եղել, մարդիկ վազում էին դէպի աղմուկի կողմը, նոր զարթնածները վազողներին հարցնում էին բանի էութիւնը: Ոչ ոք չիմացաւ թէ Ռաշիդը մէն-մենակ ուր գնաց:

Ռաշիդը դիտէր, որ աւազակները որտեղից էլ գնալու լինէին, պէտք է Աստուածածնի բլրի տակից անցնեն: Ուստի մտածեց մի կտրուկ ճանապարհով այդ բլրի տակ նրանց առաջը կտրել. սրա համար հարկաւոր էր գետն անցնել, միւս ափով գնալ մինչև բլրի ուղղութիւնը, և ապա կրկին անցնել և բլրի առաջ դուրս գալ: Ահա նա արդէն գետի ափումն է, որ գոռում գոչումով հոսում է խաւարի միջից: Մի բոպէ ջրի աղմուկը, համատարած խաւարը, իր միայնութիւնը նրան սարսափ ազդեց, և նա կանգ առաւ մտախոհ. բայց մտածելու ժամանակ չը կար, գետի խշռոցն անկարող եղաւ խլացնել զիւղից լսուող բազմազան ձայները, հարայ-հրոցը և նա ս' Աստուածածնին ջանձնելով իրան՝ խթեց ձիու կողքերը. կենդանին սարսափած ջրից ու խաւարից մի վաչրկեան յետ-յետ քաշուեց, բայց վերջը հնազանդուելով տիրոջ ցանկութեանը՝ մոնչալով ջուրը մտաւ, սաստիկ շրթփոց հանելով: Կրճքից վեր խորասուզուած ջրի մէջ, նա հորը կրճքով դէմ տուեց ալիքներին և սկսեց առաջ գնալ: Ռաշիդը քաշալերում էր փռնչացնող կենդանուն, շոյելով բարձր բռնած գեղեցիկ պարանոցը. երկար չ' քաշեց այս վտանգաւոր ընթացքը. մի քանի բոպէից յետոյ Ռաշիդն արդէն միւս ափումն

էր, և սլանում էր գետի ընթացքով դէպի վար, դէպի բլուրը: Ահա նա արդէն բլրի առաջն է. կրկին հարկաւոր է գետակն անցնել: Առաջին փորձից քաշալերուած, նա այս անգամ համարձակ քշեց իր ձին և շուտով դուրս եկաւ և բլրի դէմ յանդիման կանգ առաւ:

Նա ձիուն չէր խնայել և համոզուած էր, որ գողերն անցած չեն լինի, քանի որ նա անհամեմատ աւելի երկար ճանապարհ էր, քան իր կտրածը և երկրորդ՝ աղջիկ փախցնելն էլ այնքան հեշտ բան չէր, որ նրանք կարողանային իրանից առաջ այստեղից փախած լինել:

Ռաշիդը շտապով վար բերեց հրացանը, քաշեց նրա ոտքը և ճանապարհի մէջտեղում կանգնած սպասում էր առանց ձիուց իջնելու: Այդ բոպէում նրան ոչ մի միտք չէր խռովում. ոչ թշնամիների անսպասելի բազմութիւնը, ոչ իր միայնութիւնը և ոչ ջանդուզն ձեռնարկութեան բոլոր ահաւորութիւնը: Նա միայն սարսափում էր այն մտքից, թէ մի՞ գուցէ անօրէններն անցած լինեն և իր բոլոր ջանքերն ապարդիւն անցնեն: Լսողութիւնը սրած, նա աչքերը չոնլ էր խաւարի մէջ, աշխատելով որ և է ստուեր ջոկել, կամ լսել որ և է շշուկ, կամ ձիերի տրոփիւն,

սակայն իզո՛ւր, միայն գետն էր իր ահաւօր
աղմուկով գղրգում շրջակայքը՝ զարկուելով
Աստուածածնի աւերակ վանքի ժայռոտ հիմ-
քին, որ ցցուած էր խաւարի մէջ, որպէս մի
վիթխարի քարակոյտ: Անցան մի քանի ըո-
պէներ, յաւիտենականութեան չափ երկար.
Ռաշիդը մօտ է չուսահատուելու. նա արգէն
հակուած է համողութեւ, որ աւաղակներն
արգէն անցել են. այդ միտքը և՛ սարսափեց-
նում և՛ կատաղեցնում է նրան. նա մտածում
է նոյն իսկ ձիու բերանը չեա գարծնել և
քշել նրանց չետեից. ձերմակն արագնթաց
է, նա կը հասնի նրանց: Յետոյ այս միտքը
թուաց նրան չափազանց յանդուգն և հրե-
շաւոր: Նայեց աւերակ մենաստանին և ակա-
մայից երեսը խաչակնքեց խորին երկիւղածու-
թեամբ: Այսպէս էր նա միշտ, ցերեկ թէ գի-
շեր, չէր կարող այս սրբավայրերի մօտից
անցնել՝ առանց երեսը խաչակնքելու: Նա մի
ակամայ երկիւղ էր զգում, երբ մօտենում էր
այս բլրին. ի՞նչ էր այս երկիւղի պատճառը,
նա մի՞նչէ ալժամ որոշել չէր կարողացել: Նա
չիշում էր, որ մանուկ հասակում իր քահա-
նայ հայրն ստիպում էր նրան խաչակնքել
սրբավայրի առաջից անցնելիս և այն ժամա-
նակից նա սովորել էր խաչակնքել երեսը՝
Բայց ի՞նչով բացատրել այդ երկիւղը, սա կը՞

նական երկիւղածու թիւն չէր, որ համակում
էր նրա սիրտը. սա սարսափ էր, նման այն
սարսափին, որ մանուկներն զգում են աւե-
րակների մօտից անցնելիս, որոնք նրանց կար-
ծիքով դէւերի, չարքերի բնակարաններ են:
Մանկական հասակում այսպիսի ~~մի~~ երկիւղը
շատ բնական կը լինէր, իսկ ալժամ. սա ի՞նչ
տխուր չարագուշակ երկիւղ է, որ տիրում է
նրա անվախ սրտին ամեն անգամ այստեղից
անցնելիս. բայց նա չը կարողացաւ այս հար-
ցերի պատասխանը տալ, խաւարի մէջ լսուեցին
ձիու տրոփիւն և մի սրտամօրմօր նուազած
հիչ, որ մերթ րնգհատուում և մերթ լսուում
էր աւելի ու աւելի մօտենալով. այլ ևս ոչ
մի կասկած չը կար, որ նրանք են: Հրացանն
ուղղեց. բայց հէնց այն ըոպէին, երբ կամեցաւ
արձակել, կրկին կանգ առաւ, նրան սարսա-
փեցրեց այն միտքը՝ իսկ եթէ իր զնդակը
հէնց խղճալի աղջկան դիպչի, և ստիպուած
հրացանի բերանը դէպի վար, դէպի եկողների
ոտներն ուղղեց. հրացանը տրաքեց, զնդակն
անախորժ վզոցով անցաւ խաւարը պատուե-
լով դէպի մօտեցող երեք ստուերները և
նրանցից մէկը գետին զլորուեց: Ռաշիդն ա-
ռաջ արշաւեց:

— Կացէ՛ք, անօրէններ, որոտաց նա խա-
ւարի միջից, Ռաշիդը դեռ կենդանի է:

Այս ահաւոր անուէնը, յանկարծակի և անսպասելի կողմից հրացանած գութիւնը, մէկի թաւալզլոր ընկնելը, սարսափով պատեց ասիանցիներին և նրանցից երկուսը թողնելով յափշտակած կիսամեռ աղջկանը իրանց ընկած ընկերի մօտ, իրանք անչայտացան՝ դաշտի հակառակ կողմը փախչելով: Մօտենալով՝ Ռաշիդը գտաւ աւազակին կենդանի, բանից դուրս եկաւ, որ սրա ձին էր սպանուել, անկարող դարձնելով նրան փախչել: Անօրէնը զթուլթիւն էր խնդրում... Քիչ չետոյ Ռաշիդն աւազակին առաջն արած և կիսամեռ աղջկան ձիու վրա դրած զիմեց զիւր:

Գիւղը սգի մէջ էր: Ամենքը վազեցին զէսլի Մխօի տունը և այնտեղ հետեւեալ տեսարանը ներկայացաւ նրանց աչքին: Մխօն՝ սրի մի հարուած ընդունելով զլիսին, ընկել էր բակի մէջ արիւնլուայ. մանր երեխաները մօրը կորցրած ճտերի պէս, խեղճ ու կրակ վայում էին. իսկ նրանց մայրը, ամուսնու կողքին կծկուած մազերը փետելով, ծնկները ձեծելով զլիսին տալով պռուտ մէջ էր:

— «Եաման աղջիկս, քրիստոնեայ էք, խասէք: Ռաշիդ շան, մեռնեմ քեզի, քեօ ոտայ հէլրան, թէ ճարըմ դու էնիս, իմ ասլան», զոռում էր տարաբախտ կինը բազմութեան մէջ Ռաշիդին փնտրելով:

Բայց Ռաշիդը չէր կար: Ընդհանուր շփոթութեան մէջ ոչ ոք չէր յիշում, այժմ միայն ամենքն էլ նկատեցին, որ Ռաշիդը չէր կայ և զարմացան, որովհետեւ այսպիսի ժամանակ նա տանը նստել չէր կարող:

Հասան Տէր-Մարութն ու ռէս Պէտօն:

— Տէրտէր, ռւր է Ռաշիդը, զիմեցին նրան մի քանի ծայներ միասին:

— Ռաշիդը զրմմէնէն առաջ վազեց. մագեար նա էսա տեղ չէ. էսմալի հաւարին հասէք, նա նրանց յետեից է ընկել մենակ: Մխ, անգգօջ տղայ, — ասաց տէրտէրը ծրնկներին տալով — դէ՛ շուտ հա՛, շարունակեց նա. անօրէնները շատ կը լինեն, իմ տունը կաւերեն և էսօր մէկի տեղ երկու դաղ կը քաշեն մեր սրտին. դէ՛ շուտ հասէք:

Երիտասարդները շփոթուած առաջ վազեցին: Բայց դեռ զիւրից չէին դուրս եկել, որ նրանց հանդէպ դուրս եկաւ Ռաշիդը աղջկան ձիու վրա դրած, իսկ կապուած աւազակին առաջն արած: Ո՞վ կը սպասէր. ուրախութիւնն ընդհանուր եղաւ: Մայրն ու փոքրիկ երեխաները վրա պրծան փաթաթուեցին Մալբիին, որ մօր գրկի մէջ յուզմունքից մարեց: Մի քանիսը խանձարուրով պատեցին Մխօի զուլխը, իսկ բազմութիւնը շրջապատեց աւազակին և Ռաշիդին:

— Տղերք, դարձաւ Ռաշիդը դէպի բազմութիւնը, երևում է, որ այս շները մեզ վրա ոտք են վերցրել. ո՞վ էր տեսել ասիանցիին սիրտ անի, Բանոնից աղջիկ փախցնի: Տօ, սրանք մեր գառանը սիրտ չեն արել մօտենալ. սրանց մի լաւ խրատ պէտք է տալ, այ էս շան գլուխը ջախջախենք, ծղենք գետը տանի, որ էլ ոչ մէկը սիրտ չանէ ևն սարերից դէսն անցնել: Դէհ, կապեցէք սրան սալլից: Մի քանի երիտասարդներ վայրկենապէս բռնեցին և դէպի սալլը քաշ տուին աւազակին. վերջինս ճչում էր, լաց լինում, նրանց բախտին դիմում, աղերսում, որ խնայեն իրան:

— Կացէ՛ք, մէջ մտաւ տէրտէրը, Ռաշիդը զաւակս, թող չարն անցնի, արիւն մի՛ թափէք. նրանք արին, դու մի՛ արա, փառք տանք Աստծուն, որ նրանց չարութիւնը չ'յաշոճուեց. գլուխը քարը, թող կորչի երթայ, ժամանակը չար է...

— Տէրտէր, չէ՞մ սպանի, լսում եմ քեզ, բայց պետք է այնպէս խրատեմ, ինչպէս որ դու մեզ խրատում էիր, երբ դաս էիր տալիս: Տղերք, այս շանը կապեցէք սալլից գլխիվայր: Մի բոպէ չանցած ասիանցի աւազակը գլխիվայր կախուած ճօճում էր սալլի յետին մասում և Ռաշիդը կարող ձեռքով անխնայ ձիւպտի հարուածներ էր տալիս նրա մերկ

ոտներին ու մարմնին. — նա զոռում էր, տրնքում, վայում, աղաչում, որ խնայեն, բայց հարուածները տեղում էին ու տեղում:

— Բաւական է, վերջապէս զոռացին տէրտէրը և ուսը, թող տուէք կորչի երթայ:

Աւազակին արծակեցին, նա հազիւ էր ոտների վրա կանգնում, և օրօրուելով հեռացաւ: Բազմութիւնն սկսեց ցրուել, և երկար չանցած գիւղում կրկին տիրում էր զիշերային խաղաղութիւնը:

Գարնանային գեղահրաշ առաւօտ էր: Մարալայ սարերն ու ձորերը դեռ լողում էին վաղորդեան աղջամուղջի մէջ, և նրանց կանաչազարդ կատարները զծագրուելով երկնակամարի կապուտակ Ֆօնի վրա, ասես ամպերի կոյտեր լինէին: Կանաչապատ բլրակները, շամանդաղի միջից հազիւ նկատելի ստուերազծելով խիտ առ խիտ իրար վրա կուտակուած, հսկայական հօտի էին նմանում, որին հովուի սրնդի ծայնը դեռ չէր վերկացրել առաւօտեան արօտի: Այս կանաչազարդ լեռների, այս գեղանկար բլրակների միջից մերթ երևալով և մերթ ծածկուելով հոսում էր զետակը, ոլորուելով վիրաւոր օծի պէս, որ երբեմն ցոյց էր տալիս իր փայլուն արծաթագոյն մէջքը, իսկ երբեմն կորչելով ձորերի խորութեան մէջ, իր ներկայութիւնը յայտնում էր խուլ խշխշոցով:

Մօտ էր արշալոյսը: Օրուայ այն ժամն էր, երբ լեռ ու դաշտ, ծառ ու ծաղիկ, աղբիւր ու առուակ նղղած, շունչները բռնած, անծայն, լուռ, ասես վախենալով խանգարել սքանչելի ներդաշնակութիւնը, սպասում են բնութեան այն հրաշալիքին, որ արշալոյս անուեն է կրում: Փչում էր առաւօտեան մեղմ, զով քամին, օրօրելով, իրար տալով լեռների և հովիտների ծաղիկներն ու խոտերը: Մարալայ սարերի թիկունքից դէպի վեր երկինքը շառագունուել էր արշալուսի նկարչական գոյնով: Արևի առաջին ոսկեգոյն շողերը խուրձ-խուրձ թռան ընկան լեռների կանաչապատ ցօղազարդ կտարներին, ապա հետգհետէ ցածրանալով պայծառ լուսով ողողեցին ցօղազարդ բլուրներն ու դաշտերը: Կանաչների ադամանդեայ վալլուն ցօղերը գորշ լորշխնալով նախ մի համատարած նուրբ շամանդաղով ծածկեցին ամբողջ հարթութիւնը, ապա կամաց - կամաց շրջակայքը պարզուեց, արևի ոսկեայ գունդը բարձրացաւ ջինջ, կապուտակ ու ժպտուն երկնակամրի վրա: Տեսարանը սքանչելի էր:

Բայց այս բոլորը չէին գրաւում այն ձիւաւոր երիտասարդին, որ սանձը իր ճերմակ ձիու պարանոցին դցած՝ հանդարտ գնում էր դէպի Մարալայ սարերը: Դա Ռուշիգն էր:

Տխուր էր երիտասարդը. ասես նա չէր տեսնում լեռների ու դաշտերի կանաչազարդութիւնը, հրաշալի արշալոյսն ու արևածագը, չէր լսում քարափներում կվկվացող կաքանների, դայլայլող հարիւրաւոր թռչունների քաղցր ձայները, որ միախառնուելով գետակի խշխշոցի հետ՝ կազմում էին մի քաղցր, մի ուշադրաւ համերգ:

Պարզ էր, որ մի ծանր վիշտ ճնշում էր երիտասարդի սիրտը, ուր գուցէ այնքան խաւար էր, որքան ամպամած գիշերը: Ճակատի խոշոր ծալքերը վալլուն ապացոյց էին նրա ներքին աշխարհի: Հաւատարիմ նժոյգը, կարծես զգալով իր տիրոջ հոգեկան վիճակը զգուշանում էր նրան անհանդիստ անել, խանգարել, խռովել նրա մտքերը և ուշադիր բնազգով քալում էր դաշտավայրերի միջով: Տխուր է Ռաշիգը, նրան ամենչում է Ջարէի սէրը. կտրել կաշկանդող կապերը, մոռանալ սիրած աղջկան, հեռանալ նրանից, նա չի կարողանում: Ընկճուած կամքն այլ ևս ոյժ չունի, բանականութիւնը լուել է. նա իր սրտի և զգայականութեան ստրուկն է դարձել. իսկ շարունակել զաղտնի տեսակցութիւնները այս ամայի լեռներում, մինչև ե՞րբ, և ինչո՞վ կը վերջանայ... Տեւեանքը կրկնակի վտանգաւոր է. եթէ ասիանցիները մի կերպով

իմանան, որ շատ հեշտութեամբ կարող է պատահել, այն ժամանակ զործն առանց արիւնի վերջանալ չի կարող: Վիրաւորուած ասիանցիները մահու զնով կառնեն իրանց բէկի աղջկան հասցրած անարգանքի վրէժը, և ո՞վ զիտէ, գուցէ այդ պատճառով տուժի և իր հայրենի զիւղը: Այս դեռ քիչ է. նա վերջին զէպրում հայրենակիցներին դաւաճան անուանը կարժանանայ:

Ահա թէ ինչ ծանր մտքեր էին պաշարել նրան. երբ հասաւ Աստուածածնի բլրին, նա դուռի վեր բարձրացրեց, նայեց աւերակ սրբավայրին և երկիւղածութեամբ խաչակնքեց իր երեսը. շարժեց ձիուն և առաջ արշաւեց, որովհետեւ հեռու մի բլրի զագաթին կանգնած տեսաւ իր Զարէին: Տխուր ճնշող մտքերը թողին նրան, սիրած աղջկայ տեսքը լցրեց նրա սիրտը մի անսահման բաւականութեամբ. նա մոռացաւ և՛ երկիւղ, և՛ վտանգ, և՛ ամօթ, և՛ նախատինք: Զարէն բլրի զագաթից զիւթել, յափշտակել էր, նրան քաշում զբաւում էր, որպէս լուաւոր փարոսը այլքների մէջ մոլորուած նաւին: Ռաշիդը թռչում սլանում էր, ասես սիրոյ թևերի վրա. ինչէ՛ր չէր տայ մի ժամ, մի րոպէ առաջ զրկելու այն սքանչելի պատկերը:

Ահա նա վերջապէս սովորական ժաշոյ յետեն է. քիչ յետոյ դալիս է Զարէն, և նրանք զրկախառնուում են և զուրգուրում իրար, որպէս զոչդ աղաւնիներ:

— Ա՛խ, Ռաշիդ ջան, ինչքան վատ կը լինէր, եթէ այսօր չը գայիր. աչքս ջուր կտրեց մինչև տեսայ քեզ. լաւ որ եկար, ասում է Զարէն և աւելի ու աւելի մօտ սեղմում նրան և համբուրում Ռաշիդի ճակատն ու շրթունքները: Ապա իր մեծ փայլուն աչքերը սեւեռելով նրա զէմքին, նայում է երկար, շատ երկար սիրատապ հայեացքով, կարծես աշխատելով նրա զէմքի վրա կարգալ նրա ներքինը, նրա սրտի զաղտնիքը:

Բայց յանկարծ նրա պարզ աչքերը պտտուեցին, արտասուքները կախուեցին նրա արտևանունքներից և նա հաղիւ զսպելով իր հեկեկանքը, ծածկեց իր զէմքը Ռաշիդի կրծքի մէջ ու կարծես էլ չէր կամենում բաժանուել այնտեղից: Ռաշիդն սկզբում չը հասկանալով բանի էութիւնը, աղջկայ արածը միմիայն զուրգուրանք համարելով, սկսեց քնքշաբար շոյել նրա խիտ սև մազերի հիւսերը. բայց յանկարծ զգաց իր կրծքի վրա նրա հեկեկանքըն ու ցնցումները. իսկ զարմացաւ և երկու ձեռքով բռնելով նրա դուռիս, բարձրացրեց նրան և երկար փորձող հայեացքով սկսեց

նայել աղջկայ արտասուլացող դէմքին ու աչքերին: Զարէն տխուր էր, շատ տխուր. արցունքները թափուլում էին նրա սիրուն աչքերից և ողողում էին կարմիր, բորբոքուած այտերը՝ դարձնելով նրան էլ աւելի գրաւիչ էլ աւելի զեղեցիկ:

— Զարէ, զառնուկս, դու դարդ ունիս, տխուր ես և ինձնից թազցնում ես. ասա, ի՞նչ է պատահել քեզ. ձերոնք իմացել են...

— Ռաշիդ ջան, ոչինչ չի պատահել, հէնց այնպէս արտասուլեցի, վատ երազ եմ տեսել, տխրել եմ: Երազիս դու նստել էիր մեր սև զօչի վրա և գնում էիր մի ինչ որ շատ հեռու տեղ, մի սարի վրա վազեցի, բայց չը հասայ դու գնացիր ու գնացիր: Զարթնեցի՝ երազ էր, բայց տխրեցի. ախր սև զօչը փիս բան է, Ռաշիդ ջան, շատ փիս. բայց այդ թողնենք, մի բան հարցնեմ կասե՞ս...

— Այդ ի՞նչ խօսք է. մի՞թէ դու չը զիտես, որ ես քեզանից ոչինչ չեմ ծածկիլ:

— Ռաշիդ ջան, ուղի՛ղն ասա, դու ինձ սիրո՞ւմ ես:

— Ի՞նչ տարօրինակ ես այսօր, Զարէ, ի՞նչ է պատահել քեզ, ինչո՞ւ ես հարցնում. մի՞թէ չը զիտես, որ ես քեզ կեանքիս չափ սիրում եմ.

— Սիրում ես, դէ երդուիր:

— Վահ, չե՞ս հաւատում: Երդուում եմ քո և իմ արևով, երդուում եմ սրովս, որ ես քեզ սիրում եմ:

Աղջիկը կրկին խանդաղատանքով փաթաթուեց նրա պարանոցով, կրկին զուլը թազցրեց նրա կրծքի մէջ և այնպէս եռանդով, այնպէս սիրով, ասես մէկը կար, որ գայիս էր խլելու նրանից իր սիրածին, բռնի կերպով բաժանելու իրարից: Զարէն շարունակում էր հեկեկալով լալ:

— Զարէ, կոչեց Ռաշիդը, աւելի ևս զարմացած և յուզուած, զառնուկս, ախր ի՞նչ է պատահել քեզ, եթէ մի բան կայ, ասա, եթէ ոչ, ինչո՞ւ ես լալիս:

— Ռաշիդ ջան, լսիր իմ խօսքին, արի փախչենք այստեղից: Թէ սիրում ես Զարէին, փախցրու նրան աշիրի պէս, կրկնեց աղջիկը՝ իր արտասուլացից աչքերը յամառութեամբ սևեռելով Ռաշիդի աչքերին: Իմ երազը վատ է, ես վախենում եմ, ես կը զամ քեզ հետս տար ինձ, ուր կուզես, տար հեռու, շատ հեռու. այնտեղ, ուր մեր Ֆլանները շատ են ու հանդիստ են ապրում: Ես էլ Ֆլայ կը դառնամ և մենք կապրենք միասին. միայն շո՛ւտ, շուտ փախչենք, աղաչում եմ քեզ, իմ աննման իգիթ:

— Ինչո՞ւ համար դու այդ բանը միայն այսօր ասացիր, իսկ մինչև այժմ ոչ մի այդպիսի բան չես ասել, և ինչո՞ւ ես լալիս. Կար ի՞նչ է պատահել:

— Ես զուր տեղը զօջ չեմ տեսել երազումս, որ մնանք քեզ կը սպանեն, հաւանա՛ կը սպանեն. ես էլ չեմ ապրի, Զարէն առանց Ռաշիդի մի օր էլ չի ապրի. ա՛յ, կեղնե՛մ՝ էն սարի գլխից ինձ վար կը գորեմ: Էդ խօ կարո՞ղ եմ անել: Ախ, Ռաշիդ, մերոնք կատաղել են. մեր ասիանցուն անցեալ օրը այնքան ծեծել էիր, որ տուն եկաւ թէ չէ մեռաւ: Ախր ինչո՞ւ ծեծեցիր նրան. հիմա ինչ կանէք մերոնց հետ: Լուր է եկել, որ ձեր պաշտպան Խուլթն էլ շիկակներն աւերել են ու բոլորին կոտորել. մերոնք էլ այդ պատճառով այս գիշեր խորհուրդ արին մեր տան մէջ, որ ձեր գիւղի վրա յարձակուեն, կրակ տան ու կոտորեն. և նրանք կանեն. չը գիտե՞ս, որ ասիանցիների ձեռքը ճար ըլնի, ձեր երեսաններին էլ կը մորթուեն:

Մի չարագուշակ սարսուռ անցաւ Ռաշիդի մարմնով:

«Խուլթն աւերել են, կոտորել են, կրկնում էր նա մտքի մէջ: Յիրաւի սա մի սարսափելի դօշժ էր: Ասիանցիներն այժմ ինչ ասես կը կատարեն Բանոնի գլխին: Պետք էր շտա-

պել գիւղ հասնել ժամ առաջ. պէտք էր ելք մտածել»:

Նա վեր կացաւ:

— Դու զնո՞ւմ ես, Ռաշիդ, և չես ուղում փախչել ինձ հետ, ուրե՛մն դո ինձ չես սիրում չէ՞ որ մնաս, քեզ անպատճառ կը սպանեն. իսկ Զարէն առանց Ռաշիդի ի՞նչպէս ապրի: Լսիր ինձ քո բախտն եմ ընկել, արի փախչենք, ոտքերդ ընկած աղաչում եմ, ասաց աղջիկը լացակամած և ծունկ չօքեց Ռաշիդի առաջ աղիողորմ արտասուելով:

Յուզուած Ռաշիդը, ինչ անելը չիմանալով, մի բոպէ ապշած մնաց, առանց նայելով իր ոտների տակ ցնցուղ զեղահասակ աղջկան, որի թիկունքի վրա փռուած էին ճոխ սև մագերը, ապա նա յանկարծ ուշքի զալով կռացաւ, քնքշաբար բարձրացրեց նրան և համբուրեց արտասուացող այտերը և զօգորչուն շրթունքները:

— Զարէ ջան, մի լար, հողիս, տսաց նա. ինձ այնպէս հեշտ չէ սպանելը. Ռաշիդին «պանելը զժուար է: Մի՛ վախենար: Ախր այժմ ես քեզ հեա ի՞նչպէս փախչեմ: Ո՞ր իգիթը, եթէ նամարդ ստորահողի չէ, յանձն կառնի այսպիսի վտանգաւոր ժամանակ թողնել իր հայրենի գիւղը, իր վաթանը կրակի մէջ և փախչել, Կար աշխարհը կը թքի ինձ.

մի՞թէ դու կուզես, որ քո Ռաշիդին ամենքն էլ նամարդ անուանեն: Հոգիս, ինչո՞ւ ես մոռանում, որ ես ծնողներ, ազգականներ, հայրենակիցներ ունիմ, մի՞թէ վաչել կը լինի իմ անուան, որ ես նրանց թողնեմ հազար ու մի վտանգի ենթակայ:

Ռաշիդի սգևորուած խօսքերը նպատակին հասան: Աղջիկը փաթաթուեց նրա պարանոցով և մի տաք համբույր դրոշմեց նրա ճակատին: Հրաժեշտի համբույր էր դա. նրանք կրրկին և կրկին գրկախառնուեցան: Տխուր էր այդ հրաժեշտը. երուսին էլ թւում էր, թէ նրանք չաւիտեան բաժանւում են իրարից. և այդ նրանց վերջին տեսակցութիւնն է: Վերջապէս Ռաշիդը կարողացաւ ազատուել աղջկայ փաղաքշանքներից, թուաւ իր ձերմակի մէջքին, սլացաւ դէպի գլուղը. իսկ Զարէն ժայռի կատարին կանգնած, դեռ երկար նայում էր նրա չետեկից, մինչև նա բոլորովին ծածկուեց:

Գիշեր է: Բանոնն ընկզմուած է խոր քնի մէջ: Տներում վաղուց ծրագները մարել են: Ամեն տեղ ձայն ու շարժումը դադարել է. միայն Տէր-Մարուքի օղայում դեռ պլպլում է ձէթի ծրագը՝ մի աղօտ, խորհրդաւոր լոյս սփռելով իր շուրջը: Այնտեղ նստողների գէմերը հազիւ ճանաչւում են: Վերևում նստած

է Տէր-Մարուքը, իր անբաժան տէր-ողորմեան ձեռքին համրելով. նրանից ցած, մինդարի վրա բազմել է ռէս-Պէտօն, որ ազահաբար կուլ է տալիս չիբուխի դառն, խեղդող ծուխը և ամեն անգամ, երբ քուլայ-քուլայ բարձրացնում է, սկսում է ծանր հալալ խապոտ կրծքից: Այստեղ են և Մէլիք-Սարգիսը, Մէլիք-Առաքելը և մի քանի այլ ձերուսիներ: Նստոտած օղայի աջ ու ձախ կողմերում ամենքն էլ մտախոհ են, ամենքի կնճռոտ ճակատը ծանր հոգսերի կնիք է կրում իր վրա: Բոլոր նշաններից երևում է, որ սրանք հաւաքուած են այստեղ մի ծանր, մի մաշող խնդիր վճռելու համար: Ամենքի հայեացքն ուղղուած է Տէր-Մարուքի և ռէս-Պէտօնի վրա. իշխանների աւագներից սպասում են լսել ժողովի նպատակը.

— Ասիանցիները մեզ կրկին սպառնում են, ընդհատեց լուռթիւնը ռէս-Պէտօն, Խուրթն իսպառ տակն ու վրա են արել շիկակները. մենք մնացել ենք առանց օգնականի, առանց թե ու թիկունքի: Ռաշիդն էլ, չը գիտեմ որտեղից, հաստատ կերպով լսել է, որ այս օրերս մենք կենթարկուենք ասիանցիների յարձակման: Ի՞նչ պէտք է անել:

Տիրեց մէ ճնշոյ, չարագուշակ լուռթիւն. պատկառելի ձերերի ճակատների կնճռներն

էլ աւելի խտացան, խիտ սպիտակած յօնքերն
էլ աւելի կիտուեցան: Ամենքն էլ զգուժ էին,
որ դրութիւնը ծանր է և յուսահատական,
բայց ելք գտնելն այնքան էլ հեշտ չէր: Ամեն
մէկը խորհում էր, բայց ոչ որ չէր համար-
ձակուում առաջինը խօսել. լուութիւնն ընդ-
հատուում էր միայն տէրտէրի տէր-ողորմեայի
միաձայն շրխկոցով և ռէս-Պէտօի խռպոտ
հաղով, իսկ չիբուխի ծուխը պալան-պալան
բարձրանում էր, հիմ բարձրանում:

— Ռէս-Պէտօ, ասաց վերջապէս Տէր-Մա-
րութը, երբ Խուժը քարուքանդ է եղած և
մենք մնացել ենք մենակ, ես կարծում եմ,
մեզ մնում է միայն գաղթել և օր առաջ հե-
ռանալ այս արիւնտա երկրից: Մեր զիւղը՝ իր
հիմնարկութեան օրից մինչև այժմ տասն
անգամ քարուքանդ եղած կը լինի, այս իւր-
դրն այլ ևս մեզ իւրդ լինել չի կարող. թող-
նենք, հեռանանք՝ մեզ համար նոր վաթան,
նոր իւրդ ճարելու.

— Տէր-տէր, մեռնեմ քո աջուն, այդ ի՞նչ
ես ասում, կանչեց Մէլիք-Սարգիսը: Լաւ չէ՞
մեր հայրերի գերեզմանների մօտ թաղենք մեր
թշուառ զուխները, քան թէ նրանց մեզ կա-
կած վաթանը, մեր հայրենի սուրբ օջախը,
մեր հայրենի գերեզմանները մեր ժամն ու
սրբերը թողնենք անօրէնների ձեռքին: Չէ՛,

պէտք չէ գաղթել, թէկու՛ղ դրա համար հար-
կաւոր լինէր մեռնել. վաթանը կորցնելուց
չետօյ, կեանքը մի՞թէ որ և է զին ունի:

— Մէլիք, մէլիք, դու մոռանում ես, որ
մենք երեխաներ ունենք, որոնք ոչնչով ար-
ժանի չեն սպասուող անտանելի կոչութեան.
Նրանց ի՞նչպէս զոհենք, շարունակեց Տէր-
Մարութը:

— Տէր-տէր, մի և նոյն է, գաղթելով մենք
նրանց դարձեալ մահուան ենք դատապար-
տում: Ո՞ւր դնանք, ո՞ւմ դիմենք, ո՞րի դռները
ծեծենք նրանց կերակրելու համար: Ո՞վ մեզ
մի անկիւն կրտայ նոյն իսկ զուխ դնելու:
Մեր զաւակները դարձեալ կը մահանան, մի-
այն դանդաղ, անարդական մահով, մուրացիկի
մահով. իսկ մնալով՝ գուցէ մեզ կը յաջողուի
պաշտպանուել, մինչև որ այս խառնակ դրու-
թիւնն անցնի, մինչև որ պարսից և օսման-
ցոց պատերազմը վերջանայ:

— Մենք Ռաշիդին ուղարկեցինք Ամին
աղայի օգնութիւնը խնդրելու, ասաց Մէլիք-
Սարգիսը. ես կարծում եմ՝ գաղթելու կամ
պաշտպանելու մասին խօսք լինել չի կա-
րող, մինչև Ամին աղայի տրամադրութեան
մասին հաստատ քան չիմանանք: Ո՞վ զիտէ,
զուցէ այդ աղան յանձն առնի միանալ մեզ
հետ ի սէր այն թշնամութեան, որ նա տա-

ծուճ է դէպի ասիանցիները. սպասենք մի փոքր էլ. Ռաշիդը խօսք է տուել այսօրուայ ժողովին հասնել:

Առաջարկութիւնը խելացի էր: Ամենքը նախ լսեցին, ապա սկսուեց խօսակցութիւն Խուժի մասին. այս ու այն կողմից հարցեր էին ուղղուում ուէս-Պէտօին, և նա պատմում էր ցաւալի կոտորածի մանրամասնութիւնները, որքան իրան յայտնի էր: Անցան ժամեր:

Բակում լսուեց ձիու տրոփիւն, քիչ չետոյ ներս մտաւ Ռաշիդը, յարգանքով զլուխ առեց նստողներին և կանգ առաւ դռան մօտ. զիւղի իշխանների և հօր ներկայութեամբ նա նստելու համարձակութիւն չունէր: Ամենքն էլ լուեցին, հետաքրքրուած հայեացքները դէպի Ռաշիդն ուղղեցին: Նրա պատասխանից էր կախուած ամենքի կեանքն ու մահը և աշխատում էին նրա դէմքի վրա կարգալ նրա ներքինը:

Ռաշիդը համառօտ կերպով հաղորդեց իր պատգամաւորութեան վախճանը: Ամին աղան շատ սիրալիբ ընդունելութիւն էր ցոյց տուել նրան, և խոստացել էր մի քանի օրից չետոյ իր ցեղակիցներով օգնութեան հասնել:

Ուրախութիւնն ընդհանուր եղաւ, ամենքի կնճիռներն էլ պարզուեցին. ուրախալի լուրը խնդրին վճռական կերպարանք տուեց, զաղ-

թելու միտքն իսպառ մերժուեց. վճռեցին մնալ զիւղում, իսկ մինչև ամին աղայի հասնելը զիւղը պաշտպանողական դրութեան մէջ դնել: Ռաշիդը յանձն առաւ միւս օրը վաղ առաւօտից իր ընկեր երիտասարդների հետ զիւղի փողոցներում սանգեառներ կապել և զինուած հսկողութիւն կատարել զիշերները: Խորհուրդը վերջացաւ: Ժողովականները մէկիկ-մէկիկ լռութեամբ դուրս եկան և ցրուեցին:

Վաղ առաւօտից ամենքը ոտի վրա էին, զիւղը զինուում էր, զիւղը դրուում էր պաշարման դրութեան մէջ: Պէտք էր փողոցների ծայրերում պատնէշներ, հողաթմբեր կազմել, կամ սալերով ու գերաններով արուեստական ցանկապատեր—սանգեառներ շինել: Ոմանք փորում էին, ուրիշները հողը բարձրացնում թմբերի վրա, մի այլ փողոցում թափուում էին սալեր, լուծեր, գերաններ, որոնք հետզհետէ իրար հագցնելով փակեցին փողոցի մուտքը: Պարապ ձեռներ չը կային, աշխատում էին նոյն իսկ մանուկներն ու կանայք. պառաւներն էին միայն, որ պատրաստութիւնների բոլոր չարադուշակ ահաւորութիւնը և սպառնացող թշուառութեան բոլոր լրջութիւնը զգալով, խրճիթների դռների առաջ կանգնած, վախ-վախ էին անում, իրանց

ճնկները ձեծուձ չորացած մեռներով և մարած աչքերից արտասուքի խղճուկ կաթիլներ էին քամում:

Մինչև գիշերը գիւղի պաշտպանողական բոլոր նկթալրուած միջոցներն ի կատար էին ածուած: Փողոցների մուտքերը փակուած էին սանգեառներով, խրամատներով և պասնէշներով: Եկեղեցու կտրին տեղ էին բռնել մի խումբ հրացանաւոր երիտասարդներ, մնացած խմբերը ցրուել էին այս ու այն կասկածելի փողոցներում: Անհրաժեշտ էր նաև թշնամիների Բանապարհի վրա պահապաններ դնել, որ նրանց երևալուն պէս իմաց տան պատրաստելու:

Այս նպատակով Ռաշիդը մի խումբ ջոկեց և գիմեց գէպի Տիրամօր բլուրը, խումբն անմիջապէս մազլցելով բարձրացաւ և բլրի այս ու այն կողմում, այս ու այն ժայռի յետևում յարմարաւոր տեղեր գրաւեց:

Վրա հասաւ գիշերը, խաւար և ահաւոր գիշեր: Ռէս-Պէտօն և Տէր-Մարուքը միասին շրջեցին գիւղի բոլոր փողոցները, դիտեցին պատրաստութիւնները, բաշալերեցին պահապան երիտասարդներին, իսկ խռոված ու յուզուած կանանց ու երեխաներին խորհուրդ տուին դնալ քնելու, հաւատացնելով, որ դրութիւնն այնքան էլ վտանգաւոր չէ. Աս-

տուած ողորմած է, շուտով օգնութիւն կը ստանան: Ոմանք՝ համեմատաբար աւելի սրտոտները, ներս մտան մի կերպ պառկեցին քնելու, ինչպէս և փոքրիկ մանուկները: Իսկ վախկոտները թէև ներս մտան, բայց քուն չը մօտեցաւ նրանց աչքերին, խեղճեցն այս ու այն անկիւնում կուչ եկած նստեցին, ալկանջներն աղմուկի, հրացանաձգութեան պահելով: Եւ գիւղը լռեց:

Կէս գիշերը մօտ էր. չորս կողմից ոչ մի ձայն չէր լսոււմ. միայն զետակը յամառ կերպով շարունակոււմ էր ձեծել իր ժայռոտ ափերը և աղմկոււմ էր շրջակայքը: Անչիշելի ժամանակներից նա ձեծոււմ էր այդ ժայռերը, նոյն իսկ Բանոնը վաղուց էր սովորել նրա որոտմունքի տակ հանգիստ քնանալ, իսկ մանուկներն իրանց օրօրոցներում այդ ձայնով աւելի հանգիստ էին քնում: Սա մի հսկայական օրօր էր նրանց համար. բայց այսօր՝ այս գիշերուայ ահաւոր պահուն, կասես զետի ձայնն աւելի զօրեղ էր, գոռոցն աւելի ահաւոր, արթուն գիւղացիք անգամ սոսկում էին նրա ձայնից. անցաւ դարձեալ մի քանի ժամ:

Յանկարծ լսուեց մի հրացանի ձայն. ինչքան և բարձր էր զետի դռօցը, դարձեալ չը կարողացաւ խլացնել այդ ձայնը, որ լսուեց Տիրամօր բլրի կողմից և որ միանգամայն

բաւական էր, որ զարհուրած զիւրը՝ մինչև
ամենափոքր երեխան ոտքի վրա լինէին: Շու-
տով այդ որոտին չետեկց բազմաթիւ հրացան-
ների տրաքոց, պարզ էր, որ Տիրամօր բլրի
մօտ Ռաշիդի խուճրն ընդհարուում էր թշնա-
միների հետ: Հրացանածգութիւնը հետզհետէ
մօտենում է, և կէս ժամ չանցած՝ Ռաշիդն
իր ընկերներով ներս մտաւ դիւրը, ուր ա-
մենքն արդէն զարթել էին: Մեծ թէ փոքր,
մարդ թէ կին թափուել էին փողոցները և
սարսափած հետևում էին ահաւոր անցքերին:

Գիւղից ոչ հեռու երևեցան ձիաւորուած
ստուերներ, և լսուեցին օտների ձայներ. և
չանկարծ տասնեակ հրային լեզուներ սոսկալի
որոտով ափօսեցին թանձր խաւարը և բազ-
մաթիւ գնտակներ անախօրժ վզվզոցով
զարկուեցին այս ու այն պատնէշին, այս ու
այն հողաթմբին: Երիտասարդները չորս կող-
մից պատասխանեցին նոյնպիսի հրացանա-
ծգութեամբ: Թշնամիների խմբի մէջ շփոթ ու
աղմուկ բարձրացաւ: Սպանուածներ ընկան
արդեօք, թէ՛ ձիեր սատկեցին, այդ ոչ որ
չիմացաւ. միայն ստուերները ցրիւ եկան և
լսուեց սրարշաւ հեռացող ձիերի արովիւն:
Ասիանցիները անսպասելի զիմադրութեան
հանդիպելով և զիւրը պաշապանուած զրա-
նելով՝ թողին հեռացան: Անշուշտ նրանք

փոքրիկ խմբով եկել էին մի փորձ անելու
ապագայ չարձակումների աշողութեան հա-
մար, կամ անակնկալ չարձակումով սարսա-
փահար անելու քնած, անպատրաստ դիւրը.
բայց նրանց յոյսերն ի դերև անցան:

Լոյսը բացուեց. դարձեալ արևը ծագեց
Մարալայ սարերի թիկունքից և արար-աշ
խարհի հետ լուսաւորեց նաև այս սարսափած
զիւրը: Տների կոնուսածև կաուրներից մի
քանիսի վրա ծխի ոլորապտոյտ սիւներ երևե-
ցան: Կանայք վառեցին թոնիրները ճաշ
եփելու: Ոչ որ չը գնաց դաշտ աշխատելու,
զիւրն այս առաւօտ չաղձկուեց դաշտ դնա-
ցողների երգերով և ուրախ կատակներով.
անասուններն անպամ գոմերում փակուած
մնացին տխուր բառաչելով:

Արևը բարձրացաւ:

Կէսօրը մօտ էր, երբ չանկարծ Մարալայ
սարերի հակառակ կողմից փոշու ամպեր
բարձրացան. զիւղացիները կաուրները բար-
ձրացած և հարիւրաւոր մարդիկ՝ մեծ ու
փոքր, մարդ թէ կին ձեռքի թաթով աչքի
վրա ստուեր անելով՝ հայնացքներն ուղղեցին
հեռուն, դէպի այն կողմը, ուր բարձրանում
էր փոշին: Տարակոյս չը կար, որ այդ թանձր,
ամպանման փոշին բազմաթիւ ձիերի ոտքերի
տակից էր բարձրանում. բայց ո՞վքեր էին

արդեօք եկողները. Ամին աղայի ծիաւորներն են, թէ՞ ասիանցիների հրոսակախումբն է յարձակումն գործում հակառակ կողմից: Գիւղում կրկին իրարանցում տիրեց, աղմուկ ու շփոթ բարձրացաւ. ամենքին տանջում էր այն միտքը, թի ի՞նչ կը լինի իրանց վիճակը. եթէ եկողները ասիանցիները լինեն և այն էլ խիստ մեծ բազմութեամբ: Մի ժամ չանցած, Բանոնի շրջակայքի բլուրները ծածկուեցին ծիաւորների ահագին բազմութեամբ. ընդհանուր տխրութիւնը ցնծութեան փոխուեց, երբ յայտնի եղաւ, որ եկողը Ամին աղան է իր բազմաթիւ. «խուլամներով»: Գիւղը փրկուած էր, գիւղացիները զրկարաց ընդունեցին աղային իր հետևորդների հետ. իսկ տէր-Մարուքն ու ռէս-Պէտօն շրջապատուած միւս իշխաններով ընդառաջ գնացին գիւղից դուրս և խորին յարգանքի արտայայտութիւններով ներս ընդունեցին պատուաւոր հիւրին:

Խորհիթների կոնուսածե կտուրների վրա ոլորապատչտ ծխերի սիւներ բարձրացան. այս ու այնտեղ լսուեցին մորթոտորող դառների բառաչ, ուլերի մկկոց, հաւերի ճվճվոց. համարեա բոլոր տներում թանգագին հիւրերի համար հազուադիւտ կերակուրներ էին պատրաստուում: Գիւրդերը ճաշեցին և հանդիստ առան:

Գիւղերը մօտենում էր. ասիանցիների նոր յարձակումն կարող էր տեղի ունենալ, մանաւանդ որ թշնամիները չը գիտէին Ամին աղայի օգնութեան մասին. հարկաւոր էր նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել: Այս անգամ կարգադրութիւններ անողը բացառապէս Ամին աղան էր: Որպէս զի թշնամիների յարձակման մասին շուտով գիւղին իմաց տրուի, որոշուեց Աստուածածնի բլրի վրա կրկին մի խումբ պահապաններ կարգել, զրանց հրացանի առաջին ծայնը թշնամիների մօտենալու նշան պէտք է համարուէր և անմիջապէս Ամին աղան կուղարկէր իր ծիաւորներին, որպէս զի թշնամուն հէնց ճանապարհից հետ դարձնեն և կանանց ու երեխաներին արիւնոտ տեսարանների հանդիսատես չանեն: Պահապան խմբի առաջնորդութիւնը յանձնուեց Ռաշիդին, որպէս հանապարհներին և տեղադրութեանը ծանօթ անձի. իսկ խումբը կազմուեց բացառապէս գիւղի երիտասարդներից, Ռաշիդի ընկերներից: Ռաշիդը սիրով յանձն առաւ այս գործը, գիւղը, բոլորովին ապահով համարելով Ամին աղայի պաշտպանութեամբ:

Պահապան խումբը գիւղից դուրս դալով զէպի Աստուածածնի բլրակը զիմեց. երիտասարդները տեղաւորուեցին այս ու այն կող-

մուս: Սպասում են. ոչ մէկի աչքին քուն չի մօտենում. նախորդ զիշերուայ փորձը խրատական է: Խաւար, շատ խաւար զիշեր է. ամպամած երկնքից լուսոյ մի նշոյլ անգամ չի ընկնում սև քօղով պատած երկրի վրա. մի քանի քալլ հեռու առարկաների ինչ լինելը որոշել չի լինում: Համատարած լուսութեան մէջ լսում է միայն գետակի շառաչիւնը: Անցան ժամեր. արդէն մօտենում է կէս զիշերը. պահապաններից շատերը, վերջին օրերի անհանդիստ, անքուն անցրած զիշերներից յետոյ, կամաց-կամաց ննջում են հրացանների կոթերի վրա կռացրած իրանց յօդնած գլուխները, ուրիշները կռում են աւելի և աւելի սաստկացող քնի ցանկութեան դէմ և մերթ ծածկում են իրանց աչքերը, քաշ զցում գլուխները և, ապա յանկարծ գլուխները բարձրացնում, վեր ցատկում և վախեցած հայեացքով դիտում խաւար շրջակայքը: Ռաշիդն է միայն անքուն, անթարթ աչքերը խաւար տարածութեան մէջ յառած ոչ ու այն կողմ անհանգստութեամբ շրջում հրացանն ուսին, և մերթ սրան, մերթ նրան ոտքով հրում, արթնացնում, որ զգոյշ կենան: Գիշերային խաւարի մէջ ահաւոր հրէշները պէս հազիւ ծրագրուող աւերակների սև զանգուածները Ռաշիդի վրա առանձին ճնշող

ապաւորութիւն են թողնում. յանկարծ նրանց միջից լսում է բուռի չարագուշակ, անախորժ «վուչ - վուչը», Ռաշիդի սիրտը ճմլուեց, դեռ մանկութիւնից նա լսել և խորին կերպով հաւատացել է, որ բուռի ծայքեր խորհրդաւոր կապ ունի մի ինչ-որ Խիստ մեծ դժբախտութեան հետ. ահա՛ նա շրջելով վերջապէս կանգ առաւ մի քնած երիտասարդի գլխավերևը և կամացուկ հրեց ոտքով.

— Աւօ, այ Աւօ, դու է՛լ ես քնած, ամօթ չէ՞:

Աւօն սարսափած ու շփոթուած վեր ցատկեց, աչքերը տրորեց, շուրջը նայեց:

— Չէ՛, Ռաշիդ ջան, չեմ քնել, հէնց էնպէս աչքերս խփուեցին, փորձեց իրան արդարացնել նա:

Աւօն, Ռաշիդի մանկութեան ընկերը, նրա սիրելին և իր մի հատիկ բրոջ ամուսինն էր: Երկու ընկերները նստեցին իրար մօտ:

— Գիտես ի՞նչ կայ, Աւօ, սկսեց Ռաշիդը, սիրտս այնքան տխուր է, այնքան տխուր է, որ բիչ է մնում վշտից պատուութի. դարմանալի բան, քանի որ Ամին աղան մեզ օգնութեան չէր եկել, քանի որ մենք մենակ էինք, ես անհող էի և ուրախ, այդ մարդի զալուց յետոյ ինչո՞ւ եմ ես տխուր, չը գիտեմ:

— Է՛հ, Ռաշիդ, ի՞նչ ես սիրտդ ահ գցում, Աստուծով ի՞նչ է եղել որ...

— Սիրտս ահ չեմ գցում, Աւօ չեմ վախեցնում, ախ՛ւր եմ, ախ՛ուր, հէնց նոր էն անիծած «բաշղուշը» այս տեղերում «վուչ-վուչ» կանչեց, թո՛ղ Աստուած բարին կատարի:

— Բաշղուշը... հարցրեց Աւօն մի փոքր շփոթուած, պարզ էր, եր նրա վրա էլ այս նորութիւնն անախորժ տպաւորութիւն թողեց. դէ ի՞նչ արած, Աստուած մարդի պէտք է բեօմազ լինի, սուրբ Աստուածածինն ենք կանչել:

Երկուսով էլ լռեցին, խօսակցութիւնը շարունակել չէր լինում, որովհետեւ կրկին լսուեց բուի ահաւոր «վուչ-վուչը»: Երկու ընկերները նայեցին իրար երես, աշխատելով այնտեղ կարդալ միմեանց ներքինը. գիշերային խաւարի մէջ այդ անկարելի եղաւ, միայն երկուսով էլ ակամայ աւելի պինդ սեղմեցին հրացաններն իրանց ձեռների մէջ և վեր կացան: Նայեցին դէպի դիւղը, նայեցին դէպի խաւարած շրջակայքը, նայեցին դէպի մառախլապատ երկինքը, ոչինչ չէր երևում, լուռ էր ամեն կողմ, և այդ լուռութիւնը մի ծանր քարի պէս ճնշում էր մեր երկու երիտասարդների սրտերը: Անցաւ դարձեալ մի ժամ: Յանկարծ մի անօրինակ, մի հսկայ լոյսի ցնցուղ

ներ ուղ շրջակայքը լուսաւորելով հասան բլրին, ուր նստած էին երիտասարդ պահապանները՝ դրա հետ միասին դիւղի կողմից լսուեցին հրացանների ձայներ, պահապան երիտասարդները՝ քնած թէ արթուն մէկէն վեր ցատկեցին իրանց տեղերից և ամենքի պաշտ, զարհուրած հայեացքներն ուղղուեցին դէպի դիւղը, որն այժմ ծփում էր հսկայական բոցերի ծովի մէջ: Համարեա իւրաքանչիւր խրճիթ իր կողքի կամ վրայի խօտի դէպի հետ վառուում էր և ամբողջ դիւղը ներկայացնում էր մի չք տեսնուած սոսկալի հնոց: Հրացանների ձայների հետ միաժամանակ լուռւմ էր և՛ շների հաջոց ու կաղկանձոց, և՛ մարդկանց հարայ հրոց, և՛ կանանց աղէխարշ վայնասուն, և՛ երեխաների սրտածմլիկ ճիչ: Պարզ էր, որ այնտեղ մի սարսափելի ողբերգութիւն էր կատարուում, որ դիւղը մի դժօխք էր դարձել, ուր զեհենի բոցերի մէջ կենդանի կենդանի խորովում էին բնակիչները: Երիտասարդները մի ըուպէ չէին հաւատում իրանց աչքերին ու ականջներին. նրանց թուում էր, թէ սա մի երազ է, սակայն հրդեհը շարունակուում էր, ձայները լուում էին, ո՛չ մի կասկած չր կար, որ թշուառ Բանոնը զո՛հ էր գնում սե զաւամանութեան:

— Տղերք, կոչեց Ռաշիդը. մենք խաբուած ենք, Ամին աղան մեզ ծախեց, նա մեզ դաւաճանեց, նա դիտմամբ ուղարկեց մեզ այստեղ. իջնենք դէպի գիւղը:

Ասաց Ռաշիդը և համարեա ցած զլորուեց բլրից, նա այլ ևս չէր նայում վտանգներին, ժայռերին, քարափներին, խոռոչներին այլ կատաղած առիւծի պէս ո՛չ թէ իջնում, այլ գցում էր իրան: Երիտասարդներն իրանց անվեհեր առաջնորդին հետևելով նոյնպէս ցած թափուեցին այս ու այն քարափից, այս ու այն ժայռից: Մի քանի բոսայէջանցած ամբողջ խումբն արդէն բլրի ստորտունն էր և պատրաստուում էր վազել, երբ յանկարծ հակառակ կողմից ոտնածայներ լսուեցին, և մինչև որ նրանք կը դիտէին եկողներին, իրանց շրջապատուած գտան ասիանցիների բազմաթիւ խմբերով: Սկսուեց ճակատ առ ճակատ մի սոսկալի կռիւ երկու անհաւասար ոչժերի մէջ: Քաջարի խումբը վճռեց շատ թանգ ծախել իր կեանքը: Կեանքի և մահուան յուսահատ օրհասական կռիւ էր այդ: Ռաշիդը վիրաւոր գաղանի պէս որդտաց՝ քաջալերելով իր ընկերներին. թշնամիները թափուում էին նրանց հարուածների տակ, արիւնը ողողել էր նրանց և ոտների տակի հողը, բայց և խումբը նուազում ու

նուազում էր. երկու կողմն էլ փոխադարձապէս թափում էր իր հակառակորդի դիտին տարիներից ի վեր մթերուած ատելութեան թոյնը, վիրաւորները հոնդիւնով ընկնում էին տակաւին կենդանի մնացածների, կռուողների ոտների տակ, շատերը ճիւղում մահանում էին, մարտիկ մորթուում էին, արիւնը վազում էր աղբիւրի պէս, և այս բոլորը լուսաւորում էր գիւղի հրդեհի բոցերի լոյսով, որ զուենատ, մեռելային տեսք էր տալիս զարհուրելի տեսարանին: Չը նայելով թշնամիների ահաւոր բազմութեանը, այնուամենայնիւ Ռաշիդը վճռեց՝ ինչ էլ որ լինի, իր խմբի մնացորդով պատուել թշնամիների շղթան և հասնել գիւղին. բայց այս յանդուգն փորձը սոսկալի վախճան ունեցաւ— Ռաշիդը մէկ էլ շուրջը նայեց և այս անգամ իր ընկերներից երեքին գտաւ իր շուրջը հարիւրաւոր թշնամիների մէջ: Էլի մի քանի բոսայէջ և տարաբախտ երիտասարդը վերջին ընկերներից էլ զրկուելով վերջապէս կենդանի-կենդանի թշնամիների ձեռքն ընկաւ: Այսպէս էր եղել Նալո աղալի հրամանը— ողջ-ողջ բռնել Ռաշիդին:

Սրիւնաթաթախ և ուժասպառ քաջին կապոտելով՝ դէպի Նալո աղալի տունը տարան: Թշուառ երիտասարդը ձիու վրայից իր հրացայտ, կատաղութիւնով լի աչքերը դէպի

հայրենի զիւղը դարձրեց, կրկին տեսաւ հազարաւոր հրեղէն լեզուները, որոնց զօհ էր գնում իր սիրելի վաթանը, լսեց այդ բոցերի միջից հնչուող աղէխարշ աղաղակները, նրա սիրտը ձմրուեց, աղիքներն ասես ոլորուեցին և արտասուքի խոշոր կաթիլները եկան կախուեցան նրա արտեանուէքներից:

— Անօրէններ, մռնչաց նա:

Նրան տարան...

Ռաշիդը չէր սխալուեց: Ամին աղան ամենաստոր կերպով դաւաճանեց նրան: Բարեկամական հրաւէր ստանալով բանոնցիներից, նա շտապեց անմիջապէս զազտնի կերպով դաշն կռել իր նախկին թշնամի Նադօ աղայի հետ: Նախապէս կազմուած և երկու բէգերից ընդունուած ծրագրի համաձայն, Ամին աղան իբրև բարեկամ մտաւ Բանոն և երբ Ռաշիդին իր արխասիրտ ընկերների հետ միասին կարողացաւ պատրուակով զիւղից հեռացնել, նրա մարդիկը կանխապէս ստացած հրամանի համաձայն անպաշտպան մնացած զիւղը հարիւրաւոր կողմից կրակ առւին: Եւ այն ժամանակ, երբ զարհուրած զիւղացիները հասկացան Ամին աղայի դաւաճանութիւնը և իրանց թշուառութիւնը, արդէն շատ ուշ էր, զիւղը բռնկուած էր բոցերով:

և սկսուած էր կոտորածը: Սկսուեց ընդհանուր փախուստ. հայրենի չարկն ու իրանց ինչքն ու ստացուածքը կրակին և թշնամիներին լանձնելով՝ նրանք բռնեցին իրանց մեծ ու փոքր զաւակների ձեռներից և զնդակների միջից անցնելով՝ ով կենդանի մնաց, փախաւ դէպի դաշտ, դէպի լեռներն ու ձորերը: Բնակիչների մեծ մասը փախաւ, իսկ փրկութեան յոյսը կարած թշուառները բազմութեամբ զիմեցին Ամին աղայի գթասրտութեանը, որի հրամանով մի առ ժամանակ հրացանաձգութիւնը դադարեց:

— Մլաններ, զոչեց Ամին աղան, տեսնում էք, որ ձեր կեանքն ու մահը իմ ձեռքին է, եթէ կամենում էք ապրել, բերէք իսկոյն այստեղ և իմ առաջն ածեցէք ձեր հարստութիւնը, ձեր կանանց ու աղջիկների զարդերը:

— Ա՛ռ, աղա՛, ա՛ռ ինչ ուղեմ ես, միայն մեղ, մեր զաւակներին մի՛ կոտորի, քեզ լինի մեր տունն էլ տեղն էլ, մեր հարստութիւնն էլ, թո՛ղ միայն մենք բռնենք մեր զաւակների ձեռքից և զլուխ առնենք կորչենք այստեղից, քո բաղդն ենք ընկել: Սլոսպէս էին աղաղակում Ամին աղայի ոտների տակ թափթփուած ծերեր ու կանաչք բռնած իրանց զաւակների ձեռներից, որոնք զարհուրած չօրս կողմի արլւնոտ տեսարաններից և համաճարակ

հրդեհից, իրանց սրտաճմլիկ ճիւղերը խառնում էին զոռացող բոցերի ծախների հետ:

Ամին աղաչի ցանկութիւնը կատարուեց. կանաչը իրանց պարանոցների և զլխների զարդերը պոկելով ածեցին նրա առաջ, տղամարդիկ բերեցին իրանց տարիների դառն աշխատանքի պտուղները և թափեցին իրանց դահճի ոտների տակ, ուր մի ժամում զոյացաւ արծաթեայ և ոսկեայ զարդերի ու զբամների մի ահագին կոյտ:

Հէնց այդ ժամանակ ասիանցիներն էլ նախամտածուած ծրագրի համաձայն Ռաշիդի խմբի հետ իրանց արիւնոտ զործք վերջացնելով՝ Նազօ աղաչի առաջնորդութեամբ զիւրը թափուեցին:

Երկու աղաները հին բարեկամների նման ժպիտները դէմքերին ողջագուրուեցին:

— Նազինջները (անհանգիստները) դինչացան, հարցրեց ամին աղան:

— Դինչացան, կարճ կերպով պատասխանեց Նազօն:

— Իսկ նրանց զլխաւորը:

— Կենդանի բռնուած է. տիսոօ միայն, որ մենք էլ կորցրինք մօտ չիտուն մարդ:

Այս մի քանի բառերով հաղորդուեց Սատուածածնի բլրի տակ տեղի ունեցած արիւնոտ զործի բոլոր պատմութիւնը: Ապա երկու

աղաների մէջ մի կարճ խորհրդակցութիւն կատարուեց: Թէ ինչ խօսեցին նրանք, ինչ վճռեցին, այդ ոչ ոք չը լսեց, միայն խորհրդից անմիջապէս յետոյ նրանք հրամայեցին բոցերից ու զնդակներից զերծ մնացած բոլոր բնակիչներին հաւաքել զիւրի հրապարակում: Իրանց հալոնի յարկերը լափող բոցերի հաւոր լուսաւորութեան տակ այդ թշուառները բաժանուեցին երկու խմբի, մի կողմում տղամարդիկ և միւս կողմում կանաչը ու երեխաներ: Մարդը կնոջից բաժանուեց, եղբայրը քրոջից, հալը իր զաւակներից և ամենքը կարծես բնազդմամբ հասկանալով այդ պատրաստութիւնների բոլոր չարագուշակ նպատակն ու խորհուրդը՝ մի այնպիսի վայնասուն էին բարձրացրել, որից քարերն անզամ կարտասուէին, բայց այդ բոլոր ողբերին ու արտասուքներին նրանց դահիճները պատասխանում էին լպիւրը հռհռոցով: Այս բոլորից յետոյ յանկարծ հարիւրաւոր հրացանների փողերն ուղղուեցին աղամարդկանց խմբի վրա, զնդակներն անախորժ լվլղոցով թռան և հարիւրաւոր զոհեր թաւալղոյր ընկան իրանց արեան մէջ ճապաղուած՝ սոսկալի հռնդիւն, ոռնոց ու հաւաչանք արձակելով արիւնոտ կրծքերից: Կանաչը իրանց աչքերով տեսան իրանց ամուսինների, զաւակների,

եղբայրների արեան մէջ թաւալղոր խաղալը՝ մայրերը սրտաճաք եղան այդքան արեան տեսարանի առաջ, մանուկները կորած դառների պէս մորմոքած սրտերով ողբ ու ճիւղ բարձրացրին տեսնելով իրանց հայրերի, եղբայրների զնդակահար լինելը. լռեցին նրանց օրհասական վերջին հառաչանքները: Մայրերը բռնեցին իրանց զաւակների ձեռներից և զրոհ առին զէպի կոտորուող սիրելիները, զէպի զնդակներն ու մահը, որ նրանց հետ զրկախառնուած վերջ դնեն իրանց անպատմելի ցաւերով լի, իրանց անսահման թշուառ կեանքին, որ զբանով զօնէ վերջին բոպէներին ամօքեն իրանց արեան մէջ ոլորուող, կծկուող, կսկծացող սիրելիներին. բայց այդ շնորհն էլ նրանց մերժուեց. հարիւրաւոր հրացանների կոթերի հարուածները նրանց իրանց տեղը դարձրին: Ընդհանուր զոռուժ-զոչումի, սպանուող ու վիրաւոր թշուառների հառաչանքների մէջ կրկին ու կրկին լսուեց հարիւրաւոր հրացանների որոտը. և երբ ծուխը վերացաւ, տեսարանը անտանելի էր. ամբողջ խմբից միայն մի քանի հոգի էին կենդանի մնացել զիակաների շեղջակոյտի մէջ՝ սառած, անզգայացած, կրած սարսափներից ապշած, չիմարացած հայեացքներով, և կարծես հարցնում էին ու զարմանում, թէ ընդհանուր

կոտորածի, համատարած մահերի մէջ իրանց կեանքն ինչո՞ւ համար է խնայուած: Հրացանաձգութիւնը դադարեց, անօրէնները մօտեցան կենդանի մնացածներին, չեաւէ չետեկապօտեցին իրար, և առաջինի կրծքին հրացանի փողն ուղղելով՝ փորձում էին չիմանալ, թէ զնդակի ոյժը քանի՞ մարմնից մի անգամից թափ կանցնի: Իրար կապտուած զոհերը 1—2 հոգով ցորենի խրձերի պէս զլորուեցին և մարդկային սպանդանոցը կատարեալ դարձաւ:

Գիւղը շարունակում էր վառուել. հրեղէն բոցերը թանձր ծխի միջից օծապաօջտ բարձրանում լիզում էին երկնքի երեսը որպէս հազարգլխեան վիշապի արիւնազանգ հսկայական լեզուներ. օդը լցուած էր ծխի և խանձուած մարդկային մարմինների ճենճերահոտով:

Տղամարդկանց հետ իրանց սոսկալի զործը վերջացնելուց չետոյ, անօրէնները մօտեցան կանանց խմբին: «Կոտորեցէք մեզ էլ, անաստուածներ», զօչում էին ամեն կողմից այս զոհերը: Բայց դահիճները նրանց չը կոտորեցին, զրա փոխարէն նրանք սկսեցին ջոկել խմբից երիտասարդ ու զեղեցիկ հարս ու աղջիկներին և քաշ տալ զանազան կողմեր: Թշուառները կախուած էին իրարից, պոկ

չէին դալիս. մայրը բռնել էր իր աղջկայ փէշից, գոռում է, ճշում, որ չը տանեն իր սիրասուն զաւակին. քաշում են աղջկան, նա էլ է քաշ դալիս գետնի երեսից, բարձրանում է դահճի սուրբ և մօր ձեռքի կտրուած թաթն արիւնաթաթաւ ընկնում է աղջկայ ոտների տակ: Մ. յշկան տանում են...

Մի այլ կողմում, մի գեղեցիկ կին շրջապատուած է մի քանի ասիանցիներով. սրանցից իւրաքանչիւրն աշխատում է գեղեցկուհուն սեփականել, քաշքշում են զանազան կողմեր. կռում, հայհոյում իրար. բայց համաձայնութիւն չի կայանում, այս պատճառով սրերով խողխողում են տարաբաղդ կնոջը, որ ոչ ոքի բաժին չը լինի:

Մի ուրիշ կնոջ նոյնպէս քաշում են դահիճները, նա անզգայացել, թալկացել է, գետնի երեսին փռուել, բայց բնազդով պինդ սեղմել է ծծի երեխան իր կրծքին. դահիճները խլում են երեխան կրծքից. մայրը բաց է անում աչքերը և այն ընկնում, երբ սոսկալի ճիչ է արձակում և թուլացած ձեռները գէպի զաւակը տարածում, վայրենին մանկան մի ոտից բռնած՝ քանի ոչժ ունի շարտում է նրան օդի մէջ. հրեխան պտոյտներ գործելով աղիողորմ ձայն արձակելով ընկնում է վառուած գէղի մէջ: Ուշաթափ մայրը տարւում է...

Ահա՛ մի կոյս աղջիկ, որին մի ասիանցի քաշ է տալիս երկար ծամերից. թշուառը ճշում է, հայհոյում իր դահիճին, քաշ է ընկնում գետնի երեսին, նրան կապում են ձիու վրա, բայց վայր է ձգում իրան զլսիվար՝ շուտով մահ գտնելու համար. կրկին վերցնում են, կապում, կրկին վայր է գլորւում. փորձում են դարձեալ քաշելով տանել, իրուր, նա կպչում է գետնին, նրա շորերը պատառոտուած ծուէն-ծուէն կախկխուել են գեղանի մարմնի վրա, որը տեղ-տեղ մերկացել է: Նրան հարուածում են, սպառնում են: Իզուր, ոչինչ չի օգնում, նահապետական սուրբ բարքերով անուած աղջիկը վճռել է անարատ պահել իր կուսական պատիւը: Նա շարունակում է կռուել, նա վճռել է մեռնել, բայց չը գնալ, չը ծառայել իբր պագշոտութեան առարկայ թշնամիների աղտեղի կրքերին. ահա՛ վերջապէս այդ անօրինակ դիմադրութիւնից կատաղած դահիճները սրի մի հարուածով պատառում են կոյսի մատաղ կուրծքը. նահատակը թրպրտում է իր արեան մէջ և հանգստանում չաւիտեան...

Ամեն կողմ պղծութիւն, ամեն կողմ մահ, ամեն կողմ արիւն: Մի երկու ժամ չանցած, արիւնոտ հրապարակի վրա այլ ևս չահել գեղեցիկ կին ու աղջիկ չը մնաց, մեծ մասը

դիմադրելով՝ մահը դերադասեցին անարգ, անպատիւ կեանքից և իրանց դահիճների սրերով խողխողուեցին, իրանց արեամբ զնելով իրանց պատւի անարատութիւնը: Մնացածները բռնի տարուեցին որպէս թշնամիների պաղղոտութեան առարկաներ: Իխալների շեղջակոյտի մէջ բազէներով շրջապատուած անպաշտպան թխսկան հաւի պէս իրանց նվճվացող ձաղուկները զրկած մնացին միայն պառաւները՝ ոմանք ուշադնաց, ոմանք թուլացած ծնկների վրա ընկած, ոմանք էլ չորացած ձեռները դէպի անողորմ երկինքն ուղղած: Այլ ևս ոչ ոք չէր արտասուում, այսքան թշուտութիւնը ողբալու համար այնքան արտասուք ո՞րանցից ճարէին. արտասուքի ծով էր հարկաւոր այնքան սրտերի մեծ հրդեհը մարելու համար:

— Տղէք, դարձաւ Նադօ աղան դահիճների խմբին, էս բաւթառ քածների և շան լակոսների համար չարժէ գնդակներ փչացնել. մի կերպով դրանց ձէն ու ձուեր կտրեցէք մեր ականջներից:

Ի՛րերգերն իրանց ախրոջ հրամանը լահասկացան. առաջին անգամը չէր, որ նրանք այսպիսի հրաման էին ստանում: Մի քանի րոպէում խրճիթներէ առաջի ցորենի հորերէ բերանները բացուեցին և բոլոր սարսափներից

խելագարութեան հասած այս կանանց ու երեսխաներին քաշ առւին դէպի հորերը: Եւահան գլորում են... մի հորի մէջ 10—15 մանուկներ, կանայք իրար վրա. զօհերը իրար կպած, կախուում են հորերի բերաններից թույլ, անզօր թւերով՝ աշխատելով չընկնել փոսերի մէջ, փրկուել, կախուում են դահիճների փէշերից, ձեռներից, բռնում են նոյն իսկ նրանց մերկ սրերի ծայրերից՝ կտրելով իրանց մատները: Նրանց դէմքերը մահուան սարսափից այլանդակուել, ծամածուռուել են, աչքերը լաչն բացուած մնացել են անթարթ յառած դահիճների երեսին. նրանք աղերսում, աղաչում են, բայց իղձուր: Նրացանների կոթերը և սրերի հարուածները նրանց գլորում են իրար չեաւից և շուտով մի քանի հողի շտապ-շտապ հողը թափում են նրանց վրա: Հողի տակից երբեմն երբեմն այս տեղից, այն տեղից դուրս են ցցում մի երկու պուլս, մի քանի ոտք կամ կծկուած բռունցքներ, տակից լսում են անտանելի ձայներ. և հողի շերտը վերեւից հաստանում է ու հաստանում, իսկ նրա տակում կենդանի մեռածները կրծոտում են իրար, ծամում, պատառոտում են իրանց սեփական մարմինը, ոլորում են հողի և արեան շաղախի մէջ, սոսկալի խուլ հոնդիւններ են արծակում, որից մարդուս մաղերն են դիզանում գլխին:

Հողի շերտը դրսից տեղ-տեղ բարձր ու
ցածր է լինում. աւելի վեր դտնուող թշուառ-
ներն են, որոնք գերմարդկային ճիգ են բա-
նեցնում՝ բարձրանալ, զուրս դալ, կեանք և
արև տեսնել, բայց իղձւր. դահիճները զգոյշ
են, նրանք հսկում են, շտապով կոխկռտում
են ոտներով, տրորում են, հաստացնում են
հողի շերտերը, բայց և այնպէս ստորերկրեայ
նվիփոցները, մահամերձ նուազած հառաչանք-
ները շարունակում են լսուել ու լսուել:
Միւս հորերը նոյնպէս լցում են: Բազմու-
թեան ուշքը գրաւում է մանաւանդ մի պատ-
կանի տարիք ունեցող կին, որ դեռ հողու
արիութիւնը չի կորցրել և շարունակում է
բարձր ձայնով երկնքի վրէժխնդրութիւնը
կոչել թշնամիների զլխին: Յիսուսի մօտ տա-
րիները չեն կորացրել նրա բարձր իրանը.
պառաւած այտերի վրա դեռ թեթև կերպով
խաղում են անցեալ գեղեցկութեան հետքերը
այնպէս, ինչպէս վերջալոյսին ծածկուած ա-
րևի ճառագայթները թոյլ կերպով շարունա-
կում են դեռ լուսաւորել արեմուտքը: Սա
Ռաշիդի մայրն է, Բանոն զիւղի տիրուհին:
Երկու բէգերը հրամայում են սրան իրանց
մօտ բերել: Մի քանի որբ, անտէր մնացած
մանուկներով շրջապատուած, որոնք ճվճվա-
լով կախկիսուած են նրա փէշերից, ձեռներից,

Խաթուն տիրուհին յաղթական քայլուածքով
մօտենում է բէգերին: Արդէն հեռուից նկա-
տելով նրանց, պառաւի շրթունքները խորին
ատելութիւնից դողում են, և ծնօտներն ա-
կամաչից իրար վրա սղմում: Թէ այդ երկու
ղազաններից որին է նա աւելի ատում, այդ
նրա համար էլ շատ որոշ չէ. նա նոյն իսկ
ճանապարհին զնալով, մտածում է այդ մա-
սին՝ Նադօ աղան իրանց արնախում թշնամին
էր, այդ զիտէր Խաթուն տիրուհին. իսկ այս
միւսը, ան անօրէն, սա դաւաճանեց, սա մեր
տունը քանդեց, մրմնջում են նրա շրթունք-
ները: Ահա՛ նա վերջապէս կանգնած է իր
երկու թշնամիների առաջ:

— Դ՞նու ես Ռաշիդի մայրը, առաջ զալով՝
հարցրեց Ամին աղան, իսկ Խաթուն տի-
րուհին փոխանակ պատասխանի կատաղած՝
թքեց բէգի երեսին...

Բէգի երեսի դոյնը թռաւ, շրջապատողների
մէջ իրարանցում ընկաւ. այս բանը չափա-
զանց անսպասելի էր, և չիրաւի ո՞վ կարող
էր երևակայել. թէ մի թոյլ, անպաշտպան
կին սիրա կանէ այդ սարսափելի ժամին թքել
բէգի երեսին:

— Թաղեցէ՛ք այս քաւթառին, որոտացին
երկու բէգերը միանգամից: Երկու բոպէ չան-

ցած, Խաթուն տիրուհին արդէն զլորուած էր մի հորի մէջ:

Քիւրդ բէզերի հրամանով մի քանի ժամուժ Ֆլաների շէն ու բազմամարդ զիւրդ հսկայական դամբարան դարձաւ իր սեփական բնակիչների համար: Բայց ահա՛ զիւրդի հեռաւոր ծայրից՝ մի խումբ քիւրդերով շրջապատուած գալիս է մի զառամեալ ձերունի: Նրա զլուխը բաց է, սպիտակ մազերը խճճուած և անկանոն ձևով փռուած են նրա պատկառելի գլխի վրա՝ մի առանձին վսեմութիւն տալով այդ ձերունի դէմքին, որ զարդարուած է նոյնպէս խճճուած, նոյնպէս անկանոն կերպով ցրիւ եկած ալէզարդ մորուքով: Մէկը բռնած ունի նրա պարանոցից ձգած պարանք և քաշում է, իսկ միւսները յետեից անխնայ ծեծում են նրա ալէզարդ զլուխը: Ամեն մի հարուածից յետոյ ձերունին արտասուքով լի սւքերը դէպի երկինք է ուղղում: Սղօթո՞ւմ է արդեօք, թէ՞ օգնութիւն հայցում, այդ զժուար է իմանալ, միայն այդ ժամանակ նա ներկայացնում է մի մարմնացած վիշտ: Սա վատաբախտ Տէր-Մարուքն է: Իր հայրենիքին, իր մերձաւորներին հասած այս անօրինակ թշուառութիւնը նրա մէջքն աւելի է կորացրել, աչքերի նախկին կրակը մարել է. հասակն աւելի է փոքրացրել, ասես թէ նա

սղմուել, ճնշուել է անհուն թշուառութեան ծանր բռնի տակ: Նա այժմ մի զառամեալ, շատ զառամեալ ձերունի է: Բէզերի հրամանով Ռաշիդի հայրը մինչև այժմ կապուած պահուած էր և այժմ միայն առաջնորդուեց զիւրդի քնդհանուր սպանդանոցը, տեսնելու իր զաւակների, իր հօտի անծայր թշուառութիւնը: Սյսպէս կամեցան այդ վայրենիները վրէժ լուծել Ռաշիդից: Ընդհանուր զիւական քրքիջ բարձրացաւ, երբ տեսան նրան: Տարաբախտ ձերունու առաջ բացուեց մի անտանելի, չը տեսնուած տեսարան: Նրա ամբողջ հօտը ոչխարների պէս մօրթոտուած, թափուած էր իր ոտների տակ, իսկ այս ու այն կողմից նրա ոտների տակ դեռ լսում էին մահամերձ, աղէխարշ նվիոցներ. երկիրը հեծում տնքում էր՝ անկարող լինելով պարտկել իր ծոցում այդքան թշուառութիւն, այդքան արտասուք և արիւն:

Չարաբախտ ձերունին մարած աչքերով նայեց մարդկային անլուր ոճրադործութեան այս անմեղ դոճերին, նայեց դահիճների հոհուցող խմբին և ցամաքած աչքերը երկինք ուղղելով՝ մրմնջաց:

— Երկինք, տես՞ր այս, լսեցի՞ր սրանց արիւնոտ կրծքերից դուրս պոռթկուած վերջին հառաչանքներն ու նղովքի աղաղակները.

եթէ լսեցիր, հապա ո՛ւր են քո շանթ ու կալծակները, ողորմած երկինք, ինչո՞ւ չես թափում այս անօրէնների գլխին:

Ապա նա խաչանիշ նշանով կնքեց դիակները կոյտն ու մրմնջաց. «Նանգիստ ձեր ոսկորներին, տարաբախտ դաւակներ. մարդիկ ձեզ չը խղճացին, աշխարհը մոռացաւ ձեզ, թող Աստուած դոնէ ձեր արգար արիւնը չը թողնի այս մարդակեր անօրէններին»: Բաղմու՛ թիւնը շարունակում էր հահուալ՝ ճիւղաղային քրքիջով ծերունու անհուն թշուառութիւնը ծաղրելով:

— Լռեցրէ՛ք, հրամայեց Նադօ աղան:

Անմիջապէս վրա պրծան մի քանի քրդեր և ծերունուն քաշ տալով կանգնեցրին մի կողմ և տասնեակ հրացանների փողեր միանդամից ուղղուեցին դէպի նա:

— Կացէ՛ք, կրկին պռուաց աղան. հանեցէ՛ք վրայից հագուստը, թող շարիւնտուռի, ափսոս է Երկար սև վերարկուն ու կապան դուրս քաշեցին վզից, նա մնաց միմիայն սպիտակ շապկով: Նա ծունկ չոքեց և ձեռքերը երկինք բարձրացնելով՝ սկսեց աղօթել... Հրացանները տրաքեցին և ծերունին երեսի վրա ընկաւ իր արեան մէջ. աղօթքի մրմունջները սառած մնացին նրա գունատուած, դողողոջուն շրթ՝ թունքների վրա...

Նադօ աղայի բակի մի կողմում մու՛թ գետնափոր մի դոմ կայ: Նոյն իսկ ցերեկը սրաներսում խաւարն այնքան թանձր է, որ մանողը բաւական ժամանակ ոչինչ չի տեսնում, մինչև որ աչքերն ընտելանում են առարակները որոշել այն աղօտ ու չնչն լոյսի շնորհիւ, որի հառադալթներն ասես վախվտելով ցած են ընկնում առաստաղի վրա բացուած փոքրիկ հերթիկից, հաղիւնազ լուսաւորում են մի շատ փոքր տարածութիւն, չը համարձակուելով թափանցել հեռաւոր անկիւնների թանձր մթութեան մէջ: Խաւարի մէջ անախորժ կերպով հոծուացնում են իրանց միակերպ երզը ճպտուները և շահատակում են մկներն ու զանազան միջատներ: Ահա՛ այս գոմում մի սիւնի տակ, խոնաւ ու աղտոտ չատակի վրա նստած է մի փառաւոր տղամարդ. նրա ոտները հաստ շղթայով կապոտուած են և ամբացրած չետեի սիւնի վրա: Սա Ռաշիդն է, որ Նադօ աղայի հրամանով պահուում է այստեղ մինչև նրա վերադարձը: Երիտասարդի ամբողջ դէմքն արապայտում է անսահման վիշտ: Նա զլուխը քաշ է դցել ոտների վրա և խորասուղուած է ծանր մտքերի մէջ: Այն ըոպէից, որ նրան բռնել և կապել են այս դարշահոտ գոմի մէջ, նա դեռ ոչինչ չը դիտէ իր հայրենի դիւղի վիճակի

մասին, թէև այնքանն էլ՝ ինչ նա տեսաւ իր
աչքերով, բոլորովին բաւական են հաստատե-
լու, որ իր սարաբախտ վաթանք հիմնադա-
տակ կործանուած է: Իսկ բնակիչները... Մի՞թէ
անօրէնները նրանց էլ կտորեցին, մտածում
է նա... Նրա աչքերի առաջ դեռ երևում են
բոցերի հրեղէն լեզուները, նրա ականջում
դեռ հնչում են այդ բոցերից դուրս թռչող
հարիւրաւոր վատարախտների վայնասուննե-
րը, նա սրտի անսահման կսկիծով է յիշում
Սաստուածածնի բլրի տակ իր շուրջն ընկած
քաջ ընկերներին. զայրոյթը եռում է նրա
կրծքի մէջ... Օ՛, ինչէր կանէր նա, եթէ ա-
զատ լինէր, կամ ինչո՞ւ ինքն էլ չը մեռաւ
միւսների հետ: Նա ակամայ յիշում է Սւօի
հետ ունեցած խօսակցութիւնը, բուրի չարա-
զուշակ «վուչ-վուչ»... Ապա նրա մտքերը
խառնւում են, նա կորցնում է իր մտքերի
թելը և մի առ ժամանակ ինքն էլ չի իմա-
նում, թէ ինչի մասին է մտածում, ապա
դարձեալ նրա մտքերը պարզւում են և յան-
կարծ յիշում է իր Զարէին: Խեղճ Զարէ,
մտածում է նա, նրա մարգարդութիւնը կա-
տարուեց. բայց ո՞ւր է նա, մի՞թէ նա մոռացաւ
իր Ռաշիդին, մի՞թէ նա դաւաճանեց իր սի-
րածին... Ո՛չ, այդ անկարելի է. հնքը ճանա-
չում է Զարէին: Ապա նա մտաբերում է իր

անօրինակ սիրոյ անցեալը. քաղցը լիշողու-
թիւնները լցնում են նրա սիրտը մի անսահ-
ման հաճելի, մի զուրեկան զգացմունքով:
Բայց այդ տևում է միայն մի րոպէ, կրկին
բոցերի ահաւոր տեսքը ներկայանում է նրա
աչքին, կրկին ականջներում լսում են վայ-
նասունները և ծանր, ողբալի իրականու-
թիւնը անողորմ կերպով ներկայանում է
նրան հազարգլխեան հրէշի պէս: Ժամեր են
անցնում և Ռաշիդը տանջւում, չարչարում
է մէկը միւսից աւելի սև, աւելի խաւար
մտքերով:

Նոգեկան այս ծանր տանջանքների մէջ նրան
մխիթարութիւն է պատճառում միմիայն Զա-
րէի փոքրիկ քոյրը՝ վեց տարեկան Խաչէն:
Սա է Ռաշիդին ամեն անգամ կերակուր բե-
րում: Փոքրիկ վայրենու տեսք ունի Խաչէն.
Նա գլխաբաց է, սև, թանձր մաղերը խճճուած
են և անկանոն կերպով կախկտուած դէպի
վար, իսկ առաջից ծածկում են նրա ճակատը
և համարեա աչքերը. այդ կլոր, սև աչքերը
դեղեցիկ են, իսկ և իսկ Զարէի աչքերն են,
բայց մաղերի տակից հաղիւ են երևում և
այս հանգամանքը նրա պլշացող հայեացքին
մի առանձին արտայայտութիւն է տալիս,
ասես թէ փոքրիկ կատու լինի, որ մարդ է
մտել, թէև նա յանախակի աշխատում է

փոքրիկ ձեռներով չեա տանել մաղերը: Խա-
չէի դէմքը միշտ ուրախ է, միշտ ժպտուն,
հաստ շրթունքներն ասես զարմանքից միշտ
կիսաբաց են, միայն բարկանալիս՝ նա պինդ
իրար վրա է սղմում իր ատամներն ու շրթ-
թունքները: Նրա ամբողջ զգեստը բաղկացած
է մի հատիկ կտաւէ շապկից, որ ուսերից
սկսած իջնում է մինչև սրունքները՝ վերևում
բաց թողնելով նրա առողջ կուրծքը, որ երե-
ւում է շապկի բացուածքից, իսկ ներքևում
ցեխի ու կեղտի մէջ սևացած ոտները: Ահա՛
այս փոքրիկին է յանձնուած Ռաշիդին հաց
ու շուր բերել. ո՞վ զիտէ, գուցէ այս բանի
մէջ խառն է Ձարէի մատը:

Իեռ առաջին անգամ երբ փոքրիկ Խաչէն
բերեց Ռաշիդի աղբատիկ ճաշը, նա անմիջա-
պէս չը հեռացաւ, այլ մնաց կանդնած և
զարմանքով ու խղճահարուածեամբ սկսեց նայել
նրա ոտների հաստ շղթային, որ ոչ այլ ինչ
էր, եթէ ոչ ձիու ոտների բխօփ:

— Ախր դրանք մեր Բաշօինն են, ասաց
աղջիկը բաւական լռելուց չետօյ:

— Ի՞նչը, հարցրեց Ռաշիդն ակամայ գլու-
խը բարձրացնելով:

— Ա՛յ, սրանք, ասաց Խաչէն փոքրիկ մա-
տը դէպի Ռաշիդի ոտները մեկնելով. Բաշօին
դաշտ ուղարկելիս ոտները սրանցով կապում

ենք, որ չերթայ կորչի. օ, շատ լաւ է վազում
մեր Բաշօն, եթէ տեսնե՛ս. դու տեսել ես մեր
Բաշօին:

Ռաշիդը հասկացաւ, որ խօսքը ձիու մասին
է. այս փոքրիկ աղջկայ մանկական շատախօ-
սութիւնը նրան դուր եկաւ, ուստի և նա
վճռեց շարունակել խօսակցութիւնը:

— Հապա ո՞ւր է մեր Բաշօն, զիդէ:

— Վա՛, չե՛ս իմանում, հայրս հեծաւ զնաց
Ֆլաների (հայ) գեղը, զնաց եզ, կով, ոչխար,
ծի բերելու, էնքան կը բերի, էնքան կը բերի,
որ... Ինձ էլ խօստացաւ մի լաւ գառ բերել:
էնպէս լաւ գառ կը բերի, էնպէս լաւ գառ,
որ... Ես մարդի չեմ տայ, Մստօին էլ չեմ տայ,
նա միշտ մաղերս քաշում է, երէկ էլ քաշեց,
ես էլ մի պինդ չանգռեցի. տեսնո՞ւմ ես եղունգ-
ներս, էսպէս չանգռում եմ, կծում էլ եմ.
Թէ մէկ էլ մաղերս քաշի, պինդ կը կծեմ. և
նա սկսեց ցոյց տալ, թէ միւս անգամ ինչպէս
պիտի չանգռի ու կծի իր փոքր եղբօրը՝
Մստօին:

— Խաչէ՛, Ֆլաներն ախր քեզ գառ չեն
տայ, որ հայրդ բերի:

— Ո՞նց չեն տայ, վրդովուած պատասխանեց
աղջիկը, և նրա աչքերը պսպղացին մաղերի
տակից. հայրիկս թրով էնպէս կը զարկի
Ֆլային, որ արիւն կը հանի, Ֆլան կը մեռնի,

զառն էլ կը բերի. հայրիկս էնէնց զօչաղ է: Գիտե՞ս, ես էլ կը զարկեմ Ֆլաներին, թուր կառնեմ կը զարկեմ, վերջացրեց նա փոքրիկ բռունցքը բարձրացնելով օդի մէջ:

— Փլաները քեզ ի՞նչ են արել որ, խեղճ չե՞ն. բա նրանց մալը որ հայրդ բերի, նրանք ի՞նչ անեն, մնան առանց մալի՞:

— Ինչ են արել, բան չեն արել, Ֆլա են, փիս են էլի՛, նրանց պէտք է զարկել. նրանց մալը շատ է, որ հայրիկս բոլորը բերի, նրանք էլի կը ճարեն. էս օր շատ բերին, էնքան բերին, էնքան բերին: Գառ չեն բերել, տաւար էլ, գառներ էլ կը բերեն, որ բերեն, ես իմ գառը կը բռնեմ, սպիտակ գառ կը բռնեմ, սպիտակը խօրօտ է:

Ռաշիդը լռեց և գլուխը կախեց: Աղջիկը չէր հեռանում:

— Բրա, քեզ ինչի՞ են կապել, ախր ոտերդ կը ցաւեն, զրանք Բաշօի ոտերը կը զնեն, քո ոտերը ինչի՞ են կապել. ցաւո՞ւմ են, բրա՛. կաց, կաց, ասաց աղջիկը պատրաստուելով հեռանալ, կաց գնամ Զարէին ասեմ, գալ ոտերդ բանալ, նա զիտէ, նա Բաշօի ոտներն էլ շատ անգամ արձակում է, ասաց Խաչէն և դուրս թռաւ զօմից, թողնելով Ռաշիդին ամենայնուս հատական զրութեան մէջ:

«Փլաները փիս են, Ֆլաներին կը զարկեմ, Ֆլաների մալը պէտք է խլել», աղջկայ այս խօսքերը դեռ շարունակում էին հնչել նրա ականջներում, նա մտածում էր այդ մասին. հրտեղից գիտէր Խաչէն այդ բոլորը, այդ փոքրիկ անմեղ երեխան իրանից չէր ասում, նրան սովորեցրել են մեծերը: Ա՛խ, անօրէններ, մոմուաց նա ատամները սեղմելով...

Ճէնց այդ բոպէին դուռը կրկին կամացուկ ճռուաց և աղօտ լոյսի մէջ ծրագրուեց Խաչէի փոքրիկ գլուխը, իր պլշան աչքերով. նա վազելով հասաւ Ռաշիդին, նրա դէմքն այլ ևս չէր ժպտում, շրթուքները սղմուած էին իրար վրա, և բռունցքը շարժում էր օդի մէջ:

— Դու Ֆլա՛ ես—ասաց նա սպառնալից ձայնով մի ոտքը առաջ զրած, ասես յարձակուելու մտադրութիւն ունէր—մենք քեզ չե՞նք արձակի. փի՛ս, փի՛ս Ֆլա:

Ռաշիդը լուռ էր:

— Կաց՛ հայրիկս դալ, քեզ կը զարկի, փի՛ս Ֆլա. Զարէին հարցրի, թէ ինչո՞ւ են կապել քեզ, նա բան չասաց, միայն վրաս նայեց. մայրիկիս հարցրի, ասաց, որ դու Ֆլա ես. ես էլ քեզ հաց չեմ բերի, փի՛ս Ֆլա, ասաց Խաչէն և բռունցքները ցոյց տալով՝ փախաւ գնաց:

Կէս զիշեր է: Ամենքը քնել են, չորս կողմի համատարած խաւարի հետ Երեւել է և համատարած լուսթիւն: Լուռ է մանաւանդ Ռաշիդի բանտը. դոմի հեռաւոր ծայրից, դռան մօտից միայն քնած մարդու խռմփոց է լսուում. դա Ռաշիդի զիշերային պահապանն է, որ իր պարտքը մոռացած՝ վաղուց ընկղմուել է խոր քնի մէջ: Արթուն է միայն Ռաշիդը և մէկ էլ մի ուրիշ անձն՝ Զարէն որ օծի կծածի պէս պառկած տեղում թաւալուում է. իր սիրած տղամարդին փրկելու հոգսը նրան մի բոպէ անգամ դադար չի տալիս: Դեռ երէկ զիշեր, երբ ձիաւորների մի ամբողջ խումբ կապտած Ռաշիդին շրջապատած բերին, ամենքը զարթեցին նայելու այդ իգիթի վրա. ախ, այն ի՞նչ էր, որ քաշեց Զարէն: Նա քիչ մնաց, որ խելագարուի, աչքերն արտասուքով լցուեցին, երբ տեսաւ նրան այն վիճակում. քիչ մնաց, որ վազէր փաթաթուէր նրա վզովը, բայց զսպեց իրան, ներս փախաւ և ծածկեց իր արտասուքները. անիծած Ահմօն՝ իրանց ծառան միայն կասկածով նայեց՝ Յետոյ Զարէն իմացաւ, որ Ռաշիդը ձիու բխովով շղթայուած՝ բանտարկուած է գոմում և այդ ժամանակից նա մտածում է մի հրնարքով ազատել, փախցնել նրան, քանի դեռ իր հայրն ու եղբայրները չեն եկել: Նա զիտէ,

նա համոզուած է, որ եկան թէ չէ, Ռաշիդին կը սպանեն: Ասենք թէ նա այն ժամանակ էլ մէջ կրնկնի և իր զիակով կը ծածկի նրան, եթէ իր աղերսանքները չը լսեն և նրան սպանել կամենան: Բայց ինչո՞ւ բանն այդտեղ հասցնել, լաւ է այժմ փրկել: Ի՞նչպէս անել, այդ չը զիտէ նա, ելք մտածել չի կարողանում. բայց այն միտքը, թէ իրանից մի քանի քալ միայն հեռու, այնտեղ՝ այն դռան, այն պատի յետևում իր Ռաշիդն է անարդ վիճակում նստած, և նրան անպատճառ մահ է սպառնում, Զարէի սիրտը լցնում է անսահման ցաւով և նա վճռում է՝ ինչպէս և լինի, թէկուզ իր կեանքի գնով փրկել իր սիրած, իր պաշտած իգիթին: «Ի՞նչպէս», կրկին հարցնում է նա իր մտքում. ներս մտնել գոմը չի կարելի, պահապան կաջ այնտեղ. ասենք նա կարող է քնած լինել, բայց դռան ծայնից կը զարթնի, յետոյ...», այնուհետև թէ ի՞նչ կը պատահի, նա սարսափում է այդ բանից և աշխատում է չը մտածել այդ մասին: Երկամբ, շատ երկար աչսպիսի մտքերով նա տանջուում է, վերջապէս նրա զլխում ծագում է մի բախտաւոր միտք: Խաչէն ցերեկը նրան ասաց՝ թէ Ռաշիդին կապել են Բաշօի սիւնից, իսկ Զարէն զիտէ, որ հէնց այդ սիւնի վերևում՝ մի հերդիկ կաջ: Գոմի կտուրը ցածր է, չէր

կարելի արդեօք այդ հերդիկից մի բան անել: Այս միտքը նրան թւաց միակ իրագործելին, մնում էր բխօլի բանալին ճարել, նա այդ բանալու սովորական տեղը զիտէ:

Աղջիկը կամացուկ վերկացաւ տեղից, նրստեց, նայեց շուրջը, ականջ դրեց, ամենքը քնած են, լուռ թիւն է. նա կանգնեց, առաջ շարժուեց, խաւարի մէջ դտաւ բանալին, և դէպի գոմն ուղղեց իր զգոյշ քայլերը. նրա բոլոր շարժումներն արտայատոււմ էին մի յանդուզն վճռականութիւն: Ահա՛ նա կամացուկ մօտեցաւ գոմի դռանը, կանգ առաւ և սկսեց ականջ դնել. ո՛չ մի ձայն չի լսուում ներսից, բացի մի անխորժ խոխոցից, որ խռպոտ կրծքից արձակոււմ է քնած պահապանը. ուրախութիւնը փայլեց նրա դէմքի վրա. նա շտապ-շտապ, բայց զգուշութեամբ բարձրացաւ գոմի կտուրը: Կտրից լսուող ոտնածայները սթափեցրին Ռաշիդին, և նա լսողութիւնը լարած՝ ուշադրութեամբ հետեւում է այդ ձայներին: Ահա՛ այդ ոտնաձայները կամաց-կամաց մօտենում են, պարզ է, որ մէկը կարի վրա քայլում է դէպի այնտեղը, ուր Ռաշիդն է: Բայց ո՞վ է սա, Տէր Աստուած, և ի՞նչ է կամենում, ի՞նչ է փնդրում այսպէս ուշ դիշերով: Սնցան դարձեալ մի քանի րոպէներ, անտաննի երկար. խորհրդաւոր

անծնաւորութիւնը շարունակոււմ էր շարժուել կարի վրա, ահա՛ վերջապէս նա կանգ առաւ հէնց Ռաշիդի գլխավերևը, և նա ո՛չ առանց երկիւղի զգաց, որ մէկը հերդիկը լայնացնելով աշխատում է ցած կախուել, Ռաշիդը նոյն իսկ լսում է նրա ընդհատընդհատ շնչառութիւնը, նա քիչ էր մնում ձայն տայ:

— Ռաշիդ ջան, ես եմ, կամացուկ փսփսաց Ջարէն:

Ջարմանքն ու անսահման բերկրանքը պատեցին Ռաշիդի սիրտը. նա հաւատում էր, որ Ջարէն կաշխատի իր փրկութեան համար մի բան անել, բայց զիշերուայ այս պահուն, արհամարհել բոլոր վտանդները և յանձն առնել մի այսպիսի յանդուզն ձեռնարկութիւն, այս բանը ենթադրել նա չէր կարող:

— Ես եմ, Ռաշիդ—կրկնեց Ջարէն, իմանալով՝ որ զարմանքն ու ապշութիւնը բռնել են Ռաշիդին,—է՛ս եմ, առ բխօլի բանալին, ոտներդ արձակի՛ր և կրկին յետ տուր ինձ:

Ռաշիդին թւում էր թէ այս բոլորը երազ է, և ուրիշ ոչինչ: Վերջապէս նա ուշքի եկաւ, և ուրիշ մեկնեց, բռնեց Ջարէի փափուկ ձեռքը և աշխատում էր խաւարի մէջ շրթունքները մօտեցնել նրան, բայց այդ նրան չաշողուեց,

առաւ բանալին, շտապով բաց արեց ոտների փականքը և բանալին յեա տուեց Զարէին:

Մնացածը դու զիտես, փսփսաց Զարէն և հեռացաւ:

Անգիտակցաբար շարժեց Ռաշիդն իր հզօր ոտները, նրան թւում էր, թէ տասնեակ տարիներ է ինչ կապուած է եղել, երկու քայլ արեց, կասես իմանալու համար, թէ արձակուած է իրօք, թէ՞ այս բոլորը մի երազ է միայն. ազատութեան զիտակցութիւնը լցրեց նրա սիրտը մի դուրեկան, մի քաղցր զգացմունքով, որպիսին զգում է մարդ, երբ ծանր հիւանդութիւնից յետոյ առողջանալ է սկսում: Այժմ դուրս ելնելն ու փախչելը դժուար չէր նրա համար. փոյթ չէր նոյն իսկ, եթէ պահապանը զարթնի, նա նրա հետ իր հաշիւը հեշտ կը վերջացնի. նրան զբաղեցնողն այն միտքն է, թէ ո՞ւր գնայ և ի՞նչպէս գնայ առանց որ և է զէնքի:

Եւ նա վեռեց պահապանին կողոպտել, ինչպէս և լինի: Ռաշիդը կամայուկ մօտեցաւ պահապանին. վերջինս զարթնեց հէնց այն բոպէին, երբ զլխավերեւում կանգնած էր Ռաշիդը: Պահապանը վեր թռաւ տեղից, ձեռքը զէպի իր սուրը մեկնեց և փորձեց օգնութիւն աղաղակել, բայց Ռաշիդի երկաթէ մատները նրա կոկորդը սեղմեցին: Վտանգ զգալով՝

և անկարող լինելով զէնքի դիմել, պահապանն էլ ինքնապաշտպանութեան համար ձեռքը զէպի հակառակորդի կոկորդը մեկնեց: Սկսուեց մի սոսկալի մենամարտութիւն. պահապանն աշխատում էր օգնութիւն աղաղակել, բայց հզօր ձեռքով սեղմուած կոկորդը միայն անախորժ և հազիւ լսելի խոխոց էր հանում: Նրանք կպել, փաթաթուել էին իրար՝ ինչպէս երկու կատաղած օձեր, զլուխ զլսի, կուրծք կրծքի, թև թևի տուած, ոլորուած, կծկուած, փաթաթուած իրար և ամեն մէկը փոխադարձաբար աշխատում էր խեղդել միւսին: Անչափ կատաղութիւնից և մահու երկիւղից նրանց ոյժերը տասնապատուել և զերմարդկային էին դարձել. ամեն մէկը հզօր ցնցումներով կամ սաստիկ ուժով սղծելով աշխատում էր փշրել հակառակորդի ոսկորները, կամ վայր զլորել. բայց ամեն մի այդպիսի փորձ վերջանում էր նրանով, որ երկսով էլ վայր էին զլորուած, կամ ընկնում ծնկների վրա, քաշքշում էին իրար դեանի երեսով, կատաղած ցուլերի պէս մռնչում էին և նրանց ոսկորները ճարճատում էին: Նրանց շնչառութիւնը փոխուել և դարձել էր հզօր անքոց, որ դուրս էր պոռթկուած ուռած կրծքերից և խառնուելով ոտների դոփիւնի հետ, աղմկում էր գոմի թանձր խաւարի

խաղաղութիւնը: Դա մի ոռոկալի տեսարան էր, երկու մարդիկ խաւար, ամայի գոմում ամբողջ աշխարհից ծածուկ խեղդոտում, կրք-ծոտում էին իրար, ծնկները արօրում էին յատակի վրա՝ խուլ դրնդիւն առաջացնելով տասն անգամ նրանք ընկան գետին և վերկացան. զէնքը չէր գործ տեսնողը, նրանք գործում էին ձեռներով, եղունգներով, ատամներով, որպէս երկու դեւեր, որոնք վճռել են ոչնչացնել իրար: Երկսի մարմինն էլ թաց էր, լւարժուն հեղուկը ողողել էր նրանց մորթին ու շորերը. արիւն էր այդ, թէ՞ քրտինք, այդ նրանք չը գիտէին, և նրանց չէր էլ հետաքրքրում, բայց շարունակում էին հեւլով, խոխուալով հուպ տալ իրար կոկորդ: Երկար տեւեց այդ կռիւը. Ռաշիդը զօրեղ էր, բայց պահապանն էլ թույլ չէր, նա պաշտպանում էր օրհասական արջի պէս: Վերջապէս Ռաշիդը մէկ էլ բոլոր ուժով հուպ տուեց հակառակորդի կոկորդը, նրա մատների տակ ճոճաացին պարանոցի ոսկորները և պահապանը ուժասպառուելով խուլ թրմփոցով գետին ընկաւ հակառակորդի մազերից մի խիտ փունջ սեղմած ձեռքով փետելով: Պահապանը խեղդուած էր: Ռաշիդը հանեց նրա շորերը, հագաւ, վերջրեց նրա հրացանը, փամփուշտները ու միւս զէնքերը և դուրս թռչելով դռնից, խաւարի մէջ անհետացաւ:

Երկար գնում էր նա, ինքն էլ չիմանալով թէ դէպի ո՞ւր... Բարձրանում էր սարերը իջնում էր ձորերը, և առանց չողնածութիւն զգալու, առանց մի րոպէ հանգիստ առնելու, գնում էր ու գնում: Սրշալոյսը մօտ էր շառագունելու, երբ նա վերջապէս կաողագաւ որոշել, որ ինքը անգիտակցաբար դէպի իր հայրենի զիւղի սահմաններն է դիմել: Ինչո՞ւ էր գնում դէպի այդ զիւղը, ի՞նչն էր նրան բշտում տանում դէպի իր աւերակ ծննդավայրը, այդ ինքն էլ չը գիտէր. միայն մի ներքին անյաղթելի հակումն նրան մղում էր և նա շարունակում էր գնալ անդադար: Ահա՛ վերջապէս նա Աստուածածնի բլրի ստորոտումն է, խորին ցաւով նա չիշեց իր ընկերներին. նրանց դիակները դեռ այլանդակուած, ուռած, ցաք ու ցրիւ փռուած էին այդ բլրի ստորոտում: Լոյսը բացուեց. այլ ևս առաջ գնալ չէր կարելի, նա զիւղին մօտ է և անօրէնները զիւղում են, որ դեռ ծածկուած է թանձր ծխով. զիւղը չէ երևում այդ ծխի միջից, որ դեռ շարունակում է պալան-պալան բարձրաւալ դէպի վեր: Աւերակները դեռ շարունակում են ծխալ, նրանց միջից կրկին լսում են բազմազան ձայներ. բայց դրանք ո՞չ բնակիչների ուրախածայն ազդողակներն են և ո՞չ էլ կոտորուողների վայնասուն. ասիանցիներն

են, որոնք պատրաստուած են իրանց աւարը սալլերով ճանապարհ դնել: Նա դիմեց բլուրն ի վեր՝ հաստատ վճռելով սպասել այնտեղ, մինչև թշնամիները հեռանան գիւղից: Նա ինքն էլ համոզուած է, որ գիւղում այժմ իր ազգակիցներէն մի կենդանի շունչ չի մնացել, և որ ինքը միայն գիականի կը տեսնի, բայց և այնպէս անընկճելի ցանկութիւն ունի ժամ առաջ շրջել իր սրտին այնքան մօտիկ վայրերում, տեսնել իր սիրելիների զոնէ զերեզմանները: Յարմար դիրք որոշելով՝ նա նստեց և սպասեց: Հայրենի գիւղի տեսքը ճմլեց նրա սիրտը և վառեց նրանում այնչափ վրէժխնդրութեան ծարաւ. բայց ի՞նչպէս վրէժխնդիր լինել, մենակ ինքն ի՞նչ կարող է անել թրշնամիների ահաւոր բազմութեանը: Կեանքն այլ ևս նրա համար ոչ մի գին չունի, միայն նա կամենում է թանգ, շատ թանգ ծախել այդ մի հատիկ կեանքը: Ա՛խ, ի՞նչ սիրով կը տայ նա իր կեանքը, եթէ հնար ունենայ նախապէս հէնց իր ձեռքով զնդակահար անել Նադօին. այդ արիւնարբու գազանին: Երկար մտածում էր նա, թէ ի՞նչպէս վրէժխնդիր լինի. յանկարծ նրա տխուր դէմքը ծամածռուեց բաւականութիւն արտայայտող մի տարօրինակ ժպտով. պարզ էր, որ նրա մըտքում ծագեց մի վճռական և խելացի միտք:

— Սպասի՛ր, անօրէ՛ն, մռմռաց նա և աւելի պինդ սեղմեց իր ձեռքի մէջ հրացանը:

Արեւը բարձրացաւ. լսուեցին անասունների ձայներ, սալլերի ճոխնչ, ասես ամբողջ գիւղը զաղթում էր. թշնամիները բնակիչներին կօտորելուց չէտոյ, նրանց սալլերով կտում էին նրանց արդար քրտնքի պտուղները: Ռաշիդը հասկացաւ այդ:

Ահա՛ անցնում են երեք ասիանցիներ և առաջ արած քրում են մի քանի հարիւր ոչխար ու զառներ, օղբ թնդում է սրանց խառնիճաղանճ բառաչից. նա ակամայ չիշեց փոքրիկ Խաչէին. նրա զառն էլ անշուշտ այստեղ է. ի՞նքան կուրախանայ, երբ տեսնի՛ ա՛յ, այն փոքրիկ սպիտակ գառը: Ռաշիդին թւում է, որ Խաչէն անպատճառ այն սպիտակ գառը կը բռնի, այ՛ո՛, շատ կուրախանայ Խաչէն: Բայց քանի՛-քանի անմեղ մանուկներ զօհուեցին, մինչև որ այդ գառը Խաչէին հասաւ, և նա ակամայ ատելութիւն զգաց և՛ դէպի այն սպիտակ փոքրիկ գառը, և դէպի Խաչէն: Երեք ասիանցիներն ուրախ են աջո՛ղ որսից վերադարձող շան նման. նրանց ուրախութիւնը կատաղեցնում է Ռաշիդին, քիչ է մնում հրացանը երեսն առնի և մի երկուսին զնդակահար անի. նա նոյն իսկ անգիտակցաբար ձեռքը դէպի հրացանը տարաւ, բայց

կրկին չեա քաշեց, սպասելու, համբերելու հաստատ վճռով նրանք անցան:

Ահա մի այլ խումբ ասիանցիներ՝ հաստավիզ եզներ լծած քշում են տասնեակ սայլեր, սրբանք էլ կրում են զգեստներ, կապերտներ, անկողիներ և տան այլ կահ-կարասիք: Այս սայլերից մէկը մանաւանդ առանձնապէս գրաւեց Ռաշիդի ուշադրութիւնը, նրա վրա բարձած էին եկեղեցական սրբազան անօթներ, սկիհ, բուրվառ, մոմակալներ, արծաթեայ խաչեր, դրբեր, եկեղեցական զգեստներ, շուրջառ, վահաս, ժամաշապիկներ և այլն և այլն... Ռաշիդի շրթունքները զողզողացին և առամնայր իրար վրա սղմուեցին, երբ տեսաւ այդ բոլորը: Նա սրտի խորին ցաւով չիշեց իր ծերունի հօրը. արդեօք ո՞ւր է նա, սպանուած՝ թէ՛ կենդանի է. ո՞ւր է իր մայրը, մի՞թէ այդ ծերունիներին էլ չը խնայեցին այս մարդակերները: Նա չիշեց, թէ ինչպէս իր հայրը այդ զգեստներով զգեստաւորուած՝ սրբազան խորհուրդ էր կատարում, չիշեց թէ ինչպէս նա դողդոջուն շրթունքներով հաւատացեալ հօտին ի տես բարձրացնում էր այդ սրբազան սկիհը: Յիշեց, թէ ինչպէս ինքը խնկարկում էր ահա՛ այն բուրվառով, հագած այն ժամաշապիկը և քանի՛ քանի անգամ երկիւղած սրտով համբուրել է ահա՛ այն խաչերը մանկութիւնից սկսած, երբ

դեռ նոր էր իր հօր մօտ սովորում «Խաչ, օգնեա՛ ինձ»: Ուրիշ շատ, շատ բան չիշեց նա. մանկական չիշողութիւնները մէկը միւսից աւելի գրաւիչ, աւելի քաղցր, եկան պաշարեցին նրա յոգնած միտքը: «Խաչ, օգնեա ինձ», մրմնջում էին նրա շրթունքները, և նա այդ բառերը կրկնում էր խորին հաւատով: Դեռ էրբէք նա խաչի օգնութեանը այդքան կարօտ չէր եղել, և էրբէք աւելի հաւատով, աւելի ջերմեռանդութեամբ չէր դիմել նրան, քան թէ այս անգամ: Տխուր իրականութիւնը կրկին սասակացաւ նրա տէքի առաջ, նուիրական անօթներին հասցրած անարգանքը, անօրէնների այս անամօթ հոհուացող խումբը նրան վիրաւորեցին մինչև հոգու խորքը. «Տէ՛ր, ինչո՞ւ թողիր Քո եկեղեցին, որ այս անօրէնների անարդութեանը մատնուի», մրմնջաց նա: Սպա նա կրկին հրացանը ձեռք առաւ, ուղղեց դէպի թշնամիները, նրա համբերութիւնը սպառուում էր. բայց բանականութիւնը այս անգամ էլ չաղթող հանդիսացաւ և նա մի անգամ էլ ձեռքը չեա քաշեց՝ վճռելով ինչ և լինի համբերել և սպասել նրան...

Անցան դարձեալ այլ բազմաթիւ սայլեր. բարձուած իր հայրենակիցների հարստութեամբ, նրանց՝ տարիների դառն աշխատանքի

արդար վաստակներով տարուեցին և բազմաթիւ շահէլ հարս ու աղջիկներ, որոնց տեսել էր, որոնց ճանաչում էր Ռաշիդը, և նա տարաւ, տարաւ այդ բոլորն առանց մի կաթիլ արտասուենքի. միայն դառն ժպիտը երբեմն խաղացնում, ծամածռում էր նրա դողդողուն, պինդ իրար վրա սղմած շրթունքները: Գերմարդկային համբերութիւն էր հարկաւոր այս բոլորը տանելու համար, բայց Ռաշիդը տարաւ, համբերեց, այս ահագին փորձութիւնից չը դաշթակողուեց և իրան չը մատնեց հրացանածղութեամբ: Նա խմում էր դառնութեան բաժակը մինչև տակը, նա շարունակում էր կուտակել կատաղի վրէժխնդրութեան թոյնը յատկապէս մի անձի գլխին թափելու, այն անձի, որ այս բոլոր չարիքի սկզբնապատճառն է, որ իր հայրենիքն աւերի և սրածութեան մատնողն է: Նա համոզուած էր, որ այդ անձն այստեղից է անցնելու: Եւ նա սպասում էր...

Շատ սալեր եկան անց կացան, շատ բան տարուեց, բազմաթիւ խմբեր ուրախածայն աղաղակներով ու երգով եկան անց կացան: Արդէն երեկոյ էր. արևը մայր մտաւ. վերջին սալերն էլ անցան, գիւղի թալանը վերջացաւ: Թեթեւ մառախուղն եկաւ պարուրեց շրշակալը, բայց նա դեռ չը կար. Ռաշիդին տիրեց

խորին անհանդատութիւն... բայց ահա հեռում երևաց ձիաւորների մի խումբ. Ռաշիդը լարեց իր բոլոր ուշադրութիւնը: Շատ հեռուից երևում էր մէկը սպիտակ կատաղի ձիու վրա նսած. Ռաշիդը ճանաչեց իր ձերմակին և նրա աչքերը լցուեցին արտասուքով: Վաղճը, շատ վաղուց նա այսպէս չէր արտասուել. վշտի անսահմանութիւնից ցամաքել, չորացել էին նրա աղբիւրները. նա չը զիտէր՝ որ մէկ թշուառութիւնը ողբար, այգբան արտասուք նա ճրտեղից վերցնէր, բայց իր նժուգի, իր ձերմակի, իր սիրելի ընկերի համար նա այնքան արտասուք ունէր. և նա կուշտ արտասուեց. «Խաչ, օգնեա՛ ինձ», կրկին արմնշաց նա և դառնայով դէպի աւերակ մենաստանը՝ խաչակնքեց երեսը խորին երկիւղածութեամբ: Ձիաւորների խումբը մօտեցաւ. Ռաշիդի սիրտն սկսեց արագ-արագ բաբախել, նա հրացանը պատրաստեց: Խմբի առաջից հպարտ-հպարտ գնում էր Նադօ աղան ձերմակի վրա նստած, յաղթական ժպիտն երեսին: Ս.հա՛ նրանք զտնուում են բլրի ստորոտում. Ռաշիդը հրացանն երեսն առաւ ու աչքեց Նադօ աղայի կրծքին: Նրացանը որոտաց և բէզը գլխավայր ընկաւ գետին, բայց մի ոտքը մնաց ասպանդակում: Ձին հրացանի անակնկալ որոտից կատաղած

և նստողի ընկնելուց սաստիկ խրտնած՝ փրն-
 չացնելով թուաւ դէպի դաշար՝ իր յետևից
 գետնի երեսից քաշ տալով Նադօի արիւնա-
 թաթախ դիակը: Թշնամիների բանակում
 տիրեց սարսափելի աղմուկ և իրարանցում:
 Ոմանք անակնկալ դէպքից զարհուրած դէս
 ու դէն փախան՝ բլրի վրա թշնամիների ա-
 հաւոր բազմութիւն ենթագրելով. ուրիշները
 «վալ լը մըն բալօ» գոչելով քշեցին իրանց
 ձիերը կատաղած ձերմակի յետևից, որ շարու-
 նակում էր դաշտի մէջ շրջաններ կազմել՝
 քաշ տալով գետնից այլանդակուած դիակը,
 ասես ուխտել էր իր տիրոջ հետ միասին
 վրէժխնդիր լինել ընդհանուր թշնամուց...

Այս ընդհանուր շփոթի՝ աղմուկի, իրար-
 անցման բոպէին, երբ դեռ սլանում էր ձեր-
 մակը, Ռաշիդը բլրի հակառակ կողմից շա-
 պով ցած էր իջնում: Որքան եղաւ նրա
 զարմանքն ու ուրախութիւնը, երբ մի ժայռի
 տակ թաղնուած դտաւ իր սիրելի Աւօին:
 Դուրս եկաւ, որ այս երիտասարդը կուլի
 ժամանակ ծանր հարուած է ընդունել զլխին,
 վայր է ընկել, երբ ամենը հեռացել են,
 ուշքի է եկել և համարեաւ սողալով բար-
 ձրացել է այս բլուրը՝ ապահովութիւն փրն-
 ցրելով:

Նրանք առաջ գնացին:

Գիշեր է: Լուսինը բարձրացաւ Մարալայ
 սարերի թիկունքից և իր պաղ ճառագայթ-
 ներով լուսաւորեց լեռ, ձոր ու դաշտ. կոր-
 ծանուած գիւղի վրա էլ մի քանի ճառա-
 գայթներ դադտագողի, ասես վախվախելով
 ընկան, բայց կրկին յետ փախսւն. ամպի մի
 փոքրիկ սև պատառ փակեց լուսնի դէմքը,
 կարծես թէ մայր բնութիւնն ամաչում էր
 ցոյց տալ, լոյս աշխահ հանել իր զաւակների
 պժգալի գործերը: Բայց լուսինը երկար չը
 մնաց ամպի տակ ծածկուած, նա դուրս եկաւ
 բարձրացաւ երկնակամարի վրա և աւերակ
 գիւղը լուսաւորուեց: Տեղ-տեղ աւերակները
 դեռ շարունակում էին ծխալ, խեղդող խան-
 ձահոտը տակաւին բռնել էր շրջակայքը.
 այստեղ ու այնտեղ երևում էին հսկայ մոխ-
 րակոյտեր, զրանք ձխաշունչ գերեզմաններ
 էին, որոնց տակ, ո՞վ գիտէ, քանի՛ տասնեակ
 մեծ ու փոքր կենդանի էակներ աճիւնացան՝
 իրանց վերջին հառաչանքը ճենճերոտ շր-
 թունքներից ծխերի ու բոցի հետ դէպի եր-
 կինք ուղղելով: Ռաշիդը անձայն, անշուկ
 գլուխը կրծքին կախած՝ թափառում է այս
 աւերակների, այս գերեզմանների մէջ, որպէս
 մի վշտի ուրուական, կամ որպէս մահուան
 ոգի, թափառում է, ինքն էլ չիմանալով՝ թէ
 ի՞նչ է փնդրում այս հսկայական դամբարա-

նում: նրան քաջ առ քաջ հետևում է մի ուրիշը, նույնպէս վշտահար, նույնպէս լուռ. սա էլ Աւօն է, Ռաշիդի մի հատիկ կենդանի մնացած բնկերը: Աւերակ զիւղը բոլորովին անկենդան չէ. այս ու այն քանդուած տան միջից, այս ու այն փողոցից երբեմն լսում են փախչող, հեռացող ոտնաձայներ, դրանք քաղցած զազաններն են, որոնք դիակներէի, արեան հոտ առած՝ խմբերով դիմել են այստեղ, կրժոտում, քաշքշում են մարդկային վայրագութեան զոհերին: Կենդանի մարդ տեսնելով՝ նրանք մոռալով թողնում են իրանց արիւնոտ որսը և զզուելի լեզուով շրթունքները լիզելով մի քանի քաջ հեռու փախչում կամ կանգնում են, կամ պառկում խաւարի մէջ, որտեղից նրանց կատաղի աչքերը փայլում են, որպէս զոյգ ճրագներ՝ սոսկում ազդելով նույն իսկ ամենասրտապինդ մարդուն: Խաւարի մէջ նրանք սպասում են մարազ մտած, մինչև որ մարդն անցնում է, ապա կրկին ոստիւններով յարձակուում են դիակներէի վրա՝ իրանց պժգալի խնոցը շարունակելու համար և քանի՛սն են... կան աջնալիսիները, որոնք փախուստի ժամանակ խլում, քաշ են տալիս իրանց հեռ մի ոտք, մի ձեռք, շատ անդամ նույն իսկ մի ամբողջ դիակ: Ռաշիդն ու Աւօն կամաց-կամաց առաջացան

և հասան վերջապէս ընդհանուր կոտորածի տեղը: Գեռ զիւղը չը տեսած, նրա իսկական վիճակը երեակայելու անկարող լինելով՝ նրանք երկսով էլ բուռն ցանկութիւն ունէին ժամ առաջ հասնել արիւնոտ տեղերին, իրանց աչքով տեսնել զարհուրելի իրականութիւնը. նրանք համողուած էլ էին, որ միմիայն սոսկում պատճառող երեւոյթների հանդիսատես պիտի լինեն, բայց այն, ինչ որ այժմ ներկայացաւ նրանց ապշած աչքերին, միանգամայն վեր էր նրանց երեակայութիւնից, և ինչէ՛ր չէին տայ նրանք այդ բոպէին, որ լուսինը մէկ էլ խաւարէր, յետ քաշէր իր ճառագայթները, թագնուէր մռայլ ամպի տակ, անթափանցիկ խաւարով պատէր այս արիւնոտ վայրերը իրանց արիւնոտ տեսարաններով: Իիակներ ու դիակներ, մեծ ու փոքր, մարդ թէ կին, ձեր թէ երիտասարդ՝ ուռած, այլանդակուած, ոմանց աչքերը դուրս ճոթուած, բերաններն արիւնազանգ, ուրիշների փորոտիքը թափոտուած, կամ կրճերը պատառուած, ոմանք առանց պլիսի, կամ առանց ձեռքի, ամենքն էլ մերկ, հրէշաւոր ձևերով մէկը միւսի վրա, ոտների տակ, մէջքներով մէկը միւսի վրա, շարդ-զազանների թերի թողածը լրացրել էին իսկական գողանները. այս ու այն կողմում ընկած էին մարդ-

կային մտերի կառուցանք, խանձուած մարմինների կրճոտուած ոսկորներ... Երկու երիտասարդները կանգ առան սառած, քարացած. արտասուք չը կար նրանց աչքերում, որ դոնէ մի քանի կաթիլներով զովացնէին իրանց աչքուած սիրտը և ինչպէս կարելի էր մի քանի կաթիլներով ողբալ այգքան մեծ թշուառութիւնը, մարել սրտի այնքան մեծ հրդեհը: Ռաշիդը երկար մնաց կանգնած աչքերը մի կետի վրա յառած. մի ըոպէ նա մոռացաւ նոյն իսկ, թէ ինքը ո՛ր է կանգնած. նրան թուաց, թէ երազ է տեսնում և այն՝ սարսափելի երազ: Տեսարանները նրան ճնշում են, նա աշխատում է շուտով զգաստանալ, ազատուել այդ ճնշող տեսարաններից, սակայն իզո՛ւր, այլանդակուած դիակները շարունակում են նրա աչքի առաջ մնալ և զարհուրելի իրականութիւնն իր բոլոր սարսափներով մնում է անխուսափելի...

Ռաշիդը յանկարծ շփեց աչքերը և քնից արթնացածի պէս սկսեց պրպտել դիակները. նա երկար փնդրում էր, իսկ Աւօն լուռ, անձայն հետեւում էր նրան: Վերջապէս Ռաշիդը կանգ առաւ մի դիակի առաջ և ծունկ չոքեց, նա գտաւ իր հօր մարմինը: Ծերունու ալեգարդ զլխի մագերն ու միրուքը ճապաղուած էին արեան մէջ և բոսորային գոյն

էին ստացել, կրճքի լայն վերքից դուրս բրդխած արիւնը ներկել էր սպիտակ շապիկը և մի փոքրիկ խորութեան մէջ գետնի վրա հաւաքուել, լճացել, սառել էր: Սակայն նրա դէմքը խաղաղ էր ինչպէս քնած մարդու. միայն աչքերն էին կիսաբաց, որոնք ուղղուած էին դէպի երկինք, դէպի յաւիտենականի աթոռ. կարծես թէ այդ ծերունին դեռ բողոքում էր այս անլուր ոճրագործութեան դէմ: Հօր դիակի առաջ ծունկ չոքած որդին մի քանի կաթիլ արտասուք թափեց նահատակի արիւնոտ դէմքի վրա. սա իր սեփական վիշտն էր և այսքանի համար հաղիւ նա արտասուք ունէր: Երկար արտասուում էր. նա գերեզմանական լուութիւն էր տիրում նրա շուքը և լուսինը շարունակում էր տխուր, պաղ շիթեր թափել աւիւնոտ հրապարակի վրա, որպէս վկայ հօր դիակի վրա ողբացող զաւակի անսահման վշտին. Սգում էր նաև Աւօն:

— Աւօ, ընդհատեց լուութիւնը վերջապէս Ռաշիդը, սիրելիս, սա իմ հայրն է, քո էլ հայրն է. այս բոլոր թշուառների բազմութիւնից թաղենք դոնէ այս մէկին եկեղեցում:

— Թաղենք, Ռաշիդ շան: Երկու ընկերները վեր կացան և երկու կողմից բարձրացրին դիակը. բայց դեռ հաղիւ մի երկու քալ արե-

ցին, որ նրանց ականջին հասաւ մի վերին աստիճանի տարօրինակ ձայն և նրանք ակամայեց վար դրին իրանց բեռը:

— Պօյ, պօյ, Ռաշիդ ջան, մացինք ես ու դճւն... զրմմէն քնուկէն, զրմմէն դացին... մենք լէ չը քնե՞նք, Ռաշիդ, մութ քշեր ա...

Երկու երիտասարդները սոսկումով բարձրացրին իրանց գլուխները և զարմացմամբ տեսան դէպի իրանց վազող մի գզգուած, նիհար, չորացած կին, ոտաբօբիկ, գլխաբաց, խճճուած մազերով, նման մի կատարեալ ուրուականի: Նրանք ճանաչեցին նրան: Դա իրանց գիւղի ծուռ Մանիշակն էր, նախկին շէն ու բախտաւոր գիւղի միակ թշուառը: Բոլոր մանուկները սրան ճանաչում էին, բոլորի էլ սա և՛ բարեկամն էր, և՛ թշնամին: Երբ փողոցի մե ծայրում երևում էր ծուռ Մանիշակը, մանուկները սովորաբար խմբեր էին կազմում և մօտենալով կոչում էին՝ «ծուռ Մանիշակ, ծուռ Մանիշակ», քարեր էին դցում և զուարճանում, քանի որ Մանիշակը չէր բարկացել բաց հէնց որ նրան համբերութիւնից հանում էին, նա կատաղում էր, փեշի մէջ բազմաթիւ քարեր էր հաւաքում և գցում դէպի մանուկները, որոնք հռհռոցով փախչում էին զանազան կողմեր, իսկ ծուռը աջողցնում էր մէկն ու մէկին բռնել ու կծել, այս պատճա-

ռով մանուկներ և՛ սիրում էին նրան և՛ վախենում նրանից: Ռաշիդն ու Աւօն էլ իրանց մանկութիւնից գիտէին ծուռ Մանիշակին, տեսել էին նրան այն ժամանակից միշտ այս վիճակում: Թէ ե՞րբ էր նա խելագարուել և ինչո՞ւ համար, այդ համարեա ոչ ոք չը գիտէր և կամ եթէ գիտեցողներ էլ կային, կարիք չէին համարում պատմել, և իրօք այդ բանով ոչ ոք չէր էլ հետաքրքրւում, ամենքն էլ գիտէին, որ Մանիշակը ծուռ էր և ուրիշ ոչինչ: Ամեն տուն նա ազատ մուտք ունէր, ամենքն էլ նրան կերակրում էին սիրով, կուշտ ուտելուց յետոյ նա պառկում, քնում էր այս ու այն փողոցում մի պատի տակ, կամ արագութեամբ գնում էր դաշտ և աննպատակ վազվզում այս ու այն արտի մէջ, ծորում, մարգաղեախիններում: Շատ անգամ նա օրուայ մեծ մասն անց էր կացնում Տիրամօր բլրի վրա, աւերակ տաճարի մէջ, ուր սիրում էր սմբողջ ժամերով անկապ բառերով աղօթել, աւելում էր սրբավայրը, վառում էր ուխտաւորների բերած մոմերը և առհասարակ ծառայում էր տաճարին ինչպէս Տիրամօր «զուլ»: Շատ հաւանական է, որ ընդմիջում կողոպուտի ժամանակ Մանիշակը Աստուածածնի վանքումն է եղել, և կենդանի է մնացել, մտածեց Ռաշիդը, ապա թէ ոչ՝

գաղանները սրան էլ չէին խնայի: Յետոյ յանկարծ նրա մտքում ծագեց, թէ նրանք կարող էին դիտմամբ սրան խնայել, յատկապէս այս աւերակների մէջ թափառելու, սպանուածների թշուառութիւնը ծաղրելու համար, և այս միտքը մեխի պէս ցցուեց նրա պիտում: Այո՛, մոմռում էր նա, նրանք այս դժին կենդանի էն թողել՝ այս զարհուրելի տեսարանը էլ աւելի ահաւոր, էլ աւելի կատարեալ դարձնելու համար... Այլանդակուած, արիւնսթաթախ դիակներ, որոնց քաշքշում են գաղանները, ծխացող աւերակներ և սրանց մէջ թափառող խենթ պառաւ,—այս տեսարանը քիչ էր մնում Ռաշիդի սիրտը ճաքեցնէր գայրոյթից և վշտից.

— Տէր Աստուած, ես ինչո՞ւ եմ ապրում. օ, անօրէններ...

Մինչ երկու երիտասարդները ապշած նայում էին դէպի պառաւը, նա շարունակում էր վազվզել դիակների մէջ, ցատկել նրանց վրայից. ապա նա կանգ առաւ, երկար նայեց մի դիակի, ինչ որ խօսեց հետը, անցաւ դէպի միւսը, նոյն բանն արեց, ոտքով հրեց մի քանիօին, կրկին կատաղի ոտախններով ցատկոտեով վրաներից, ծափ տալով «պոյ-պոյ» պոռալով հասաւ Ռաշիդին ու Աւօին, որոնք շարունակում էին դիակել նրա արածները:

— Պոյ, պոյ, Ռաշիդ, Աւօ, էս լէ էրէյնի, իմալ կարմիր շապիկ խաբիրի, կանց, կանց, իրիցու աջ պաքեմ, ասաց խենթը և կռանալով համբուրեց նահատակի աջը, ապա զլուխը բարձրացնելով՝ երկար նայեց երկնքին ինչ որ ասելով, որից միայն այսքանն էր լսում. «Ախ, Աստուած, ախ Աստուած», երբեք էր, որ թշուառի խանդարուած ուղեղի մէջ եղծարտութեան մի նշոյլ ծագեց. կասես թէ նա հասկանում էր, որ մի ինչ որ շատ վատ բան է կատարուած:

— Մանիշակը ձե հէյրան, էս ո՞ն էս մալ արաց, վախ, մեղք է է... բա մեր Տիրամէր դո՞րն էր... վախ անօրէններ... տե՛ս, տե՛ս քանիսն են քնուկ հաւ... Ռաշիդ ջան, քնուկ են... հարցրեց խենթը.

— Քնուկ չեն, Մանիշակ, սպանուկ են. սպանուկ են, արի՛ թաղենք, Մանիշակ, արի՛ վերուցենք թաղենք. կը գամ, Մանիշակ:

— Հող կենեք, թաղենք, Ռաշիդ ջան, Աւօ, ձե մեռնիմ թաղենք, էս գիշեր, դաղաններ կը տեսնա՞ք, համմա կուտեն, խեղճ են էէ՛, խեղճ չէ՞ն. ապա խեղճ են. մեր էրէց, մեռնիմ քո աշուն. հայիֆ, հայիֆ, դէ վերէք, լաօ, դէ վերէք...

Երկու երիտասարդները կրկին վերցրին իրանց թանկագին բեռը և շարժուեցին դէպի

նկեղեցի. իսկ ծուռ Մանիշակն այդ միջոցին յետևներից քայլելով՝ կրկնում էր անդադար՝ «փառք Բե, Աստուած, փառք Բե, Աստուած» . հասան եկեղեցուն և ներս մտան քանդուած դռնից: Ասիանցիները չէին խնայել և Աստուածու տունը. եկեղեցու կառուրը փլած էր, սեղանի քարերը քանդուած և շուռ տուած, խաչկալի մնացորդները դեռ ծխում էին, զարդ անօթեղէնից ոչինչ չէր մնացել: Յուդարկաւորները խորին երկիւղածութեամբ վար դրին դիակը և սկսեցին փորել յատակը. փորում էին դաշոյնով, սրով, ձեռներով, իսկ ծուռ Մանիշակը քաշում էր հողը՝ դէպի մի կողմ: Անցան ժամեր, փոսը փորուած էր, դիակը վերցրին տեղաւորեցին զերեզմանի մէջ և հողով ծածկեցին, իսկ Մանիշակը շարունակում էր կրկնել՝ «փառք Բե, Աստուած, փառք Բե, Աստուած»: Դամբարանը պատրաստ էր, Ռաշիդը մէկ էլ ծունկ չօքեց, համբուրեց նուիրական հողակոյտը, նրա օրինակին հետևեց նաև Աւօն:

— Աւօ, ասաց Ռաշիդը, մենք կատարեցինք մեր նուիրական պարտականութիւններէից մէկը. այնքան ննջեցեալներ թաղող անձը մեզը էր, որ անթաղ մնար. տեսար, որ դահաններն էլ չէին պղծել տէրտէրիս սուրբ մարմինը. երևի Աստուածու մատը կար այս

բանի մէջ. մնում է կատարել մեր երկրորդ պարտքը: Մենք աշխարհի վրա այլ ևս ոչինչ չունենք, որի համար արժենար ապրել. եկ այս սուրբ զերեզմանի առաջ, այս սուրբ տաճարի մէջ ուխտենք վրէժխնդիր լինել և ապա մեռնել խաղաղ հողով:

— Ռաշիդ, ճակատագիրը մեզ վաղուց է կապել իրար հետ. դու գիտես, որ մինչև իսկ քո անձնական վիշտն անգամ ես իմ վիշտն եմ համարել, քո ուրախութիւնը իմ ուրախութիւնն է եղել. այժմ, երբ ընդհանուր վիշտն է կապում մեզ, մի՞թէ ես չեմ կը մնամ քեզանից, կը հեռանամ քեզանից. արա՛ ի՛նչ կամենում ես, ես քեզ հետ եմ միշտ և իմ կեանքը քոնն է:

Նրանք զրկուեցին, համբուրուեցին, կրկին ծունկ չօքեցին, համբուրեցին Տէր-Մարուքի դամբարանը:

— Մանիշակ, մենք կերթանք, դու մնա՛, գնա՛ ջանդրքները թաղի. կերթա՛ս Մանիշակ, վարձքի է՛, քաշէ լից ցորնի հորերը, ասաց Ռաշիդը:

— Ես, դ՞ո՞ր կերթաք, ասաց Մանիշակը, չի մենակ կը թողնէք. դէ որ էս չափ, դացէք Տիրամօր ճօտ, ճամխէք թո՞ղ կեայ մօտ թի՛:

— Խո՛ս, խո՛ս, Մանիշակ, դու քէլա, էթամ Տիրամօր թամբխեմ կեայ մօտ քէ, ասաց

Ռաշխիքը և երկու ընկերները դուրս գալով եկեղեցուց անյայտացան խաւարի մէջ, իսկ պառաւը ծափ տալով, ցատկոտելով կանչվրտելով կրկին վազեց դէպի դիակները:

— Սարը էրէք, պոռաց նա, մրկայ Տիրամէր կուգայ, ապա առաջին դիակի ոտքից բռնելով սկսեց քաշել դէպի մօտակայ ցորենի հորը, յետոյ տարաւ երկրորդը, երրորդը, չորրորդը, մինչև որ փոսը լցուեց՝ ապա ձեռքերով չանդռելով դետինը՝ հողով ծածկեց տարօրինակ գերեզմանը՝ «փառք Բե, Սստուած» կրկնելով:

Երբ տեսնում էր գազաններին դիակներ քաշըշելիս, նա դարհուրելի ծամածռութիւններ էր անում, ճվճվում, պոռում՝ ճչում, ճվճվում, գազանները փախչում էին և նա շարունակում էր քաշ տալ կիսով չափ կերուած, այլանդակուած դիակները դէպի հորերը:

Եւ մինչև լոյս դիւղի աւերակների մէջ լսում էր ծռռ Մանիշակի ծայնը, և մինչև լոյս ցորենի հորերը լցւում էին դիակներով:

Սշուն էր, լեռներն ու դաշտերը կամացկամաց մերկացան. նրանց կանաչադարդ և գոչնդգոչն զգեստը փոխուեց, մահուան դեղնութիւնն ամենուրեք պատեց: Մեռնող բնութեան կեանքի վերջին նշույններն էլ հետգհետէ

քաղուում էին. դեղնած խոտերի և չորացած ծաղիկների մէջ տեղ-տեղ երևացող կանաչաւուն բարակ ծիւերը և ուշացած ծաղիկները որբացած սգաւոր մանուկների էին նմանում, որոնց վիճակուած էր անտէրութիւնից զոհ վնալ աշխարհի պատահարներին, ցուրտ լեռնային հովը կատաղաբար փչում էր նրանց վրա և նրանք տարուբերում էին իրանց խղճուկ դիւխները, որպէս վշտահար թշուառներ: Երկնակամարը յաճախ ծածկուում էր թանձր միապաղաղ թուխպերով և շատ անգամ օր ու դիշեր այդ սևացած ամպերից մանրամաղ կաթիլներով քամուում էր տնծրեք՝ ողողելով սարեր, ձորեր, դաշտեր: Բաւականին զգալի ցուրտ էր լինում մանաւանդ դիշերները. լուսաբացին խաղաղ ջրերի մակերևոյթը ծածկուում էր շատ բարակ սառուցով, որ առաւօտեան արևի առաջին հառադայթների թեթև տաքութիւնից հալուում էր կամ թափանցիկ կտորներով խաղում ջրի երեսին՝ և այդ ժամանակ խիստ հահելի էր որ և է պատի տակ որ և է թմբի կրծքին նստել, արևկող անել չորանջելով—արևի տաքութիւնը դուր էր գալիս: Լուռ էին դաշտերն ու լեռները. աւելի և աւելի սահաւ. էին այն տեղերում մարդիկ երևում, հովիւներն էին դեռ շարունակում դաշտ քշել իրանց հօտերը,

բայց նրանք էլ դադարել էին երգելուց, նրանց սրինգների ձայնը չէր թնդացնում լեռները քաղցր արձագանքներով, հաղիւ երբեմն մի լեռան յետևից որ և է քիւրդ հնչում էր իր վայրենի «լօլօն», նա կանչում էր իր ընկերօջը, ո՞վ դիտէ՝ ինչո՞ւ համար: Թռչուններն էլ թռել զնայել էին դէպի հարաւ, երբեմն երբեմն միայն ուշացած կռունկների մի երամ չաչտնում էր երկնակամարի վրայ իր կիսաշրջան շղթայով և տխուր, մելամաղձոտ կղզոցով վրդովում էր ընդհանուր խաղաղութիւնը. բայց այդ էլ տւում էր մի քանի րոպէ միայն, սրանք էլ շտապում էին ժամ առաջ հեռանալ այս անհիւրընկալ դարձած աշխարհից դէպի հարաւ:

Ռաշիդը կորաւ. ասիանցիներն այլ ևս նրա մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունէին. նրանք համոզուած էին, որ նա իր միւս հայրենակիցների պէս սահմանն անցաւ և գնաց Կովկասում ապաստան և մի կտոր հաց փնդուելու վաղուց էր, ինչ Ռաշիդը դադարել էր նրանց հետաքրքրել, աւերակ Բաննիի հետ մոռացութեան տրուեց և նրա հերոս պաշտպանը: Ասիանցիները համարձակ տիրեցին Մարալայ սարերի ծաղկաւէտ արօտատեղերին և ականակիտ աղբիւրներին և խաղաղ վայելում էին իրանց չաղթութեան պտուղները: Բայց այդ

խաղաղութիւնը երկար չը տևեց: Մի օր յանկարծ հովիւները լուր բերին, թէ Աստուածածնի բլրի վրա և միւս սարերում զաչաղ ջանֆիդանների մի խումբ է լոյս քնկել, որ օր ցերեկով չարձակումներ է գործում, սպանութիւններ է անում: Մի քանի օր յետոյ լեռնային զետակը երկու ասիանցու զլխատուած, ալլանդակուած դիակ դուրս դրեց, և այնուհետև համարեա իւրաքանչիւր օր դաշտերում, լեռների մէջ, կամ գետում մէկ-երկու դիակներ էին յայտնուում կամ ասիանցիների, կամ ուրիշ էլիաթի քրդերի: Ասիանցիների էլիաթում ամենքն իրար դիպան, այլ ևս կասկածի տեղիք չը մնաց, որ լեռներում վտանգաւոր մարդիկ են բուն դրել: Հովիւները մանաւանդ առանձին զգուշութեան միջոցներ ձեռք առան. այլ ևս ոչ ոք իր ոչխարները շատ հեռաւոր լեռները չէր քշում, օմանք էլ իրանց հօտերը միացրին և 2—3 հոգով միասին էին արածացնում ոչխարները:

Անցան դարձեալ մի քանի օրեր. կրկին այս ու այն քարի տակ, այս ու այն ձորում գտնուեցին ասիանցիների դիակներ և դրա հետ միասին հովիւներն սկսեցին հաստատ հաւատացնել, թէ այդ «զաչաղները» ոչ այլ ոք են եթէ ոչ Աստուածածնի բլրի վրա բուն զրած դեերը, որոնք ապրում են այնտեղ ծուռ

Մանիշակի հետ և ուշացած անցորդներին՝
 մանաւանդ երեկոյեան պահուն, բռնում են,
 խեղդում, զցում դետր, կամ տանում, կոր-
 ցնում: Առաջ էլ ասիանցիները համոզուած
 էին, որ այդ բլրի վրայի աւերակների մէջ
 դէեր կան, որոնք միայն ծուռ Մանիշակի
 բարեկամներն են, առաջ էլ նրանք զիշեր
 ժամանակ առանց սոսկումի չէին անցնում
 այդ տեղից, բայց այս անգամ այդ երկիւղն
 ու սոսկումը ահագին դարձաւ և ամենքն էլ
 համոզուեցին, որ այնտեղի դէերն են կոտո-
 րում մարդկանց և այդ բանը նրանք բացա-
 րում էին իրանց այն անգթութիւններով, որ
 դործեցին Բանոնում և ուրիշ տեղերում:
 Եղան նրանց մէջ նոյն իսկ մարդիկ, որոնք
 սկսեցին համարձակ կերպով դատապարտել
 այդ կոտորածները, որոնց պատճառով Աս-
 տուած այնպէս բարկացել էր նրանց վրա:
 Ծուռ Մանիշակն էլ արգարե շարունակում
 էր այնտեղ ապրել և երբեմն-երբեմն ցած էր
 իջնում, զալիս քրդերի մէջ հաց հաւաքում,
 ուտում, կամ փէշերը լցրած տանում. առաջ
 էլ նա սովոր էր երբեմն ասիանցիների մէջ
 իջնել, և նրան այստեղ էլ բոլորը ճանաչում
 էին և կերակրում էին: Իւերի մասին ա-
 հաւոր լուրերից չեաոյ ասիանցիներն սկսեցին
 ատելութեամբ վերաբերուել ծուռ Մանիշակին:

ոմանք էլ նրան բռնում էին ծեծում, հարց-
 նում, թէ ո՞վ կայ բլրի վրա. այդ բոլոր հար-
 ցերին ծուռ Մանիշակը պատասխանում էր
 զարհուրելի ծամածուռութիւններով և անհաս-
 կանալի բացականչութիւններով, կամ ծափ
 էր տալիս և մատների վրա արագ-արագ հա-
 մարում և մի ինչ որ բան մոմալով փախ-
 չում էր զնում, հեռում կանգնում, չանչ
 անում և ծիծաղում ասիանցիների վրա:
 Ծուռ Մանիշակի այս բոլոր խորհրդաւոր
 շարժումները էլ աւելի մեծացրին ասիանցի-
 ների երկիւղը և ամենքը համոզուեցին, որ
 անպիտան «շինին» (ծուռը) հայր դէերի
 հետ է ուտում Աստուածածանի բլրի վրա: Եւ
 ոչ ոք այլ ևս երեկոյեան պահուն շատ ան-
 գամ նոյն իսկ ցերեկով այնտեղից չէր անց-
 նում: Ընդհանուրի սարսափը աւելի կատա-
 րեալ եղաւ, երբ մի ձերուհի պատմեց մի
 այսպիսի բան էլ, թէ շատ շատ տարիներ ա-
 ռաջ մի քիւրդ տուն է շինել, դուռ չի ունե-
 ցել, զիշերով զնացել է այն վանքի դուռը
 հանել, շալակել բերել է տուն, բայց որքան
 մեծ է եղել իր սարսափը, երբ չանկարճ նկա-
 տել է, որ դուռը կպած է իր թիկունքից.
 ինչքան աշխատել է պոկել, ցած դնել, չի կա-
 բողացել, ստիպուած դուռը չեա է տարել,
 դրել է իր տեղում, և երբ փորձել է ցած

իջնել, հէնց այդ ժամանակ դեերը նրան բրոնել են գլխավար ցած գլորել սարից քարերի մէջ, ուր նա շախչախուել է. առաւօտը նրա արիւննալուայ դիակն են բերել: Հինաւուրց այս դէպքի պատմութիւնը սկսեց բերանէ բերան պատմուել՝ ամենքի սրտերը սարսափով լըցնելով: Դեերը շարունակուծ էին անցորդներ որսալ, խեղդել, կամ սպանել, գետը գցել, իսկ ծուռ Մանիշակն էլ առաջուայ պէս անպագար գալիս էր, ծամածուութիւններ անուծ, ծեծուծ, բայց և այնպէս՝ հաց առնուծ, գնուծ:

Մի ցուրտ գիշեր էր: Լեռնային մի դարատափի վրա ոչխարներին մաղալ տուած նստուել էին երեք ասիանցի հովիւներ. նրանք ոտքից գլուխ դիտուած էին:

Աթարի կրակը պլպլուծ էր նրանց առաջը՝ իր դառն ծխի բարակ սիւնը գիշերային խաւարի մէջ կորցնելով: Շատ հեռուից երևուծ էր այդ կրակը. պահապան շները շնթուկել էին հօտի այս ու այն կողմուծ և հսկուծ էին: Հովիւները խօսուծ էին անցած գնացած բաներից, մի-մի անգամ աթարի կտորտանք շարելով պլպլացող կրակի վրա:

— Հայ գիգի համ... ասաց նրանցից միներ. մի ժամանակ մեր այս կողմերը ոչխար բերելը զագաղա էր (արգելուած), լաւ պրծանք բանոցիներից ու Ռաշիդից:

— Պրծանք, վրա բերեց ընկերը, պրծանք, ամա մեր բէգին էլ վրան գրինք:

— Ռաշիդ, բալի Ռաշիդ, էլի հայիֆն առաւ, լաւ առաւ. մարդը մի խօսքով՝ իգիթ էր, իգիթ: Եանի մեղքս ի՞նչ թագցնեմ, ախպէր, ես շատ կափսոսայի, եթէ նրան սպանէին, լաւ, որ փախաւ պրծաւ:

— Տեսնես ի՞նչ էլաւ Ռաշիդը ախրը, շարունակեց առաջինը, հէնց իզով թողով կորաւ համ...

— Կուռօնե՛ր, ասաց յանկարծ երրորդը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ լսուծ էր աչքերը կրակին յառած,— կուռօներ, մի բան ընկաւ միտս, էջ անիծած Ռաշիդը կորչող պտուղ չէր. արի՛ տես, որ մեր սարերի զաջողը հէնց ինքը Ռաշիդը լինի. ի՞նչ դէ, ի՞նչ բան, դես օրն է, տօ: Նրա վաթանք մենք քարուքանդ արինք, նա էնպէս հեշտութեամբ մեզնից ձեռք չի քաշի, չի՛...

— Է՛հ, ի՞նչ ես ասուծ, ջամէր (այ՛ մարդ), ի՞նչ Ռաշիդ, ի՞նչ բան. մեր հասանք էն օրը տեսել է, թէ ինչպէս սարից իջել է դէր և ընկել իր քամակից, անշախ փախել է պրծել. մինչև հիմա էլ հիւտնդ է. մէկ նրան հարցրու, տես ի՞նչ է պատմուծ, ասուծ է, հաւատա՛բօյր երկինք էր հասնուծ, ձեռներ ունի գերանի պէս, տաս մարդու չափ մի անգամ է

քալ ձգում, աչքերից, ասում է, կրակ էր
 թափւում, էնպէս էլ ձէն էր հանում, էնպէս
 ձէն, որ Աստուած ազատի, մարդ զարգան-
 դում էր: Չէ, ջանք, դե է, դե':

Վերջինս իր խօսքը հազիւ էր վերջացրել,
 երբ շները կատաղի հաջոցով թռան և անյայ-
 տացան խաւարի մէջ: Երեք հովիւներն էլ
 մէկէն վեր թռան տեղներից, հրացանները ա-
 ռան և դէպի այն կողմը դիմեցին:

— Ո՞վ է, պոռաց հովիւներից մէկը:

— Աշիր եմ, լսելի եղաւ խաւարի միջից,
 քշեցէք շներին:

Հովիւները միասին երկիւղով առաջացան,
 շներին հալածեցին:

Յայտնուեց, որ եկողը մի հողի է, ոտքից
 գլուխ զինուած:

— Էվարէ-բա-խէր (բարի իրիկուն), ասաց
 եկողը:

— Խէր հատի (բարի եկար), պատասխա-
 նեցին հովիւները, և միասին դէպի կրակը
 դիմելով՝ տեղ ցոյց տուին հիւրին կրակի ա-
 ռաջ, իրանք էլ հանգստացած՝ կրկին շարուե-
 ցին իրանց տեղերում: Այդ ժամանակ նրանք
 իրանց սովորականին համեմատ կրկին ողջու-
 նեցին նորեկին՝ աջ ձեռքները շրթունքների
 և ապա ճակատի վրա դնելով, կամենալով
 ասել, թէ մեր գլխի վրա ես եկել, ցանկալի

հիւր ես: Ապա սկսուեց սովորական հարց ու
 փորձը հիւրի ով լինելու և ճանապարհոր-
 դութեան նպատակի մասին. երևաց, որ եկողը
 շիկահների Սուլի աղաչի մարդկանցից է և
 զնում է նաղօ աղաչի որդու՝ հակկի բէզի օգնու-
 թիւնը խնդրելու թշնամի ցեղի դէմ: Ծանա-
 պարհին զիշերը վրա է հասել, ցուրտը նրան
 նեղել է, կրակ տեսնելով նա շեղուել է ճանա-
 պարհից, եկել է մի փոքր տաքանայ, հան-
 զստանայ և անցնի:

— Խէր հատի (բարի եկար), զարձեալ
 կրկնեցին հովիւները նրա կարճ պատմու-
 թիւնը լսելուց յետոյ և բոլորովին հանգստա-
 ցան. շները մոռալով զնացին իրանց նախ-
 կին տեղերում շնթռելու, հովիւներից մէկը
 կրակի վրա տարթ շարելով սկսեց փչել, որը
 բորբոքուեց և առատ ծուխ արձակեց դէպի
 խաւար երկնակամարը և ապա կապտազոյն
 բոցերով սկսեց վառուել ու պլպլալ մի հա-
 ճելի ջերմութիւն տարածելով իր շուրջը:
 Մի ուրիշ հովիւ քանդեց իր պարկը և մի
 կտոր պանիր և զարու հաց հանելով տուեց
 հիւրին ասելով:

— Ա՛ռ, անուշ արա, բրա, սոված կը լինես:

Հիւրն առաւ պանիրն ու հացը և սկսեց
 ախորժակով ուտել, պարզ էր, որ նա վաղուց
 բան չէր կերել:

Ընդհատուած խօսակցութիւնը կրկին շարունակուեց:

— Գիտե՞ս, բրա՛, ասաց մի հովիւ նորեկին դառնալով, այս կողմերում դաշաղ է լոյս բնկել, մենք այսպիսի անօրինակ բան տեսած չէինք, ցաւն այն է, որ ոչ ոք էլ տեսած չէ այդ անիծած դաշաղին. մէկն ասում է՝ թէ դե է, միւսներն ասում են՝ թէ շանՖիլիան է, արի ու բան հասկացի. իսկ այդ անիծած դաշաղը թէ դեք շարունակում է մերոնց կոտորել ու կոտորել, քանիսին սպանեց համ... շատերի դիակներն էլ չենք գտել, ասում են թէ փախցնում ուսում է: Ռաշիդից ու Բաննից պրծանք, հիմա էլ այս դաշաղների— դեերի կրակն ենք բնկել. լաւ որ դու սալամաթ եկար:

— Տօ շամէր (այ՛ մարդ), ասաց նորեկը, դաշաղը մեզ ի՞նչ պիտի անէ, նա էլ մեզ նման մարդ չի՞, մեզ նման ձեռք ու ոտք չունի՞. ես զարմանում եմ, որ ասում էք՝ մեզ կոտորում են. սօ դուք աշիր չէ՞ք, որ այսպիսի բաներ էք խօսում, ամօթ է՛ դեւս ո՞րն է, ես դեերից հէջ չեմ վախենում:

— Այդ այդպէս է, ասաց դեերի մասին կասկած չայտնող հովիւը. բայց արի տես, որ այդ դաշաղը կամ դեք հէնց ինքը Ռաշիդը լինի, այն ժամանակ վաչն եկել է մեզ տարել:

նա հայիՖ կառնի, հայիՖ. ես ասում եմ, սրանք չեն հաւատում:

— Կուռօներ, գիտէք ի՞նչ կայ, ասաց մի հովիւ խորհրդաւոր եղանակով. ասում են, որ Ռաշիդին մեր ձեռքից ազատողը Չարէն է եղել, նրանց խուլամը (ժառան) տեսել է, թէ ինչպէս նա լալիս էր, երբ Ռաշիդին կապած բերին. ախր Չարէն ինչո՞ւ պէտք է լար, եթէ նա մի ծածուկ բան չունէր: Մէկ էլ՝ նրա բխօլներն ո՞վ բացեց, խօս շարդէլ չէր կարող:

— Տօ, ի՞նչ ես խօսում, անխելք, այդպէս էլ բան կը լինի՞, ասաց հիւրը. Չարէն ինչո՞ւ պէտք է նրան օգնէր փախչելու, նա չը գիտէ՞ր, որ Ռաշիդը «գեափուր-Ֆլա» է... Մէկ էլ՝ ո՞վ ասաց, թէ նրա ոտները բացել են, նրա բխօլներն էլ հէջ չերևացին, ո՞վ գիտէ, ի՞նչ սատանայական միջոցով է փախել, Չարէն ինչո՞ւ պէտք է նրան ազատէր:

— Ո՞վ գիտէ, ախպէր, շարունակեց առաջինը, կնիկ աղգեն, դրանց հաւատալ չի լինի, շատ բաներ էլ են ասում... այ՛ հիմա էլ Ամին աղաչի տղան ուզում է Չարէին, բայց սա չի առնում. տղան վճռել է փախցնել, իսկ Չարէն խաբար է արել, ասել է, թէ փախցնեն, կամ իրան կը սպանի կամ փախցնողին:

Այս տարօրինակ յայտնութիւնը բոլորի վրա էլ անախորժ տպաւորութիւն գործեց. մի փոքր ժամանակ տիրեց խորին լռութիւն:

— Կուռօճե՛ր, ընդհատեց լռութիւնը մի հովիւ, երնէկ նրան, ով կառնի Ձարէին, մարդ նրա պէս կնիկ ունենայ, թառուն է, թռռուն:

— Դու էլ թռռուն գտար էլի՛, վրա բերեց երկրորդը, ես իմ Փլա-Մարօի մի ոտքը նրա զլխի հետ չեմ փոխի. որ տեսնես էէ՛, կասես հիւրի փէրի լինի. ափսոս անիծածը շատ է նազ անում, շատ է ազտզում:

— Տօ, էտ սրտեղից ես ճանկել, չը լինի՞ թէ Բանոնից է, ասաց հիւրը:

— Բա սրտեղից, անաշէն, էլ ո՞վ չը տա-
րաւ, հիմա մեր էլի մէջ մերոնցից շատ Փլա
կնիկներ կան, էնպէս սիրունները, էնպէս սի-
րունները, ջոկել ենք էէ՛, գէշերին կոտորե-
ցինք: Մեր զրբէները նախանձից տրաքում
են, ամեն օր կուիւ, յալմաղալ, Փլաների հետ
ձեծում են. օլին է, օլին: Բայց ես իմ կնկան
չեմ թողնում Մարօի մաղին զիպչի. շատ սի-
րուն էէ՛... ափսոս, շատ է լալիս...

— Ինչո՞ւ է լալիս, հետաքրքրուեց հիւրը:

— Երբ զիւզը կրակ տուինք, շարունակեց խօսակիցը. ես մտայ մի տուն. տեսնում եմ մարդ չը կայ, ընկայ բան-ման հաւաքելու, յանկարծ թոնդրից մի երեխայի ձայն եկաւ:

մտիկ անեմ, տեսնեմ՝ էտ իմ Մարօն երեխու
հետ կծկուել է թոնրի մէջ. դուրս արի, ա-
սացի,— դուրս կը դամ, ասաց, ամա քօ բախ-
տըն եմ ընկել, երեխուս խնայիր: Ես խօսք
տուի, նա դուրս եկաւ: Տեսնում եմ, շատ
սիրուն է, երեխան խլեցի, դէն գցեցի, իսկ իր
ձեռքից բռնելով քաշ տուի: Մաղեար դալի՛ս
է. «երեսէս, երեսէս» գոչում էր անգաղար և
ձգում է դէպի երեսան: Ես սուրս բարձրացրի,
ասում եմ՝ թէ չը գաս, կը սպանեմ:— Սպանի՛ր
ասում է, բայց առանց երեխուս չեմ դալ:
ձերսն ինձ կտրեց, իրան թողեցի, երեսային
հասայ, թըրով կէս արի. շան քած, ասացի,
դէ ան քեզ երեսայ, պրծար... դէ զնանք.
քաշ տուի, թուլացաւ, ընկաւ. ճարս կտրած
շայակեցի տարայ. հիմա լալիս է իր լակոտի
համար:

Ինչքան և աղօտ էր կրակի լոյսը, այնու-
ամենայնիւ եթէ հովիւները ուշադրութեամբ
նայէին, կարող էին տեսնել թէ ինչպէս այդ
բոլոր պատմութեան ընթացքում նորեկի
դէմքը մերթ բորբոքում էր, կաքմում,
դէմքը սպրդնում, գունատում, վերջին դէպ-
քում նա ատամներն իրար վրայ էր սղմում,
կրնատում, թուքը դժուարութեամբ կուլ տա-
լիս, իսկ աչքերը վառում էին մի անսովոր
կատաղութեան կրակով. կարելի էր կարծել,

որ այդ մարդը գերմարդկային ճիգեր էր գործ դնում խեղդելու իր մէջ աւելի և աւելի զօրացող զայրոյթի մի բուռն զգացմունք, որ մօտ էր պռոթկուելու նրա ուռած ու անհանգիստ կրծքից:

— Ախպէր, ես Ֆլաներից բան չեմ տարել, ասաց երկրորդ հովիւր. ոչ կնիկ հասաւ ինձ, ոչ ապրանք, ես ուշ հասայ. բոլոր թալանից ինձ միայն մի դանակի կոթ է բաժին ընկել: Մի օր քշում եմ ոչխարներս, տեսնեմ շները զաշտում մի հատ մեծ դիակ են ուտում, անիծածի ոսկորներն այնպէս մեծ էին, այնպէս մեծ, արևն էլ տուել էր, ճենճը դուրս եկել, ոսկորները զեղնացրել: Թամահս եկաւ, պոկեցի կռան ոսկորը և տեսէք, թէ ինչ փառաւոր դանակի կոթ դուրս եկաւ. և նա ցոյց տուեց իր դանակը՝ զեղին ոսկէ կոթով:

— Դու բան չես տարել, վրա բերեց երրորդը, բա իմանաս ձեր Մահմուդի արածը. տնաշէնը շատ ազահ է, շատ ազահ: Թալանի օրն է, ես ու Մահմուդը տուն ենք դառնում. մի բարի տակից մի ծայն եկաւ. Մահմուդը կանգ առաւ. «Կաց, ասում է, այս տեղերը Ֆլայի հոտ է դալիս»: Ման եկանք, մի շահել կնիկ՝ երեխան գրկին դտանք մի բարի յետևում թաղնուած: Անիծածն էլ լաւ հագնուած էր, զիտէք, այդ շները միշտ այդպէս

են, փախչելու ժամանակ ամենալաւ շորերն են հագնում, որ տանեն հետները: Այս կնիկը մեղ տեսաւ թէ չէ, ընկաւ մեր ձիերի ոտների առաջ, ազաչեց թէ ինձ մի՛ սպանէք: Ձենք սպանիլ, ասացինք, միայն դու խօսք տուր մեզ հետ զալ և կրօնդ փոխել:— Տա՛, կը փոխեմ ասաց, միայն ինձ ու երեխայիս խնայեցէք, մի՛ սպանէք... Դէ առաջ ընկիր դնանք, ասացինք: Գնացինք: Ճանապարհին ես Մահմուդին ասում եմ՝ Կուռօ, մենք լաւ կնիկներ տարել ենք, սա էլ էնքան սիրուն չի, ինչնէրի՞ս է պէտք: Թողնենք կորչի երթայ, դուր ենք տանում, զլխներիս ցաւ շինում:

— «Ձէ, պէտք է տանեմ, ասում է, աւել թիքան աչք չի հանի:

— «Տեսայ ազահութիւն է անում, սուս հացայ: Մի բիչ էլ գնացինք, յանկարծ Մահմուդը դարձաւ դէպի ինձ.— «Գիտես ի՞նչ կայ, ասաց, ես էլ փոշմանեցի, նայում եմ այդ քածին, դուրըս չի դալիս, սպանենք, անցնենք. ափսոս միայն շորերին եմ դալիս, կարիւնտտուեն»:— Այդ բանը դու ինձ յանձնիր ասացի, ես սրան այնպէս կը սպանեմ, որ շորերի վրա մի կաթիլ արիւն էլ չի թափուի: Մենք առաջ գնացինք և հասանք մի առուի:

— «Է՛՛յ, կնիկ, ձայն տուի ես. կաց, լաւ որ առուի հասանք, դէ՛ շուտ, շորերդ հան

մտիր ջուրը լողացիր, մաքրուիր, որ կրօնդ փոխես, դառնաս մեր կրօնին: Կնիկն աղաչանքս պաղատանք ընկաւ, թէ ամօթ է, ախր ձեզ մօտ ես ի՞նչպէս շորերս հանեմ, տկլորանամ, թողէք տուն հասնենք, այնտեղ կը լողանամ ձեր ուղածի պէս: Ես ահանջ չարի: Ձէ, իլլահ պէտք է այստեղ լողանաս, ասացի: Տեսաւ ճար չը կայ, սկսեց շորերը հանել, մենք էլ նայում, թամաշա էինք անում: Մտաւ ջուրը լողացաւ, դուրս եկաւ, որ շորերը հագնի, ասացի՝ կնիկ, դեռ շորերդ մի հագնիր, կաց աչգպէս, տեսնենք սիրուն ես: Նա երեսը մեզ դարձրեց, կանգ առաւ, ամաչելով, կծկուելով. դէ՛ շուտ արի, միւս կողմդ էլ նայենք. նա շուռ եկաւ, մէջը դէպի մեզ. ես աչգ բոպէին հրացանս քաշեցի և հէնց մէջքից տուեցի, վեր ընկաւ երեսայի մօտ և շունչը փչեց: Մօտեցանք շորերը հաւաքեցինք, խսկ երեսան աչգ ժամանակ թաթերով դէպի մօր մարմինը գնաց և ձեռներն արեան մէջ թաթախելով՝ սկսեց դարկել մօր մարմնին, խաղալ, և մէկ մեզ էր նայում, ծիծաղում, մէկ՝ մօրը: Մենք ձիերս քշեցինք և...

Այս խօսքի վրա հիւրը յանկարծ ոտքի կանգնեց և կատաղած որոտաց ահուելի ձայնով.

— Ախ, դուք անաստուած զազաններ, այժմ ո՞վ կազատէ ձեզ Ռաշիդի վրէժխնդրու-

թիւնից... Աւօ, գօչեց նա ահադնաղղորդ ձայնով և սարերում արծազանքը կրկնուեց՝ «օօօ»: Ռաշիդի տնունը, որոտալից ձայնը սարսափով պատեց երեքին էլ և մինչև որ նրանք կը կարողանային փախչելու կամ պաշտպանելու մասին մտածել, Ռաշիդի հրացանը որոտաց և վերջին պատմութիւնն անողը թրսլրտաց իր արեան մէջ, սոսկալի խոխոռոց արձակելով: Նոյն ժամին, խաւարի միջից յայտնուեց Աւօն. այս նոր մարդու երևալը միանգամայն սրտաճաք արաւ մնացած երկսին, որոնք կարծեցին թէ բազմաթիւ թշնամիներով են շրջապատուած և սկսեցին փախչել. բայց Աւօի գնդակը երկրորդին էլ տապալեց. երրորդը միայն կարողացաւ անհետանալ խաւարի մէջ:

«Ճաւար, հաւար», լսուեց ամենայն կողմից. ասիանցիների ամբողջ էլիաթը՝ մարդ թէ կին, ձեր թէ մանուկ, տղայ թէ աղջիկ, ով միայն կարող էր որ և է զէնք վերցնել, որ և է կերպով օգնել իւրայիններին՝ դուրս եկան վրաններից, և ով ինչպէս կարող էր զինուեց: Բերանէ բերան թռչում էր այն յուզիչ լուրը, թէ դե-դաչաղն ինքը Ռաշիդն է՝ կատաղի բաշերի հետ միացած. և ահա աչգ սարսափելի խուճրն է, որ վերջին ամիսներին ընթացքում ահ ու սարսափ է տարածել լեռներում:

Այդպիսի պատմութիւնից յետոյ թէ պատմողը և թէ լսողը միաբերան զոռուժ էին՝ «հաւա՛ր, հաւա՛ր»։ Ամենքը քաջալերուժ էին իրար, վառուժ էր ընդհանուր Փանատիկոսութիւնը զէպի այդ մի բուռն Ֆլանները, որոնք իրանց յանդուղն յարծակուժներով այնքան զոհեր էին խել նրանցից, այնքան սարսափ տարածել նրանց մէջ։ Պէտք էր և այս խմբից աղատուել, և անս ամենքը վճռական գործողութիւնների համար վազուժ էին։ Գիշ յետոյ բոլոր զինուժ բազմութիւնը դիմեց զէպի դաշտ։ Կանայք ու աղջիկները յետ չը մնացին տղամարդկանցից, նրանք էլ էին վազուժ, սրպէս զի գոնէ մի-մի քար զարկեն այդ անիծած դաշտղների զլիսին, որոնք այնքան շատերին այրիացրին։

Լոյսը բացուելու վրա էր, երբ զէպի Աստուածածնի բլուրը վազող Ռաշիգն ու Աւօն յետ նայելով՝ տեսան անաղին աղմկուող բազմութիւնը, որ սեւին էր տալիս դաշտուժ։ Նայոյանքի, նզովքի և սպառնալիքի ձայները հարիւրաւոր բերաններից թռչելով հասնուժ էին նրանց ականջին։ Նրանք զգացին, որ վճռական բոպէ է մօտենուժ. փախչել անյաջտանալ աւելի հեռու տեղ, կամ պաշտպանութիւն վնշրել որ և է մէկի մօտ՝ անհնարին էր. միակ ելքը ժամ առաջ Աստուածածնի

բլուրը բարձրանալն էր. եթէ հետքերը չը գտնեն, կամ չը վստահանան բարձրանալ՝ նրանց կարծիքով այդ զեների բոյնը, լաւ կը լինի, մտածուժ էինք նրանք, իսկ եթէ յամուկերպով հալածեն և փորձեն զագաթը բարձրանալ, այն ժամանակ թող Աստուծոյ կամքը լինի, գոնէ նրանք կը կարողանան մի քանի տասնեակ էլ իրանց հայրենիքի արիւնարբու թշնամիներից այն աշխարհն ուղարկել. — վրէժխնդրութեամբ լցուած, բորբոքուած սրտերի համար դա կը լինի մի քանի կաթիլ զովացուցիչ ցօղ։ Եւ նրանք Աստուծուն յանձնելով իրանց՝ զօռ տուեցին ոտներին։ Առաւօտեան աղչամուղչն օգնուժ էր փախտականներին, թշնամիները դեռ նրանց չէին տեսնուժ, բայց և այնպէս շտապուժ վազուժ էին զէպի Աստուածածնի բլուրը, նրանց բնագղով թուուժ էր, որ այդ բլրակը պիտի լինի դաշտղների ապաստանը, չէ՞ որ այդ տեղից էր միշտ իջապաստանը, չէ՞ որ այդ տեղից էր միշտ իջնուժ մարդակեր դեր։ Դաշտերն ու լեռները թնդուժ էին խառնիճադանճ ծայների արծագանքներից, որոնք առաւօտեան զով օղի մէջ աւելի հեշտութեամբ և աւելի հեռու էին տարածուժ ու կրկնուժ հաղար ու մի եղատակով։ Անընդհատ լսուժ էր հրացանների որոտը, ասիանցիները կրակ էին տալիս տարածութեան մէջ աննպատակ, առանց թշնա-

մուն անանելու. ընդհանուր զայրոյթով և վրէժխնդրութեամբ լցուած բազմութիւնը ինքն իրան հաշիւ չէր տալիս իր արածի համար, նրա գործողութիւնները որոշ կարգի, չափի տակ չէին ընկնում, ձարդիկ գիտէին միայն, որ առաջներին թշնամի կայ և որ պէտք է հրացան կրակել և վազել: Փախստականները չէին պատասխանում՝ կրկնակի նպատակով, նախ՝ որ խնայում էին իրանց փամփուշտի պաշարը աւելի նեղ ժամանակի համար, և երկրորդ չէին կամենում մատնել իրանց տեղը. նրանք զաղտազողի, քարերի ետեւից, փոսերի միջից շտապում էին զէպի բլուրը: Ահա՛ վերջապէս նրանք բլրի ստորոտի դառիվաչրի վրա են: Լոյսը բացուեց, ասիանցիք նկատեցին, թէ ինչպէս երկու հոգի շտապ զէպի բլուրն են բարձրանում. զայրոյթի մի ընդհանուր աղաղակ դուրս թռաւ ամենքի կրծքից—«սէր պսան Ֆլա» (շան տղայ հայ), գոռացին ամենքը և հրացանները կրկին միանգամից որոտացին: Աւօն կուրծքը բռնեց և ընկաւ, վէրքը մահացու էր: Այս դժբաղդութիւնը սոսկում ազգեց Ռաշիդին: Ինչ անելը չիմանալով՝ նա սկզբում կանգնած մնաց, և ապա թէ ուշքի գալով հասկացաւ, որ ուրիշ ելք չը կայ, ուստի և վճռեց կանգնել ընկերոջ մօտ և մինչև մահ պաշտպանել նրան իր կրծքով:

— Ռաշիդ... ես մեռնում եմ... փախիր և ազատուիր... գոնէ դու... ես...

Աւօ, Աւօ... բեզ թողնե՛լ...

— Փախի՛ր, եղաւ պատասխանը և Աւօն շունչը փչեց:

Էլ ճար չը կար. Ռաշիդը խորէն ցաւով ստիպուեց շարունակել իր փախուստը մենակ: Նա բարձրանում էր աշխատելով՝ որքան կարելի է պաշտպանուած դիրքի մէջ լինել քարերի յետևում: Ահա՛ վերջապէս նա բլրի կատարի վրա է. ահա՛ նա յետ դարձաւ և հրացանի մի հատիկ-հատիկ պայթիւններով զնդակներ է դցում զէպի վար, զէպի ստորոտը, ուր հասել է թշնամիների բազմութիւնը, որոնք իրար են խառնուել, ազմկում, ճչում են: Ռաշիդի զրնդակներն ապարդիւն չեն անցնում. նրա հրացանի ամեն մի ծայնից յետոյ ներքեւում մէկն ու մէկը ոռնոցով վաչր է գլորում և բազմութիւնը զարհուրելի նդովքի աղաղակ է բարձրացնում, բայց և ոչ ոք չի շտապում բլուրն ի վեր բարձրանալ: Նրանք դեռ խորհում են այն մասին, թէ արդեօք բարձրանալ թէ ոչ. նրանք համոզուած են, որ բացի այս մէկից բլրի զագաթին՝ ո՞վ գիտէ քանի հարիւր մարդակերներ կան դարան մտած և թէ այս մէկը միմիայն նրանց վեր հանելու նպատակով է մէն-մենակ տնկուել բլրի ծայրին:

և անվախ ու համարձակ զնդակներ է թափում այս ահագին բազմութեան վրա: Ոմանք առաջարկում էին չեա դառնալ՝ բոլոր աշիրէթներին յուր տալ և մի քանի հազարով միասին յարձակուել, ուրիշները ամօթ էին համարում փախչել մի խումբ Փլանների առաջից: Իսկ Ռաշիդը շարունակում էր զնդակները թափել թշնամիների գլխին:

— Պճջ պոջ, Ռաշիդ, ես էլ եկայ, յանկարծ կոչեց ծուռ Մանիշակը և ո՛վ դիտէ որտեղից ցցուէց Ռաշիդի կողքին: Նա կատաղարար սկսեց սարից քարեր պոկել և զլորել դէպի թշնամիները. նրա դէմքը սարսափելի էր, աչքերը վառուում էին, բերանը ծռուած էր մի կողմը, նա զարհուրելի աղաղակ էր բարձրացնում քարերը զլորելով: Եւ մինչդեռ բազմութիւնն այսպէս շարունակում էր տատանուել, վիճել, աղմկուել, յանկարծ մի վերին աստիճանի անսպասելի բան պատահեց, — բլրի կատարին հէնց Ռաշիդի կողքին քրդական տարազով մի գեղեցիկ աղջիկ երևաց, և նրանք Լրկսով անմիջապէս հեռանալով անյայտացան բլրի աւերակների մէջ, ծուռ Մանիշակին մենակ թողնելով՝ կռուելու ահագին բազմութեան հետ: Այս բանը տեսան ամենքը, բայց ոչ ոք չէր հաւատում իր աչքերին. ախր ի՞նչ գործ ունէր ասխանցու աղջիկն այնտեղ. ո՞վ է նա, ի՞նչպէս,

ե՞րբ և ի՞նչու համար պիտի բարձրանար այնտեղ, ահա՛ այն հարցերը, որ տալիս էին իրար, բայց ոչ ոք չէր կարողանում զոհացուցիչ պատասխան տալ: Ոմանք նրան մի չար ոգի էին համարում, որ երևաց այնտեղ իրանց խաբելու, վերև հանելու համար, որ կոտորուեն. ուրիշներն ասում էին, որ նա աղչկայ շորեր հագած մի տղամարդ է, որ ո՛վ դիտէ ի՞նչ չար նպատակով է այգպէս այլափոխուել, և ամենքին պատեց նախապաշարմունքի, սնահաւատութեան սարսափը, ամենքը եկան այն համոզման, որ վտանգաւոր է բարձրանալ այդ դեւերի բոշը և արդէն պատրաստուած էին չեա դառնալ, փախչել, երբ բազմութիւնից մէկը յանկարծ գոռաց.

— Զարէն է՛ր...

— Զարէն է՛ր, Զարէն է՛ր, կոչեցին այստեղից, այնտեղից մի քանի ծայներ. Զարէն է անհաւատների ձօտ բարձրացել:

Եւ նրանք չը սխալուեցին. բլրի կատարի ողին ոչ այլ ոք էր, բայց եթէ Զարէն: Հէնց այն ըոպէից, երբ հաւարն ընկաւ և յայտնի եղաւ, որ բազմութիւնը Ռաշիդի վրա է գնում, Զարէն վճռեց ինչպէս և լինի Ռաշիդին հասնել, նրան մենակ չը թողնել այդ ծանր ժամին, կամ նրա հետ աղատուել, կամ նրա հետ մեռնել: Բազմութեան հետ նա էլ դաշա

վաղեց, ամենից արագ, ամենից առաջ: Բլրի ստորոտում բաղմուլթեան սպասելը, տատանուելը մի շարժար միջոց եղաւ նրա համար իր նպատակին հասնելու և մինչդեռ ասիանցիները մտածում էին՝ բարձրանալ թէ ոչ, Զարէն բլրի հակառակ կողմից, համարեա անմատչելի տեղերից ամենից ծածուկ, արհամարելով ամեն մի վտանդ, գաղտնագողի կերպով բարձրացաւ, կախուելով մացառներից, չանգուելով ժայռերը, արիւնտաւելով ձեռներն ու ոտները: Սա մի աննման հերոսութիւն էր, որ յանձն առաւ ի սէր Ռաշիդի այս տարօրինակ լեւնական աղջիկը, և զլուխ տարաւ անսպասելի աշողութեամբ: Սպաշուութիւնը և հիացմունքը տիրեց Ռաշիդին, երբ յանկարծ տեսաւ իր մօտ Զարէին, արիւնաթաթախ, հեալով, քրտնաթոր: Նրա ձեռները թուլացան, մի անսահման հաճելի, մի դուրեկան զգացողութիւն անցաւ նրա ամբողջ մարմնով և ախորժելի կերպով սարսուեցրեց նրա ամբողջ մարմինը, երբ զգաց իր ձեռքի մէջ սիրած աղջկայ դուրդողուն ձեռքը, երբ առաւ իր դրկի մէջ նրա մարմինը: Էլ ինչո՞ւ կուտել, մտածում էր նա. վրէժխնդրութիւնը յաղեցած է, նա այժմ երջանիկ է, սիրած էակը իր մօտն է, մահը նրան այլ ևս սարսափելի չէ, այսքան երջանկութեան համար նա պատրաստ

է հազար անգամ մահ ընդունել: Այսքան անձնուիրութիւն, այսքան սէր մի լեւնական աղջկայ մէջ՝ նա երեւակայել անգամ չէր կարող: Սլոժմ միայն զգաց, թէ ի՞նչպիսի սիրտ էր բաբախում այս անվեհեր հերոսուհու կրծքի տակ և նրա հոգին համակուեց մի անսահման ցաւով այս պարզ անմեղ աղջկայ համար, որ կամաւ իր բաղդը նրա բաղդի հետ է միացրել և յանձն է առել նրա սիրոյ համար այսքան անօրինակ մարտիրոսութիւն: Ռաշիդն իր սիրած մէկ ընկերից զրկուել էր. բաղդը էր նրա համար այս երկրորդն ունենալ, ուստի նա վճռեց ամեն հնար գործ դնել ազատուել, սպրել Զարէի համար: Կեանքի մասին նա մինչև այժմ շատ քիչ էր մտածում, որովհետև կորցրել էր ամեն ինչ, կեանքը ներկայանում էր նրա համար որպէս մի սոսկալի դատարկութիւն, բայց այս աղջկայ անօրինակ սէրը լցրեց այդ դատարկութիւնը և նա վճռեց շնչել, սպրել և փայփայել իր Զարէին... Այս մտքերով բռնուած, Ռաշիդը Զարէի հետ միասին շտապով շարժուեց բլրի զանազան կողմերը փախչելու մի ճանապարհ փնտռելով, բայց նրա յոյսերն ի վերև անցան. բլուրը բոլոր բաց կողմերից շրջապատուած էր թրշնամիներով, ազատ էր մնում միայն մի կողմը, սր անդից շառաչելով հոսում էր սրբնթաց,

կատաղի գետակը: Յուսահատ ու խորտակուած սրտով նրանք չեա դարձան և շուարած մնացին աւերակների մէջ կանգնած:

— Զարէն էր, կրկին պոռաց բաղձութիւնը բլրի ստորոտում, երբ ամեն տեղ փնդրելով, նրան չը գտան, մինչդեռ ճանապարհին նրան ամենքն էլ տեսել էին՝ յուզուած, մտախոհ:...

Զարէն էր, նզովք նրա գլխին, մոմռացին ամենքը և սկսեցին չորս կողմից բարձրանալ դէպի բլուրը զարհուրելի աղաղակներով: Այդ տեսնելով՝ ծուռ Մանիշակը վազէվազ եկաւ և առանց մի բառ ասելու բռնեց Ռաշիդի ձեռքից և շտապով դիմեց դէպի գետակը. ինչ էր կամենում նա անել, այդ չը գիտէին Ռաշիդն ու Զարէն, բայց ուրիշ որ և է հնար չունենալով՝ նրանք դնացին նրա ետեւից: Ծուռ Մանիշակը մօտենալով այն տեղին, ուր ժայռի հատուածը իջնում էր դէպի գետակը, կանգ առաւ. այստեղ բարձրանում էր աւերակ մենաստանի խորանի մի պատը, իսկ այդ պատի հիմքի մօտ բուսել էին հաղարճի բաղձաթիւ թփեր. պառաւն շտապով չեա քաշեց այդ թփերը և բացուեց մի պտուտակաւոր անցք, որ ոլոր մոլոր շաւիղներով իջնում էր դէպի գետի յատակը: Ճինօրեայ մենաստանի առաջին բնակիչները երևի փո-

րել էին այս անցքը վտանգաւոր ժամանակ գետից շուր վերցնելու համար. սա մի կատարեալ երկնային պարգև էր: Ռաշիդը մինչև այժմ այդ անցքի զոյութեան մասին ոչինչ չը գիտէր, չը գիտէին և ուրիշները. իսկ պառաւը որտեղից էր իմացել, այդ միայն ինքը գիտէր: Երկու սիրահարները շտապով ցած թռան այդ փոսի մէջ և շարունակեցին ցած իջնել, մինչև ծուռ Մանիշակը թփերը կարգի բերեց հորի անցքի վրա և հեռացաւ գնաց: Ճէնց այդ ժամանակ զինուած ու կատաղած բաղձութիւնը կատարին հասնելով՝ սկսեց փրնդուել իր զօհերին, բայց նրանց ջանքերն ի զուր անցան. նրանց առաջ ներկայացաւ միայն ծամածուծ թիւններ անող պտուտաւր, որ կասես թէ ծաղրում էր այդ բաղձութեանը: Ընդհանուր կատաղութեանը չափ չը կար:

— Ի՞նչ եղան նրանք, հարցնում են նրան ամեն կողմից հարուածելով:

— Պօյ պօյ, չեմ գիտա, սարը կերաւ, չեմ գիտա, սարը կերաւ, անդադար կրկնում էր պառաւը ի պատասխան նրանց բոլոր հարցերին:

Զայրոյթով լցուած ասիանցիները քաշ տուին պառաւին դէպի ժայռի բարձր քարափը և բոլոր թափով վալը գլորեցին նրան

անդունդի մէջ, ուր գոռում էր գետակը՝
պօրելով իր պղտոր ալիքները:

Իսկ այդ ժամանակ Ռաշիդն ու Զարէն
նստած էին իրանց խոր ապաստարանում, և
սկզբում բաւական ժամանակ լուռ ականջ
էին դնում մերթ գետի շառաչին, որ այստեղ
աւելի զօրեղ էր լուռւմ, և մերթ վերևից
լուռոյ ազապակներին:

Վերջապէս լուռութիւնն ընդհատեց Ռաշիդը:

— Զարէ ջան, այս ի՞նչ արիր, ասաց Ռա-
շիդը, ախր ինչո՞ւ եկար, մի թէ չէիր հասկա-
նում, որ իմ կեանքը վտանդի մէջ է, որ ես
դլուխ դնելու տեղ չունեմ:

— Մ, Ռաշիդ ջան, դու Զարէին դեռ չես
ծանաչում, պատասխանեց աղջիկը, խաւարի մէջ
աւելի և աւելի մօտ կպչելով սիրած երիտա-
սարդին. ես եկայ հէնց այն պատճառով, որ
դու վտանդի մէջ ես. էլ ինչո՞ւ մնայի, երբ
պէտք է դու վտանդուէիր, չէ՞ որ քո մահը
իմ մահն էլ է. լաւ չէ՞ր գոնէ քեզ հետ միա-
սին մեռնել. ես եկայ, որ ցոյց տամ, թէ ար-
ժանի եմ եղել իմ աննման Ռաշիդին:

— Բայց դու մոռացար, Զարէ, որ ես ձեր
ցեղի, նոյն իսկ ձեր տան թշնամին եմ, բա-
նիսին սպանեցի ձերոնցից: Ամաչում եմ ասել,
ես իմ կեանքով քեզ եմ պարտական, դու ինձ
ազատեցիր, իսկ ես քո հօրն էլ չը խնայեցի,

ես... ես... չէի կարող դու զխես, իմ վա-
թանր... իմ ճնաղները...

Նա չը կարողացաւ շարունակել, ծայր կեր-
կերաց և լռեց, աղջիկն զգաց իր ձեռքի վրա
մի կաթիլ տաք արտասուք, ուստի մօտեցաւ
և համբուրեց նրա աչքերը ասելով.

— Լսիր, Ռաշիդ ջան, մի խօսիր այդ բա-
ների մասին, մենք ասիանցիներս արեան տեղ՝
արիւն, զոհի տեղ՝ զոհ, թալանի տեղ՝ թալան
և սիրոյ փոխարէն սէր տալ զիտենք: Գու ես
սպանել իմ հօրը, ես այդ զիտեմ, հապա քո
հօրը... քո վաթանր... Մ, Ռաշիդ, մեր վիճա-
կը նոյնն է, բացի սիրուց մենք իրար այլ ևս
պարտական չենք: Երբ դուրս գանք այս տե-
ղից, սու և տար ինձ այնտեղ, ուր ձեր Փլա-
ները շատ են. ես էլ Փլա կը դառնամ: Յի-
շում ե՞ս, ես քեզ առաջ էլ ասացի, այն ժամա-
նակ չը համաձայնեցիր: Կը տանե՞ս ինձ,
Ռաշիդ ջան, հո՞, կը տանե՞ս... կրկնում էր
աղջիկը վաթաթուելով իր սիրածի պարա-
նոցին,

— Կը տանեմ, կը տանեմ, Զարէ ջան, էլ
ի՞նչ մնաց ինձ այստեղ, որ մնամ: Սպասիր
գիշերը վրա հասնի, նրանք հեռանան:

Երկու սիրահարները, սիրոյ բուռն արտա-
յայտութեան գիրկն ընկած, երևակայել ան-

զամ չը կարողացան, թէ ի՞նչ սարսափելի վախճան ունեցաւ խեղճ պառաւր:

Իսկ թշնամիները բլրի վրա երկար փնդուելուց չետոյ վերջապէս համոզուեցին, որ երկու սիրահարները, երեւի չուսահատուած, ժայռի կատարից ցած են զլորուել զետի մէջ և այնտեղ մահ գտել... Այդ մտքով մասամբ զոհացած՝ նրանք կամաց-կամաց թողին հեռացան:

Հասաւ խաւար զիշերը, նրա հետ միասին հասաւ նաև Ռաշիդի և Զարէի փրկութեան ժամը...

1897 թ.

Բ Ա Շ Օ Ն

Աշնան վերջն էր: Վաղ առաւօտեան ցուրտը խիստ զգալի էր. պարզկայ, ցուրտ զիշերուայ հետքերն երևում էին. սառած, կարծրացած զետինը ծածկուած էր եղեամի նուրբ, բաղմանկիւն թերթիկների բարակ սփռոցով: Դա մի սիրուն, սպիտակ քօղ էր, որ կարծես զիշերային ցրտից կուչ եկած, մրսած զետինը շտապել էր գցել իր վրա, ծածկել իր մերկութիւնը, և այդպիսով մի փոքր տաքանալ, նիրհել մինչև արևի ծագումը: Հորիզոնը եղերող լեռնաշղթայի ամենաբարձր զաղաթները, որոնք անհոգութեամբ ցցուել էին իրար կողքի, նոյնպէս սպիտակ էին. մօտեցող ձմեռը իր տիրապետութիւնը հաստատել էր այնտեղ, նրանք արդէն ձիւնով ծածկուած էին և սպառնալից հայեացքով նայում էին դէպի վար, դէպի իրանց ոտների տակ սփռուող դաշտն ու զիւղերը:

ձերմակ հաղնուած լեռների թիկունքից արեգակը բացեց իր կենսատու աչքը, երկիրն էլ կարծես հէնց դրան էր սպասում. նա դէն զցեց իր վրա փռած թափանցիկ, փայլուն քողը. սառած գետինը մի առանձին հաճուքով սկսեց ներս ծծել արևի տաքութիւնը, որ բիւրաւոր ճառագայթներով թափւում էր աւամպ, ջինջ երկնակամարից: Գետնից խիստ թափանցիկ, հազիւ նկատելի դոլորշի էր բաբձրանում, ամբողջ գիշերը շունչը պահած, մնշած երկիրը կասես այժմ էր միայն աղահաբար շունչ առնում. արեգակը շոյում էր նրան: Սակայն պատերի ստուերները դեռ մի առանձին հաճուքով շարունակում էին պահպանել անցած գիշերուայ ցրտի նշանները. այդ տեղերում դեռ փայլում էր եղևածի սպիտակ շերտը իր մրսեցնող տեսքով: Խաւարն ու ստուերը եղբայրներ են, առաջինի սկսածը՝ երկրորդը յամառութեամբ շարունակում էր:

Դէպի արևելք նայող պատերի տակ հանելի էր կռճուռուել, նստել, այդ տեղերում արևը նիրհեցնող քնքշութեամբ շոյում էր մերկ մարմինը. տաքութիւնն առատ էր այնտեղ: Դաժան ծմեռուայ խստութիւնները կրող ամեն մի թշուառ, ամեն մի մուրացիկ քաղցր լիշուութիւններ է պահպանում աշնանային պատերի տակ տաքացնող արևի մասին: Դա

մի անցած երջանկութիւն է, որի մասին երագելն անգամ ախորժելի է լինում խեղճերին:

Օրը կիրակի էր. Ի... աւանի խանութները փակ էին. բայց չը նայելով դրան, վաղ առաւօտից շուկայում մի արտասովոր կենդանութիւն էր սկսուել: Աշունը, մանաւանդ ուշ աշունը, տենդային դործունէութեան, կենսական տազնապի մի շրջան է մարդկանց համար: Այն անհաճոյ, խտասիրտ հիւրը, որ ձմեռ անունն է կրում, այդ ժամանակ զգացւում է ամենուրեք բնութեան մէջ: Մնասնձ ու ցուրտ հողմերը, իրանց անախորժ շուկով, սուր վզվզոցով սարսեցուցիչ բաներ են պատմում այդ անխուսափելի հիւրի մասին: Թէև միայն խեղճութիւնն է դողում այդ սպառնալի ծայներից, բայց և այնպէս ամենքն են շտապում, ամենքն են անհանդիստ լինում. ունեւոր և չունեւոր, բախտաւոր ու թշուառ հաւատար եռանդով սկսում են պատրաստութիւններ տեսնել, որ դաժան հիւրի դալտտեանն անպատրաստ չը գտնուեն: Գիւղացին այդ ժամանակ շտապում է իր արդար քրքրտիւքր պտուղները, Սատուծոյ տուած բարիքը դաշտերից հաւաքել, ծառերից պոկել, գետնից դուրս հանել, տուն բերել, կամ քաղաք տանել վաճառել. իսկ քաղաքաիցն ամբողջ տարին վաստակարեկ զիւղացիներին կամաց-կա-

մայց դուրս կորզած դրամի մի մասը այժմ ստիպուած է կամայ ակամայ յետ տալ իր նախկին տիրոջը, — նա իր ձմեռուայ անհրաժեշտ պաշարը պիտի գնէ պիւղացիներէից:

Այդ օրը Ի... սուանի շուկայումն էլ գերերը փութուել էին. վաճառողն այս անգամ երկրագործ գիւղացին էր, դնողը՝ վաճառական քաղաքացին: Մուկայի բնդարձակ հրապարակը ծածկող գեղջկական սալերն ի՞նչ բարիք ասես, որ չէին բերել: Բաղձալեզու և բաղձատարազ խաչտարդէտ ամբօխը լցրել էր շուկայի ամեն մի անկիւնը և բոլոր խօսակցութիւնը, աղաղակը, հայհոյանքը, կանչն ու ծիծաղը միախառնուելով՝ կաղձում էին մի բնդհանուր, անհասկանալի հսկայական մըռմոց: Ոտաբորիկ, կիսամերկ, թուխ մարմինը մի բարակ մափրաշով հաղիւ ծածկող թուրքը, սալի վրա կանգնած, մի խումբ դնողներին կաղամբ էր վաճառում. մեծ փափախով չուխաւոր հայը՝ վառելիք. ուս զինուորը՝ հին զինուորական շորեր և անագին երկարավիզ կօշիկներ. մի խումբ քրդեր ծիւնոտ սարերից յած գալով հրապարակ էին բերել մի քանի եզներ, ոչխարներ ու գորգեր: Դէմքերն ալլանդակ, մազերը խօիւ, կուրծքն ու ստինքները բաց, կեղտոտ և թուխ մարմինը մի հատիկ շապկով միայն ծածկած գնչու կանայք և ազ

շիկները շալակներով դաշտերից հաւաքած ցախ էին բերել և իրանց զողզողացող մերկ լամուկների հետ մի անկիւնում կծկուել էին. հայ բօշաները՝ մազեր ու շիւերից գործած սալաներ էին վաճառում:

Դեռ ցուրտ էր, բայց ասես թէ՛ ոք չէր մըսում, և՛ դնողը և՛ վաճառողը հաւասար եռանդով էին բռնուած. նրանց համար երևի այդ ցուրտն անզգալի էր դարձել: Մըսում էին միայն նրանք, որոնք ոչինչ չունէին գնելու կամ վաճառելու, որոնք անողորմ ճակատադրի վճռով անմասն էին մնացել այդ աղճկալի կեանքից և լոկ տխուր հանդիսատեսներ էին — դրանք հայ գաղթականներն էին:

Մուկայի արևմտեան կողմի խանութների բարձր պատշգամբն էր նրանց մշտական կայանը: Այդ պատշգամբը նայում էր դէպի արևելք, առաւօտեան արեգակն ամենից առաջ այնտեղ էր թափում իր ջերմ շոգերը և մերկ մարմինները բնազդօրէն այնտեղ էին դիմում, աշխատելով՝ որքան կարելի է աւելի մօտ լինել պատին, որքան կարելի է աւելի ճառանգալթներ որսալ: Ո՛չ մէկը միւսի վրա ստուեր չէր գցում, այդ լաւ չէր լինի, դա խեղճերի հարեանութեան օրէնքին հակառակ էր, ստուերը կը մըսեցնէր: Բաց, մաղոտ կրճքեր,

տխուր, յողնած դէմքեր. մերկ, վտիտ, ջլուտ ոտներ մի զծով խիտ առ խիտ շարուած էին արևոտ պատի տակ և լուռ, անմռունչ դիտում էին շուկայի կենդանի իրարանցումը տխուր հայեացքով:

Շուկան լցնող բազմութիւնը այդ ժամին երկու բանակի էր բաժանուում և նրանցից ոչ մինը միևսի հետ գործ չունէր, ոչ մինը միևսով չէր հետաքրքրուում. առաջինը վաճառող և գնող մարդկանց բանակն էր, որ շտապում էր իր եսասէր կեանքի պահանջներին գոհացումն տալ. այդ էր նրա ամենամեծ հոգսը: Իսկ երկրորդը՝ այս խղճալի հանդիսատեսներին խումբն էր, որի ամենամեծ ջանքը, հոգսը, հետաքրքրութեան առարկան այդ բոպէին այն էր, որ ինչքան կարելի է պատի տակ աւելի տաք անկիւն գրաւի, աւելի մօտ կպչի իր հարևանի մարմնին: Արևի տաքութիւնը շուկայումն անգամ չէր վաճառուում, ի՞նչու խեղճերը չօգտուէին գոնէ բնութեան ձրի շնորհից:

Արևը կամաց-կամաց բարձրացաւ. պատի տակ տաքութիւնն այժմ աւելի առատ էր. մերկ միտն այլ ևս չէր սրթսրթում: Մրտող մարմինները տաքացան, մտքերն այդ հոգսից պրծան, իրար կողքի նստած հարևաններն այժմ միայն պահտնչ զգացին մի բան ասելի

ձայն հանել, խօսակցել, տպաւորութիւններ հաղորդել իրար: Շարքի մէջ այս ու այնտեղ թէթե փսփսոց սկսուեց, որ կամաց-կամաց տարածուելով ու մեծանալով՝ բռնեց ամբողջ շարքը և դարձաւ բաւական բարձր շշնջիւն: Խօսակցութեան նիւթ շատ փար. այդ օրը շուկան կարծես դիտմամբ մի այնպիսի տեսարան էր ներկայացնում, որ կեանքի ամենամեծ դառնութիւնները ճաշակած, հազար ու մի զրկանքների ենթարկուած, հալածական, անսպաստան թշուառներն աւելի խոր զգան իրանց կացութեան բոլոր սարսափը: Խուլ մռմռոց բարձրացնող այս ամբոխը կարծես նրա համար էր այդպէս իրար զլխով դիպած, նրա համար էր եռանդով առնում, վաճառում, որ խեղճերի այն շարքն աւելի լաւ հասկանայ, թէ մինչև որ աստիճան ինքը թշուառ է և թէ ինչպէս անպատրաստ պիտի դիմաւորի մօտեցող ձմրանը, որն ահա այն սարերի կատարներից իր ցուրտ, սպանիչ հայեացքն ուղղել է այս խեղճերի վրա, ինչպէս որսը դիտող զազանը: Հարստութիւնից մինչև մուրացկանութիւնը մի քայլ է միայն և այդ ճակատադրական քայլն արել էր այդ շարքը. նա համոզուած էր, որ ինքը միմիայն մուրալ կարող է, ուրիշ հնար չունի: Մուրալ... ի՞նչ հեշտ է ասել, սալլի վրա դողող-

դացող այն բաղցած, կիսամերկ թուրքը չի
 մուրում, նա իր արդար քրանքի արդիւնքն
 է վաճառում, այն մաղեր և զամբիւղներ վա-
 ճառող բոջաներն էլ չեն մուրում, իրանց ձեռա-
 դործն են հրապարակ բերել, մինչև իսկ անա-
 սունից ոչնչով չը զանազանուող այն դնչունների
 խումբն էլ այսօր դաղթականի նախանձն էր
 շարժում, նա էլ էր ապրանք վաճառում, նա
 էլ էր փող աշխատում: Հապա այն ծոյլ վաչ-
 րենին, այն աւազակ քոլրդը, որ երբէք աշ-
 խատել չը դիտէ, բայց երբէք էլ չի մուրում.
 նա էլ է հպարտ-հպարտ վաճառանոց բերել
 «իր» ապրանքը: Ոչ ոք չի մուրում, ամենքը
 վաստակ ունեն, ապրուստի ճար, հնար ունեն,
 մտածում էին շարքի խեղճերը: Ինչ՞ու միայն
 իրանք պիտի մուրան, ինչ՞ու միայն իրանք են
 զրկուած պատուաւոր կերպով ապրուստ հաչ-
 թայթելու միջոցներից: Այդ հարցերի մասին
 նրանք երկար փոփոսացին, երկար խօսեցին,
 բայց ո՛չ մի ուրիշ պատասխան գտնել չը կա-
 րողացան բացի այն, որ դա նրանց բազմն
 է, նրանց ճակատագիրն է. Աստուած է
 այդպէս կամեցել, ուրիշ ճար չը կա: Ճակա-
 տազրական այս եզրակացութեանը հետևեցին
 զանազան կողմերից լսող հառաչանքի ծայ-
 ներ, և ապա մի երկար յուսահատական «ախ»
 անցաւ շարքի մի ծայրից միւս ծայրը: Մռայլ՝

կնճռուած ճակատները ասես բաշ ընկան
 ենշող մտքերի ծանրութիւնից, յօնքերը կի-
 տուեցին, շլուա ձեռները իրար հետ փակուե-
 ցին և մի առժամանակ լռութիւն ատրեց և
 ապա կրկին սկսեցին խօսել իրանց սև օրից,
 իրանց «օլուղ չօղուղի» սովածութիւնից, ի-
 րանց անծայր խեղճութիւնից:

Սկզբից մինչև վերջը լուռ էր միայն նրան-
 ցից մէկը, այն թխադէմ մազոտ մարդը, որ
 շարքի բոլորովին վերջումն էր նստած: Նա
 իր կեանքի վերջալուսին մօտեցած մի ծերու-
 նի էր. այդ վկայում էին նրա բոլորովին
 ճերմակ միրուքն ու մազերը. նա միշտհասակ
 էր, նիհար, բայց ամուր մարմնակազմով, որ իր
 վրա կրում էր դեռ անցեալ զօրութեան հետ-
 քերը: Մռայլ և կնճռուած դէմքի վրա ամե-
 նից աւելի աչքի ընկնողը նրա չափազանց
 խիտ և հաստ սպիտակ յօնքերն էին, որոնց
 հովանու տակ վառուում էին մի զոյգ խոր
 ընկած, բայց խիտ աչքեր. չը նայելով իր
 խղճուկ արտաքինին, այդ մարդու հայեացքը
 չափազանց յանդուգն և վճռական էր: Թանձր,
 երկար ճերմակ միրուքը, որ ծածկում էր նրա
 թաւամազ կուրծքը, սկսում էր հէնց աչ-
 քերի տակից՝ տալով նրա դէմքին մի վայրենի
 կենդանու մռայլ տեսք: Նրա դէմքը մի այն-
 պիտի արտայայտութիւն ունէր, որ կարճես

ստեղծուած էր կատաղի բարկութեան, մռայլի, տխրութեան համար և չը դիտէր, թէ ինչ ասել է ժպիտ ու խնդութիւն. նա խաւար, ամպամած երկինք էր չիշեցնում, որ այնպէս հաշտ է շանթ ու կայծակներէ հետ:

Նա Ա.-եցի գաղթական էր. հարեանները նրան աւելի Ղըրօ էին կանչում, որովհետև նա իրանց զիւղի մի հատիկ որսորդն էր: Ղըրօն նստած էր, իսկ նրա պատառոտուած վերնազգեստի փէշով փաթածութեամբ, մի կողմում կծկուած էր նրա եթ տարեկան թոռը՝ փոքրիկ Թումօն, մի տխուր, մռայլ երեխայ: Այս էր դաժանատեսիլ որսորդի ամբողջ ընտանիքը: Նա ունեցել էր նաև ուրիշ հարազատներ, բայց նրանք այլ ևս չը կային: Ղըրօն երբէք չէր խօսում նրանց մասին. մարդկային ոչ մի ոյժ չէր կարող նրան ստիպել, որ պատմի, թէ ո՞ւր են մնացել զաւակները, իր հորազատները: Արեան մի զարհուրելի քօղ ծածկում էր նրա սիրելիների պատմութիւնը և Ղըրօն չէր կարողանում չետ քաշել այդ քօղը, — այդ նրա ոյժից վեր էր: Օտարի թշուառութիւնը հեշտ է պատմուած. Ղըրօի հարեանները, համազիւղացիները պատմում էին նրա ընտանիքի անցքերը, պատմում էին մի արիւնոտ գործի մանրամասնութիւններ, բայց միշտ ծածուկ, միշտ զգուշութեամբ, այնպէս

որ Ղըրօն երբէք չիմանայ, թէ իր գաղանիքը տարածուած է աշխարհում:

Իր արտաքինի նման մի մռայլ, դաժան հողի էր բնակուած այդ մարդու մէջ: Ասում էին, որ քառասուն և աւելի տարիներ նա օտի տակ է տուել իր հայրենի երկրի լեռները, ձորերը, ծմակներն ու դաշտերը. նրա մազերը սպիտակել էին արիւն թափելով: Ահաւոր ժայռերի, մենաւոր, խուլ ձորերի մէջ արշերի, գայլերի և այլ գազանների հետ մղած բազմաթիւ կռիւները այդ մարդուն տուել էին գազանի սրտոտութիւն. նա չը դիտէր, ինչ ասել է վախ, զգուշութիւն. նրա համար տարին՝ եղանակների փոփոխութիւն, և օրը՝ դիշեր ու ցերեկ, ցօլբա ու խաւար չունէր: Մարուայ ամեն մի եղանակում շարաթներով դրսում, դաշտում, ձորում զիշերելը նրա համար ամենասովորական բան էր. բնութեան խստութիւնները նա տանում էր այնպիսի անհողութեամբ և անտարբերութեամբ, ինչպէս իր սիրած լեռների ժայռերը, որոնց մրրկածեծ կուրծքերը միշտ բաց են խռոված երկնքի ամպրոպների առաջ: Գիւղում, իր տանը, ուր նա խիստ սակաւ էր երեւում, սովորաբար նա միշտ մռայլ էր, միշտ դաժան: Գիւղում դեռ ոչ ոք նրա ժպիտը չէր տեսել. ասում էին միայն, որ նա էլ ժպտալու ժա-

մանակ ունի, որ նրա մուսլուտ դէմքն էլ երբեմն ցնծութեան արտայայտութիւն է ստանում, որ նրա շրթունքների վրայից էլ ժպիտը երկչոտ կերպով սահում է և անցնում, բայց այն ժամանակ միայն, երբ քարափի զլխին իր ձեռքով զնդակահար եղած դայլը, արջը կամ աղուէսը զլխի վրա պտույաներ գործելով՝ արնաթաթախ բնկնում էր նրա շաների տակ։ Ղզրօն այդ ժամին նայում էր իր որսին և ժպտում այնպէս, ինչպէս ամպամած երկինքը սիրում է երբեմն իր մի պատառուածքից ցոյց տալ արևի ժպիտը։

Ղզրօն վայրենի լեռների նոյնքան վայրենի դաւակն էր. նրա մէջ ապրում էր բնութեան այդ հսկանների անընկճելի, դաժան ուզին. նա մարդկային հասարակութեանը չէր պատկանում և կարծես թէ խառնուել էր լեռների վայրենի բնակիչների մեծ բնատնիքին և նրանց պէս նա էլ էր սիրում սպանութիւն, նա էլ էր սիրում արիւն։ Շարաթ չէր անցնի, որ աւշի Ղզրօն մի որ և է սպանած կենդանու արիւնաթաթախ դիակ ուսին դրած գիւղը չը մտնէր։ Դուրս էին թափւում աներից գիւղի բնակիչները՝ մեծ ու փոքր, մարդ ու կին, մանր երեխաներ՝ տեսնելու Ղզրօի նոր որսը և նրա չաղթական մուտքը։ Այդ ժամանակ անցնում էր գիւղի փողոցներով այդ

մուսլու մարդը առանց իրան ուղեկցող բազմութեանը նայելու և իր որսը տանում էր կամ իրանց տունը, կամ տէրտէրենց տունը և այդ դէպքում չէր մոռանում Աստուծոյ պաշտօնեայից թողութիւն խնդրել իր թափած արեան համար։ Մի երկու օրից չետոյ Ղզրօն կրկին անյայտանում էր։

Մի անգամ էլ Ղզրօն գիւղ մտաւ մի անօրինակ, մի զարհուրելի որս ուսին դրած։ Դա ոչ այժեամ էր և ոչ վայրի դազան, այլ մի սպանուած երիտասարդի արիւնաթաթախ դիակ։ Այդ օրը Ղզրօն ժպտում էր մի սպանիչ, մի զարհուրելի ժպիտով և աչքերը զետին չէր դրել, բայց երևում էր, որ այս անգամ նա բնկծուած էր իր բռնի ծանրութեան տակ. նրա գնացքը իր նախկին խրոխտութիւնը չունէր։ Բազմութիւնը չորս կողմից վրա վազեց։

— Հէ, ի՞նչ ժողովաք, որոտաց նա, Ղզրօի աւ չէք տեսեր. էս էլ էրման աւ ի, ետ, բլրդերու աւն ի, իմ նէճիր շանսվար ի, էնոնց նէճիր խայերն են։

Բազմութիւնը սոսկման ճիչ արծակեց. այդ զարհուրելի մարդը այդքան անտարբերութեամբ իր միակ որդու արիւնաթաթախ դիակն էր բերում դաշտից։ Տան հողսը, դաշտային բոլոր աշխատանքները ձեռունի որսորդը

վաղուց իր այդ որդու ուսին էր թողել, և այդ օրը դժբաղդ երիտասարդը դաշտում վար էր անում. քրդերը յարձակուել էին նրա վրա զոյգ եղները խելու համար. բայց Ղզրօի որդին անմասն չէր հօր քաջութիւնից, նա հեշտութեամբ չէր ընկնուել և արիւնալի կռիւր վերջացել էր մի քրդի և Ղզրօի որդու մահուամբ: Եղները տարել էին: Որսից շատ ուշ վերադառնալով Ղզրօն իր սեփական արտի մէջ գտել էր որդու դիակը և այժմ բերում էր մի այնպիսի սառնասրտութեամբ, որ աւելի սոսկում էր պատճառում ամենքին, քան թէ արիւնաթաթախ դիակը: Նա հասաւ վերջապէս իրանց տունը, դիակը վար դրեց տան մէջ և մինչ ուրիշները ողբ ու կական բարձրացրին, ինքը նստեց նրա կողքին առանց մի կաթիլ արտասուքի: Երկար ժամանակ լուռ էր, ապա վերջրեց մեռած որդու ձեռքը, նայեց, նայեց և ասաց՝

— Տօ, օփօն հէյրան էսա ձեռիդ լաօ, էստօ՞վ սպանիր քրդուն.

Ծերունին իր ծանր վշտի մէջ մխիթարում էր այն բանով, որ աւելի Ղզրօի որդին թանկ է ծախել իր կեանքը, առանց զոհ առնելու զոհ չէ տուել:

Անցան օրեր. Ղզրօն կրկին անյայտացաւ: Այս անգամ նա ոչ ևս վայրի կենդանիներ

չէր որսում. նրա զարհուրելի վրէժխնդրութիւնը բաւականութիւն էր պահանջում, նա իր որդու սպանողներին էր փնդրում: Բիչ յետոյ յայանի եղաւ, որ նա այս ու այն կիրճի առաջը փակելով, այս ու այն ժայռի տակ կծկուելով՝ վերջապէս աշողեցրել է սպանել մի քանի հոգի. դրանցից մէկը իր իսկական արնպարտն է եղել: Ղզրօն իր այրած սիրտը հովացնելու համար՝ այս վերջինի արիւնից մի բուռն խմելուց յետոյ վերադարձաւ գիւղ: Այստեղ բազմը նրան առաջինից աւելի մեծ փորձութիւն էր պատրաստել. նրա բացակայութեան ժամանակ Ա... գիւղը քրդական մի կատաղի հրոսակի յարձակման էր ենթարկուել. շատ ուրիշների հետ Ղզրօի այրի հարսն ու աղջիկը գերի էին տարուել: Այս սարսափելի անցքն իմանալով՝ ծերունի որսորդը մի առժամանակ քարացած մնաց, պարզ էր, որ իր ընտանեկան պատւի այդ աստիճան կոպիտ անարգանքը նրան շանթահարեց: Նա զարհուրելի անցքի մանրամասնութիւնների մէջ չը մտաւ, միայն հարցրեց դէպքի ժամանակի մասին և իմացաւ, որ չարաբաստիկ օրից երկու չարաթ է անցել:

Ղզրօն կրկին անյայտացաւ. սգաւոր գիւղն այժմ բնազդով սպտում էր, որ նա մի անօրինակ, նոյն իսկ զարհուրելի գործ կը կատարի.

դրա հետ միասին ոչ ոք չէր հաւատում, թէ նա կարող է իր սիրելիներին չետ խլել և ինչ միտք ունէր, երբ պատւի անարգանքը կատարուած էր արդէն, երբ անշուշտ գերի վարուած կանայք զոհ էին դարձել դահիճների պղծութեան. բայց ծեր որսորդը զնաց: Մի ամբողջ շաբաթ նա չք կար, և ահա մի օր յանկարծ նա երևաց զիւղում մէն միայնակ, ոչ ոք չիմացաւ, թէ նա ո՞ւր էր զնացել և ինչ է արել: Բայց զիւր հասնելուն պէս նա մի այնպիսի գործ կատարեց, որ ամենքը շուարած մնացին, իսկ աւելի շատերն սկսեցին կարծել, թէ ծերունին վշտից խելագարուել է: Եւ չիրաւի նա խելագարի արժանի գործ կատարեց. իր բոլոր ունեցած չունեցածը հաւաքեց, ածեց իր խրճիթի մէջ և իր ձեռքով կրակ տուեց բոլորին: Որսորդի տունն ու ստացուածքը կորաւ բոցերի և ծխի մէջ, իսկ ինքը, այդ զարմանալի մարդը, փոքրիկ Թուձօի ձեռքից բռնած անխռով կանգնած էր հրդեհի առաջ և շարունակում էր նետել նրա մէջ ինչ որ ձեռքն էր ընկնում. նա կանգնած մնաց, մինչև որ վառուեց վերջին գերանը, մոխիր դարձաւ վերջին չփր: Այս խելագար գործը վերջացնելուց չետօյ, շալակեց իր թռուտը՝ որք մնացած փոքրիկ Թուձօին և առանց մի բառ արտասանելու դուրս

զնաց զիւղից: Ոչ ոք չիմացաւ, թէ նա ուր գնաց. սակայն Ա... զիւղը շուտով իմացաւ, որ այդ քարասիրտ մարդը մի սոսկալի գործ է կատարել. իր խրճիթը կրակ տալուց առաջ նա զնացել, գտել էր իր առեւանգած հարսին ու աղչկան և նրանց վիրաւորուած պատիւը փրկելու ուրիշ ոչ մի հնար չունենալով՝ իր ձեռքով սպանել էր երկու հարազատներին, որպէս զի վերցուեն աշխարհից նրա ընտանեկան պատուի անարգութեան այդ կենդանի վկաները: Իմացուեց նոյնպէս, որ նա կրակ էր տուել իր խրճիթը բոլոր ունեցած չունեցածով, որ ոչինչ չընկնի ատելի բրդերի ձեռքը: Այսպէս էր հեռացել Աղբօն իր հայրենի զիւղից փոքրիկ Թուձօի հետ:

Եւ այժմ այս տարօրինակ զոյգը թափառում էր աշխարհի երեսին անտուն, անպաստան: Աղբօն մուրում էր և Թուձօին կերակրում. այդ վնաս չունէր խեղճութիւնը միշտ սևերես է եղել, ծերունին իր վիճակի դառնութիւնը տանում էր անարտունջ. բայց կար մի ուրիշ բան, որ կրճում էր նրա սիրտը, զալարում էր նրա աղիքները և առանց այն էլ նրա դաժան դէմքը դարձնում էր էլ աւելի մռայլ, էլ աւելի ահաւոր: Նրան տանջում էր Թուձօն, այդ խղճուկ որբը. Երբ Աղբօն երկար նայում էր այդ մանկան մեծ

կապոյտ աչքերին, երբ դիտում էր նրա քայլուածքը, այն ժամանակ նրա մարմնով մի սպանիչ սարսուռ էր անցնում, արիւնն ասես թէ կանգ էր առնում նրա երակներէ մէջ. փոքրիկ որբի աչքերը, հայեացքը, քայլուածքը այնքան չիշեցնում էին իր տարաբաղղ մօրը, որի անմեղ արեան մէջ թաթախել էր նա իր ձեռքը: Ընդդէմ այդպէս նայեց թշուառ զոհը իր երեսին, երբ նա մահացու հարուածն իջեցնում էր նրա կոծքին: Ապա աղչիկը... Նախշուն հէրիքը, որ իր առանձին սիրոյ, առանձին զգուանքի առարկան էր... Ո՞ր մէկին մոռանար Ղզրօն, ի՞նչպէս մոռանար: Ժամանակը շնչել էր նրա մտքից իր կատարած այդ զարհուրելի, անսիրտ, արիւնոտ դործի արդարացուցիչ բարոյական պատճառները, նրա ցնշուած, շփոթուած միտքն այլ ևս չէր կարողանում հաշիւ տալ իրան, թէ ինքը մինչև ո՞ր աստիճան բարոյական իրաւունք ունէր թափել իր հարազատների արիւնը: Այն ժամանակ, օ, այն անէծքի արժանի ժամանակը, նա լաւ չիշում է, այդ բանը նրան բոլորովին բնական, բոլորովին հասկանալի, արդար, իրաւացի էր թւում, բայց այժմ... Իր ընտանիքի պատիւը այդքան անսիրտ, այդքան զարհուրելի միջոցով անարատ պահելու նախկին զիտակցութիւնը տեղի էր

տուել մի անսահման խղճահարութեան, որ անբուն որդնի պէս օր ու զիշեր անդադար կրծում էր նրա սիրտը, հսլում աղիքները, այնպէս որ նա երբեմն սրտի անսահման ցաւից ծալում էր ձեռները, կծկում, զալարում էր, ինչպէս վիրաւոր օձ: Աւելի սարսափելի էին նրա համար այս ու այն գոմում, այս ու այն անմարդաբնակ, յետ ընկած խրճիթում, կամ աւերակի մէջ անցրած՝ զիշերները. իր զոհերի արիւնոտ ուրուականները հազար ու մի ձևերով յայտնում էին խաւարի մէջ, նիհար ջրուտ ձեռներով խեղդում էին նրա կոկորդը. զարհուրած ձերունին փակում էր աչքերը, աշխատելով չը տեսնել այդ ուրուականներին, բայց իզո՞ւր, նոյն իսկ խաւարի մէջ պարզ ծրագրում էին նրանց վերքերը, որոնցից ցայտում էր արիւնը, պարզ լսում էր նրանց օրհասական խռխռոցը: Օ՛, զոնէ այդ թունձն չը լինէր, որպէս զի այլ ևս ոչինչ չը կապէր նրան այս անիրաւ աշխարհի հետ, այն ժամանակ նա շատ հեշտութեամբ վերջ կը տար իր զարհուրելի տանջանքներին. արիւն թափելու սովոր որսորդի ձեռքը մի վայրկեան անգամ չէր դողայ, նա հանդիստ սրտով կը կարէր իր կոկորդը, և Աստուած իրաւունք չէր ունենայ նրանից հաշիւ պահանջելու ինքնասպանութեան համար, որովհետև նա

Ամենակալի աթոռի առաջ այնպիսի պատմութիւններ կանէր, որ երկնայինների բնակավայրը կը դողար, հրեշտակներն անգամ սուգ կանէին, աստղերի փայլուն դէմքը կը մռայլուէր. խեղճ Ղզրօն ինչպէս տանէր այքան ցաւը: Բայց Թուծօն կայ, նա ապրում է, ո՞ր թողնել նրան, ո՞ւմ յանձնել այս անտէր, անտիրական որբիկին: Եւ Ղզրօն ապրում էր, ապրում էր միայն և եթ իր Թուծօի համար, ուրիշների պէս նա էլ էր դռները թակում, հացի փշրանքներ հաւաքում և կերակրում Թուծօին: Համարեա ոչ ոքի հետ չէր խօսում Ղզրօն, նրա երեսին դեռ ոչ ոք ժպտի նման մի բան չէր նշմարել. միշտ մտախոհ, միշտ ախուր ու վշտաբեկ էր նա: Մըջելու ժամահակ նա երբէք չէր բարձրացնում իր այէզարդ գլուխը. նայողը կարող էր կարծել, թէ այդ ծերունին մի խիստ թանգագին բան է կորցրել, որ անդադար փնդրում է: Երբեմն-երբեմն նրա շրթունքները ջղածդաբար շարժում, քաշքշում էին, կարծես թէ մի բան էր ասում, խօսում էր մէկի հետ, բայց ոչ ոք չէր կարող ասել, թէ ինքը երբ և իցէ լսել է, թէ ինչ է ասում նա: Նրա միակ և անբաժան ընկերը իր Թուծօն էր, որին փայփայում էր լռութեամբ, ձեռքից բռնած ման էր ածում, պաշտպանում էր փողոցների շներից, և զի-

շերները իր վերնազգեստի ծուէնների մէջ փաթաթելով նրա փոքրիկ մարմինը՝ զրկում էր ու բնում իր որջի մէջ: Զարմանալի էր նաև այդ փոքրիկ երեխան. նա դեռ իր մանկութիւնը չանցրած ծերացել էր արդէն: Դաժան, մռայլօտ պապի յարատե թախիծ էր պատճառ, թէ իր ծնողներից այդքան վաղաժամ և այդպէս եղերական ծեով զրկուելու բնազդը, այդ յայտնի չէր, բայց մանուկը նոյնպէս տրտուր էր, նոյնպէս մռայլ ու լռակեաց, որպէս իր պապը: Նրանք շատ քիչ էին խօսում իրար հետ, բայց լռութեամբ հասկանում էին իրար. ոչ մէկին չէր զարմացնում միւսի դէմքի ախուր արտայայտութիւնը. մշտական թախիծն ու տրտմութիւնը նրանց հետ եղբայր էին դարձել և ընդհակառակը նրանցից ամեն մէկը կապչէր, եթէ միւսի դէմքի վրա յանկարծ ժպտա նշմարէր:

Ամենքի հետ միասին այսօր Ղզրօն էլ էր նստել շուկայի արևոտ պատի տակ և հակառակ իր մշտական սովորութեան գետնին չէր նայում—նրա հայեացքն ուղղուած էր դէպի այն բողբոջի եղների նախիրը: Նա նայում էր դէպի այն կողմը անվերջ, առանց ձանձորանալու, առանց յօգնելու, անթարթ աչքերով, որոնք այսօր թաւ ճերմակ յօնքերի տակից էլ աւելի դաժան, էլ աւելի մռայլ էին երևում:

Ի՞նչ էր որոնում նա այն կողմում, ի՞նչ էր մտածում: Կամաց-կամաց նրա աչքերը սկսեցին թացանալ և այդ մարդը, որ իր միակ որդու արիւնաթաթաւ դիակը շալակել բերել էր դաշտից առանց մի կաթիլ արտասուք թափելու, որ իր հարազատներին իր ձեռքով խողխողել էր դժոխային սառնասրտութեամբ, որին ծանօթ չէր սրտի թուլութիւն, լաց, արտասուք,—այդ երկաթէ մարդը գուցէ իր կեանքում առաջին անգամ արտասուել սկսեց: Խոշոր էին արտասուքի կաթիլներն այս անգամ, նրանք թափւում էին առատ, անընդհատ, ասես թէ մի անսպառ աղբիւրից: Կարծես թէ տարիներից ի վեր մթերուած այդ հեղուկը այսօր առաջին անգամ քանդել էր իր պատուարը և անարգել թափւում էր ներքեւ, թրջելով նրա թանձր միրուքն ու կուրծքը: Պապի արտասուքները տեսաւ Թուծօն և առանց պատճառն իմանալու ինքն էլ արտասուել սկսեց. քիչ յետոյ նա էլ իր հայեացքն ուղղեց դէպի այն կողմը, ուր պապն էր նայում: Ինչ կար այնտեղ, ինչօ՞ւ էր արտասուում Ղզրօն:

Շուկայում կեանքը շարունակում էր եռալ, շատ բան վաճառուէց, գնուէց, վաճառուել էին նաև քրդերի եղները, բացի մէկից, որի համար խիստ մեծ զին էր պահանջում

տէրը: Դա մի բարձր, հաստավիզ, կարմրագոյն եղ էր. գեղեցիկ էր մանաւանդ նրա զլուխը. երկու սուր եղջիւրները աղեղնածե կորացել էին դէպի գլխի վերի մասը, իսկ լայն ճակատի հէնց կենտրոնում մի մեծ սպիտակ բիծ ունէր, որ մի առանձին շքեղութիւն էր տալիս նրա գլխին: Ահա այս եղանն էր նայում Ղզրօն և կարծես թէ այդ կենդանին էլ իր մեծ աչքերը ուղղել էր յատկապէս Ղզրօի վրա: Նայում էին իրար այդ կենդանին և այդ մարդը, նայում էին յամառութեամբ, առանց յոգնելու և ասես թէ լուռ խօսում էին իրար հետ, բաներ էին պատմում և հասկանում իրար: Ի՞նչ էին խօսում նրանք, ո՞վ կարող էր իմանալ, ո՞վ էր ուշադրութիւն դարձնում նրանց վրա, ո՞վ կարող էր կարծել անգամ, թէ մի անասունի և մարդու մէջ մտքերի փոխանակութիւնը հնարաւոր է: Բայց այդ երկու էակները շարունակում էին նայել իրար, նրանց հայեացքների միջոցով կարծես էլէքտրական հոսանք էր հաղորդւում. մարդն արտասուում էր, իսկ եղը կարծես զիտում էր այդ արտասուքները. երկար շարունակուէց այդ տեսարանը: Յանկարծ փոքրիկ Թուծօի դէմքի վրա անսահման բերկրութիւն փայլեց. նա սաստիկ զարմացած ու յուզուած իր նիհար մատը դէպի եղը մեկնեց ու բացականչեց.

— Բաշօն, պապէ՛, մեր Բաշօն...*):

Եւ առանց իր պապի պատասխանին սպասելու, երեխան ցած թռաւ պատշգամբից, եղանք հասաւ, անսահման երջանկութեամբ գրկեց նրա գլուխը և սկսեց իր մանկական շրթունքներով անվերջ, տաք համբոյրներ տալ նրա դնչին, ճակատին: Կենդանին գլուխը քաշ էր դցել, դունչը չէր հեռացնում երեխայի կրծքից, ասես թէ նրան հաճելի էր երկար մնալ այդ վիճակում. նրա մեծ աչքերը կարծես ասում էին «ի՛նչ լաւ է, ի՛նչ դուրեկան է այսպէս մնալ:» Բայց երեխան թողեց նրան, կրկին յետ եկաւ և կարծելով՝ թէ իր պապը չի հասկացել բանի էութիւնը, չի իմացել, որ ինքը գտել է իրանց Բաշօին, բռնեց նրա ուսից, ցնցեց և մեռքը դէպի եզր մեկնելով՝ յուզուած, շնչակտուր գոչեց.

— Պապէ՛, այ՛ պապէ՛, էստ մեր Բաշօն ի, վայ՛, եաման պապէ՛, էմալ չի՞:

— Խա, քե մեռնի՛մ, մեր Բաշօն ի, պատասխանեց Ղզրօն արտասուքից խեղդուելով՝ բայց առանց տեղից վեր կենալու: Այս անգամ նրան նայեցին շատերը հարևաններից, իր արտասուքն այլ ևս ծածկել չէր կարող.

*) Հայ դիւղերում բաշօ են կոչում ճակատներին սպիտակ բնի ունեցող անասունները:

ուստի քաշեց իր ցնցոտիները մի ծուէնը և նրանով սրբեց աչքերը. մինչդեռ երեխան պատասխանով քաշալերուած կրկին ցած թռաւ պատշգամբից, շտապով վազեց հասաւ եղանք, գրկեց նրա գլուխը, շոյեց, համբուրեց և ի վերջոյ ականջից բռնելով՝ քաշ տուեց դէպի պատշգամբը, դէպի արտասուող պապը:

Ահազին կենդանին զարմանալի հնազանդութեամբ սկսեց քայլել՝ այդ փոքրիկի յետեից հանդիսաւոր դանդաղութեամբ: Մինչև այդ ժամանակ այդ բոլորը կատարեալ անտարբերութեամբ դիտող քիւրդը չանկարծ առաջացաւ դէպի «իր» եզր, իսկ այս ու այն կողմից հետաքրքիր բազմութիւն հաւաքուեց և շրջապատեց եղանք, երեխային ու քրդին:

— Դէն, դէն, ճամպայ տուէ՛ք, ձվում էր թումօն, մերն ի, թորգէք տանեմ, մեր Բաշօն ի, մատաղ էղնիմ Բաշօին:

Եզր շարունակում էր դնալ քիւրդը նրանց առաջը փակեց:

— Ի՞նչ ես անում, տղա՛, ասաց նա, թող տուր, ո՛ւր ես տոնում իմ եզր:

— Մերն ի, մեր Բաշօն ի, քեզ ի՞նչ կը տանեմ, պատասխանեց թումօն, աշխատելով առաջ գնալ:

— Ձերը չի, մեռնեմ քեզ, ասաց քիւրդը

քաղցրութեամբ, իմն է, մատաղ, թող տուր,
մի տար:

— Պապէ շան, այ պապէ՛, ճչաց երեխան
բարկացած ու լացակամած, բայց առանց
թողնելու եղան ականջը, քիւրզը չէ թոր-
գում Բաշօն բերեմ էէ...
Ղզրօի ծայնը չը լսուեց, նա չէր էլ երևում,

որովհետև շրջանաձև բոլորած բազմութեան
յետևումն էր մնացել իր տեղում նստած: Նա
չէր կարողանում տեսնել, թէ ի՞նչ է կատար-
ւում այնտեղ, միայն լսում էր իր թումօի
յուսահատ մանկական աղաղակները:

Քիւրզը տեսաւ, որ գործը քանի գնում մե-
ծանում է. նա ծանրակշիռ առիթներ ունէր
այդ հանդամանքից վախենալու. նա լաւ հաս-
կանում էր, որ այդ փոքրիկը չի սխալուում.
այդ եզր՝ Բաշօն, այն երկրից էր բերուել, որ
իր արիւնածարաւ եղբայրների ձեռքով մոխ-
րակոյտերի էր վերածուել, ուր մարդիկ իրանց
բոլոր ստացուածքը, բոլոր ունեցած չունե-
ցածը տալով հանդերձ մի ստրկական կեանք
վարելու իրաւունք անգամ ձեռք բերել չէին
կարողացել և փախել էին այնտեղից առանց
չեա նայելու: Եւ մի՞թէ չէր կարող պատահել,
որ այս եզր հէնց այստեղ նստած դաղթական-
ներից մէկն ու մէկին պատկանէր: Այս մտքերը
մի վայրկեանում անցան քրդի գլխից. նա

վճռեց խոչս տալ և այդ կասկածաւոր տեղից
հեռացնել եզր, ուստի մօտեցաւ, որ կենդանու
ականջը դուրս քաշի երեխայի ձեռքից. բայց
նա կախուել էր իր բոլոր մանկական ոչով,
չէր բաժանուում, ճչում էր.

— Մեր Բաշօն ի, չեմ տաք պապէ՛, այ
պապէ...
Քիւրզը վերջապէս տեսնելով, որ այդ փոք-

րիկից հեշտութեամբ ազատուելու ճար չը կայ,
մինչդեռ շտապելն անհրաժեշտ է, թափով հր-
րեց թումօին եղան առաջից: Երեխան ընկաւ
և սկսեց աղիողորմ ծայնով արտասուել պո-
ւալով. «Բաշօն, Բաշօն»: Քիւրզը քշեց եզր:

Ղզրօն լսեց թումօի աղիողորմ արտասուե-
լու և հառաչանքի ծայնը. ապա տեսաւ թէ ինչ-
պէս քիւրզը տանում է իր Բաշօին, այն եզր,
որի հետ այնքան տարիներ վարել է իր ար-
տերը, կրել է, ծեծել է իր ցորենը: Բաշօն
նրա ամբողջ գոմի զարդն էր, նրա սիրելին,
նրա երկրող որդին, ամբ... նրա համար
սպանուեց իր ջահիլ շիւան կտրիճը, իր մի
հատիկ որդին: Այսօր՝ երբ առաջին անգամ
տեսաւ Բաշօին, նրան թուաց, թէ իր զաւա-
կին է տեսնում, նրա աչքերին է նայում, նրա
հետ է լսօտում: Ահա թէ ինչու արտասուե-
րը թափուեցին նրա աչքերից, վաղուց կու-
տակուած արտասուքներ. Խիւր վիշտն էլ մի

սահման ունի, որից այն կողմը տանել այլ ևս անհնարին է լինում նոյն իսկ ամենապինդ սրտերի համար: Բազդի բոլոր հարուածները մինչև այժմ հետզհետե, կամաց կամաց էին թափուել նրա գլխին. նա իր չար ճակատադրի դառնութեան բաժակը միանգամից չէր խմել, այլ կաթիլ կաթիլ, ահա թէ ինչու նրա սիրտը չէր պատուել վշտից, աչքերը չէին կուրացել արտասուքներից և նա կարողացել էր ապրել, կարողացել էր կրել անպատմելի ցաւերը: Բայց այսօր... Օ՛, այս եղբ, այդ անզուգական Բաշօն, իր մէջ միայնելով Ղզրօի բոլոր թշուառութիւնները, միանգամից թափեց նրա առաջ վշտերի մի ծով, միանգամից բացեց դեռ նոր փակուած վերքերը. սար լինէր կը փլէր, ժայռ լինէր կը հալուէր, Ղզրօի սիրտն ինչպէս դիմանար... Եւ նա արտասուէց, արտասուէց տաք, ախորժ արտասուքներով, որոնցից նրա կրակուած սիրտը հովանում էր, ուռած կուրծքը թեթևանում: Արտասուելուց բացի ուրիշ ինչ կարող էր անել. աւելի լաւ կը լինէր բոլորովին չը տեսնէր Բաշօին և նա կը շապէր հեռանալ, եթէ կարողանար, եթէ ոտները չը զողոզային, չը ծալուէին. վկայ է Աստուած, խոյս կը տար արտասուելով, որպէս զի չը տեսնէ իր դժոխային ցաւերի այդ մարմնացումը, իր Բաշօին. ուրիշ ի՞նչ անէր.

փորձէր քրդից խլել այդ մի հատիկ ե՞ղբ, այն բոլորից յետոյ մի ե՞ղ... Ինչի՞ համար, ինչի՞ էր հարկաւոր. բայց Թուժօն չի թողնում, տե՛ս, ի՞նչպէս է ճշում նա, ի՞նչպէս արտասուում է ողբալի ձայնով: Օ՛, ինչ զոհեր էր բերել Ղզրօն միայն քիւրդ չը տեսնելու համար, ինչքան ճանապարհ էր կտրել, որքան սարեր ու ձորեր անցել իր այդ արիւնարբու թշնամիներին այլ ևս երբէք չը պատահելու համար. բայց... դարձեալ քիւրդ...

Ղզրօն զգաց, թէ ինչպէս մի ինչ որ բան եռաց իր կրծքի մէջ, թէ ինչպէս մի զօրեղ հոսանք անցաւ նրա բոլոր շղերի մէջ, շարժեց, ջնցեց, դողացրեց մարմինը, մկանուկները ձգձգուեցին և լայնացած, մեծացած աչքերը վառուեցին կատաղութեան կրակով. գայրոյթի՞ թէ վրէժխնդրութեան փոթորիկ էր այդ, որ անցաւ նրա ամբողջ մարմնով. նրա շնչառութիւնն ընդհատուած էր, արիւնն սկսեց աւելի և աւելի արագութեամբ շարժուել երակների մէջ, սրտի բաբախումը սաստկացաւ, ծեր որսորդի մէջ զարթնեց արիւն թափելու, սպանութիւն գործելու անյագ, անյազթելի տենչը. Թուժօն ճշում էր, հառաչում էր, և Ղզրօին թւաց, որ այդ քիւրդը, օ՛, դարձեալ քիւրդը, Թուժօին էլ սպանեց, սպանեց օրը ցերեկով, շուկայի ահագին բազ-

մութեան մէջ. դէ քիւրդը, երբ սպանել կամենայ, ո՞ւմ կը նայի, ո՞ւմ կը հարցնի. քի՛չ այգպիսի դէպքեր են եղել այն «վերան» երկրում: Ազրոն համոզուած էր նոյն իսկ, որ այդ անիծեալ քիւրդը այն ձիւնոտ սարերի յետեից յատկապէս դրա համար է վեր կացել եկել, յատկապէս Թումոսին մորթելու համար է այստեղ հասել. այդ արդէն անտանելի էր. Ազրոն յանկարծ ամեն բան մոռացաւ, այլ ևս ոչինչ չէր չիշուծ, ոչինչ չէր տեսնում, չը գիտէր, թէ ո՞ւր է գտնուում. մի հատիկ միայն գիտակցութիւն մնաց նրա գլխում, այդ այն էր, թէ անմիջապէս պէտք է այդ զարհուրելի քրդի կոկորդը կարել, ինչով և լինի: Եւ անա նա կատաղած վեր ցատկեց տեղից, մի ակնթարթում պատռեց ամբոխի շղթան, հասաւ քրդին, և բազմութիւնը միայն այն ժամանակ տեսաւ Ազրոսին, երբ նա երկու ձեռքով զրկած յաղթանդամ քրդի իրանը, զազանի կատաղութեամբ կրծում էր իր ակոյսանի կոկորդը: Ամբոխը սոսկման ճիչ արձակեց. դա կռիւ չէր, այլ մի ուրիշ զարհուրելի բան. միայն կատաղած եզ վազը կարող էր այդպէս կրծել իր ձագուկների թշնամու կոկորդը: Քիւրդը ցաւից ոռնում էր, ճիգ էր գործ դնում դուրս պրծնել կատաղի որսորդի ձեռներից, ձգձգուած էր, ոլորուած, կուչ գալիս, կամ հարուածում Ազր-

րոին, փետում նրա մազերը, բայց իղձը. այդ վտիտ, ջարդուած ծերունին մի կատաղած առիւծ էր դարձել. նրա ջլուտ, չորացած ձեռները մի երկաթեայ օղակ էին կազմել, որ վայրկեան առ վայրկեան սղմուած, նեղանում էր և նրա միջից դուրս պրծնելու ասես ոչ մի հնար չը կար: Ազրոն ոչ մի բառ չէր արտասանում, նա միայն խապոտ մռնչիւններ էր արձակում և կարծես ուխտել էր քրդի անագին մարմնի բոլոր կենսական հիւթը, բոլոր արիւնը ծծելով դուրս քաշեց կոկորդից, մինչդեռ փոքրիկ Թումոն պապի փէշերից քաշ ընկած ճչում էր, արտասուած էր աղէկաուր ձայնով: Եւ այս բոլորն այնքան արագ կատարուեց, որ բազմութիւնն սկզբում շուարած մնաց, շուկայում առևտուրը դադարեց, ամենքը դէպի այդ զարհուրելի տեսարանը վազեցին և մինչև որ մարդիկ կը կարողանային հաշի առնել կատարուող իրողութիւնը, կը հասկանային բանի էութիւնը, քրդի վիճակը յուսահատական դարձաւ, նրա կոկորդից զզուելի արիւնը դուրս ցայտեց և կարմիր գոյնով ներկեց երկուսի կուրծքը:

— Օգնեցէ՛ք, հառաչում էր քիւրդը, մեռա՛յ, օգնեցէ՛ք:

Յիրաւի, նա մօտ էր ուժասպառ լինելու: Այդ նկատեցին համարեա ամենքը և բազմու-

Թիւնից մի քանի ձեռներ միանգամից մեկնուեցին դէպի երկու ախոյեանները նրանց իրարից բաժանելու համար: Բայց այդ այնքան էլ հեշտ չէր: Ծեր որսորդի մէջ զլուխ էր բարձրացրել նրա ներսում քնած զազանք. վաղուց հետէ նրա սրտում մթերուած վրէժ-խնդրութեան թոյնը դուրս էր թափուում միանգամից. կատաղած Ղզրօն ալրուկի պէս կպել էր հսկայ քրդի կրծքին, համարեա ծածկուել էր նրա զրկի մէջ և ոչ իր թշնամու երկար ձեռների հարուածները, որոնք անընդհատ վերեւից թափուում էին նրա գլխին, ոչ այս ու այն կողմից քաշքշող ձեռները չէին կարողանում ազատել քրդին նրա ձեռքից:

— Վայ մեռայ, ոռնում էր քիւրդը, օգնեցէք:

Սահայն իզձեր. Ղզրօն ահաւոր մռնչիւններ արձակելով՝ խեղդում էր քրդին, որ վերջիվերջոյ ուժասպառուած գետին փռուեց և Ղզրօն էլ վրան ընկաւ: Հէնց այդ ժամին վրա հասաւ ոստիկանը և հաղիւ կարելի եղաւ Ղզրօսին վերցնել և զոհին խլել նրա ձեռքից: Սրիւնաթաթախ քրդին ոտքի կանգնեցրին. նրա կոկորդի վրա խոշոր վէրք էր բացուած և արիւնն առատութեամբ հոսում էր: Սոսկալի էր նաև Ղզրօսի տեսքը. նա շնչասպառուում, հեռում էր. լայնացած քթածակերը քիչ էր

մնում արաքուէին, բորբոքուած, արիւնով լցուած աչքերը քիչ էր մնում դուրս թռչէին իրանց խորշերից, մազերը խուլ, իսկ շրթութունքներն ու երկար ճերմակ միրուքը ներկուած էր բոսորային հեղուկով. այդ բոպէին նա նմանում էր մի արիւնարբու զազանի, որ հէնց նոր պատուտել, լափել էր իր որսը:

— Օ՛, անօրէններ, հառաչում էր նա, էսա երկրի մէջ էլ չը խլասնք ձեր ձեռէն. սարեր չափինք, ձորեր ընցանք, խեղճ ու կրակ մեր ճժերու խէա էլանք էկանք, զըմմէն լէ ձե թորդինք, էլման չը պրծանք, էլ դ՞որ էրթանք, դ՞որ թաղենք մեր սեռուոր զլօխներ, դ՞որ...

Ոստիկանը մօտեցաւ նրան, ուսը բռնեց ասելով՝

— Դէ՛հ, ծերունի, զնանք, արի իմ չետեից:

Ղզրօն զարմացած ու ապուշ կտրած նայեց ոստիկանին, առանց բան հասկանալու, վերջինս կրկնեց իր հրամանը:

— Ե՛ս, դու ի՞նչ կուզես, դ՞որ էթանք, հարցրեց Ղզրօն:

— Բանտ:

— Ինչի՞ խամար:

— Սրիւն ես թափել, տե՛ս, արիւն թափեցիր, աւելայրեց ոստիկանը դէպի վիրաւոր քիւրդը ձեռք մեկնելով:

— Խաչեր լա՞ք, քրդու արունն եմ թափեր, քրդու արճեն... ասաց Ղզրոն և երկար ու շղաձգաբար ծիծաղեց խելագարի ծիծաղով:— Քրդի արունը թանդ ի, խս, խս, ես գինամ, գինամ, էսա երկրի մէջ շան արունն էլ թանդ ի, շարունակում էր Ղզրոն:

— Գնանք, կրկնեց ծանձրացած ոստիկանը, ընդհատելով նրա խօսքերը:

— Էթանք, էթանք, թախսիրքեարեմ, սուչ ունեմ, էթանք հաֆս, ապա. ես արունը էրի, քրդի գեղալ ջանէն արուն խանի: Նէ, աղա ջան, քո ոտաց մեռնիմ, ապա էնա վերան երկրի մէջ ըսկի մէկ չը խարցուց, ո՞ն մորթեց մեր ճժեր, եսիր տարաւ մեր օղլուշաղ, ո՞ն քանդեց մեր գեղեր, կրակեց մեր տներ, դէղեր, արտեր, սօ, զրմմէն էսա արնխում շներ արին էէ... Տօ էնա իմ եղն ի, վախ, իմ խորոտ Բաշօն ի, իմ տղէն էնոր մատաղ էլաւ, քե մեռնիմ. դէ էս ի՞նչդ էնիմ, ո՞ր շուրն ընկնիմ: Շէն մնա մեր երկիր, էսա տեղ քրդու էրկու պուտ արունն էլ թանդ ի, հա՛յհո՛ւ... Խաչեր, էլ ընչի խամար կապրէք, դէ թորդ ծովեր գան զրմմէնուս ծածկեն, թորդ սարեր փլն վրը մեր կօտին, արնի սէլափ մեր երկիր բռնեց, չօլեր, ծորեր, դաշտեր զրմմէն կուփ արուն կտրեց, ո՞րն ասաց խաչի արուն թանդ ի: Էթանք, աղա, էթանք, թախսիրքեարեմ,

խողն էսա սեւաւոր դիտուս—վերջացրեց նա, երկու ձեռքով պինդ հարուածեց իր դիտին և ոստիկանի առաջն ընկնելով դէպի բանտ գնաց:

— Պապէ՛, դ՞ո՞ր կերթաս, քուրդն էլ ման Բաշօն տարաւ, դուաց Թուժօն դէպի պապը վաղելով, երբ տեսաւ, որ քուրդն սկսեց քչլ կըր:

— Թորդ լաօ, թորդ, ասաց Ղզրոն, Բաշօն մեր չի, քրդուն ի, թորդ տանի, քե մեռնիմ, մեր տուն լէ մերը չի, մեր արտ լէ մերը չի, մեր արուն լէ մերը չի, խաչը բանրմ չունի, զրմմէն լէ քրդուն ի, էնոր արունը թանդ ի: Նա գնաց:

Թուժօն արտասուելով՝ կրկին յետ դարձաւ և վաղէվազ Բաշօին հասաւ. մէկ էլ փորձեց կախուել նրա ականջից, մէկ էլ «պապէ՛» դուաց. բայց այս անգամ պապը նրան ուշք չէր դարձնում և առանց յետ նայելու քայլում էր: Երեխան մղկտալով թողեց եկան ականջը, վաղեց դէպի պապը, կախ ընկաւ նրա փէշից արտասուքի միջից պուռալով՝ «Բաշօն, պապէ՛, Բաշօն, պապէ՛»: Եւ այսպէս երկար ժամանակ երեխան չէր իմանում, թէ երկու սիրելիներից որին առաւելութիւն տայ. նրա պապէն ու Բաշօն գնում էին զանազան կողմեր, նրանք այլ ևս ուշք չէին դարձնում այդ փորձիկի ահագին վշտի վրա և աւելի ու աւելի հեռանում էին իրարից. մանուկը չէր իմա-

նուժ Բաշօի յետեից վազի, որին քիւրզն էր տանուժ, թէ՞ պապէի յետեից, որին ոստիկանն էր տանուժ: Ելի մի քանի անգամ նա շշկուած վազեց դէպի Բաշօն, կրկին յետ դարձաւ դէպի հեռացող պապը, քաշ ընկաւ նրա փէշերից, աղաչելով՝ որ յետ դառնայ, Բաշօին խլի բըրդից, ապա տեսնելով, որ պապը չի լսում իրան, թափով յետ դարձաւ, վազեց դէպի եզր և առաջը կարեց. բայց յանկարծ նկատեց, որ պապին ու Բաշօին բաժանող տարածութիւնը խիստ մեծացաւ, և պապն այլ ևս նրա ձայնն էլ լսել չի կարող, նա մի յուսահատական ճիչ արձակեց, վերջնականապէս թողեց Բաշօին, որ քուրզը տանի, իսկ ինքը յետ դառնալով՝ վազեց դէպի պապը, դէպի բանտը: Բայց պապէն չը կար այլ ևս, նրան ներս էին տարել բանտը և դռները փակել էին... Իզո՛ւր էր մանուկը իր փոքրիկ բռունցքներով թակում հաստ, երկաթապատ դուռը, որի յետեւում ծածկուած էր նրա պապէն, իզո՛ւր էր ճչում, աղէկտուր ձայնով արտասուում, ոտները գետին տալիս, դուռը չը բացուէց: Յոգնած, ուժասպառ ու յուսահատ նա նստեց բանտի դռանը, փոքրիկ զլուխը մեռնորի մէջ առաւ և սկսեց մեղմիկ արտասուել:

Նա այժմ կատարեալ որբ էր:

Ո՛չ պապէն կար, ո՛չ Բաշօն:

Չ Ն Գ Ա Ն Ո Ւ Մ

(ՅԵՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ).

«Ես բանտարկուած էի, 189... թւի ամառը. ի՞նչպէս և ինչո՞ւ համար, այդ ես չը գիտէի, չը գիտեմ և այժմ, այդ բանն այնքան արագ, այնպէս անսպասելի կերպով կատարուեց, որ ես անկարող եղայ հասկանալ, թէ ի՞նչ է կատարուում ինձ հետ: Բայց ես բանտարկուած էի, այդ անկասկած էր, բոլորը, ինչ որ ինձ շըրջապատում էր, անողորմ կերպով վկայում էր, որ ես բանտարկուած էի: Իսկապէս բանտ չէր այն, այլ մի բուն. մեր երկրում նրան «զնդան» են անուանում: Այդ զնդանը նեղլիկ էր ու ցածր, բայց այդ բառերով դժուար է արտայայտել, թէ որքան ցածր էր նա: Երբ ես փորձում էի ոտքի կանգնել, ստիպուած էի լինում կռտուր մինչև մէջքս, իսկ երբ կամենում էի պառկել, պէտք էր լինում մէջքս մի պատին

դէմ տալ և ոտներս հակառակ պատին ցից անել՝ կաղմելով մի աղեղ: Խաւար էր ներսը, համարեա դիշեր, լոյսի մի քանի խիստ աղօտ շիթեր ասես վախվախելով թափանցում էին դռան վրայի փոքրիկ, շատ փոքրիկ ճեղքից, որ հազիւ եզան աչքի մեծութիւն ունէր: Այդքան չնչին լոյս գուցէ մեռելներն էլ իրանց դերեղմանում ունենան. վատատես չէի, այլքբանով էլ կարողացայ պատերը նշմարել: Ինչ գոյն ունէին նրանք, այդ դժուար էր որոշել, միայն ինձ թւում էր որ նրանց գոյնը և՛ սև էր, և՛ կանաչ, և՛ կարմիր, և՛ սպիտակ. քանի մի գոյների զգուելի խառնուրդ, տեղ-տեղ խոնաւութիւնից մածոակալած, բորբոսնած: Պատերը ճեղքեր ունէին, մանր, հազիւ նկատելի ճեղքեր. դրանցից մինի մէջ ես կարողացայ նշմարել մի սպիտակ բան, և մատներով դուրս քաշեցի այն, դա լուցկու ամանի մի կտոր էր, որի վրա ինչ որ գրեր կային. ես հետաքրքրուեցի իմանալ, թէ ի՞նչ է կտակել իր տարաբաղդ յետնորդներին մի նախկին բանտարկեալ, որ այս դժոխքից գուցէ կախաղան է առաջնորդուել կամ աքսորավայր... Բարեբաղդարար լուցկի կար մօտս: Լուցկին վառեցի. «ո՛վ և լինես դու, իմ խեղճ բաղդակից և յաջորդ, դրած էր այնտեղ, ոչինչ չը խոստովանես, ո՛չ մի անուն չը տաս, եթէ գիտես. քաղցր

խօսքերով չը խաբուես, խոստովանութիւնը չի փրկի քեզ»: Հանդիստ սովորներիդ, եթէ մեռած ես, մրմնջացի ես: Ի՞նչ խորհրդաւոր դաս էր այդ, որ այս մահու աշխարհի բնակիչները տալիս էին իրանց յետնորդներին:

«Յատակի վրա նշմարեցի ինչ որ ծակեր. միայն մկներն են այդպիսի ծակեր բաց անում, երևի այնտեղ ներքեւում նրանց մի ամբողջ զիւղ կայ, մտածեցի ես: Այս հանդամանքն ինձ ցաւ չը պատճառեց, նոյն իսկ մխիթարեց: Բանտի, այն էլ այսպիսի բանտի ճնշող, սպանիչ միայնութեան մէջ որ և է կենդանու գոյութեան գիտակցութիւնը սփոփիչ է, փոյթ չէ նոյն իսկ, եթէ դա մի զգուելի մուկ լինի: Ժամեր անցան, ժանր, յաւիտենականութեան չափ երկար ժամեր, թախիծը ճնշում էր հոգիս: Ես՝ աչքերս ակամայ ուղղած յատակի ծակերին, ականապիշ դիտում էի, սպասելով՝ որ գոնէ մկներից մէկն ու մէկը դուրս գայ. միայն կենդանի շունչը կարող էր մի փոքր թեթեւացնել իմ ծանր վիճակը, յիշեցնել ինձ, թեթեւացնել իմ ծանր վիճակը, յիշեցնել ինձ, որ աշխարհը դեռ կայ, դեռ ապրում է, որ որ ու արև, աստղեր ու լուսին, երկինք ու երկիր անցած գնացած բաներ չեն, որ բնութեան կեանքը դեռ չի դադարել, շարունակւում է:

«Բանա, ի՞նչ մօտ է զգում մարդ այդտեղից

զերեզմանր. մի քալլ միայն, մի հատիկ քալլ է մինչև յաւիտենական բնակարանը. և մի՞թէ նոյն իսկ այդ բանար հէնց զերեզման չէր, ուր ես թաղուած էի կենդանի... Օղբ զարհուրելի էր, այնպէս ծանր, որ անկարելի էր շնչել, զարշահոտութիւնն սնտանելի էր. մկներն իրանց ներկայութեամբ պատճառած մխիթարութիւնը շատ թանգ էին վաճառում բնտարկեալին. զարշահոտութիւնը նրանց բացած անցքերից էր փչում, որովհետև հէնց բանտի տակից էր անցնում քաղաքի աղբատար խողովակը:

«Օրուայ որ ժամն էր, ես չը գիտէի. կէսօր էր արդեօք, երեկոյ, թէ՞ գիշեր, բայց իմ զնդանում արդէն խաւար էր և լուռ, միայն պատի մի ճեղքում ճռճռացնում էր իր տխուր միակերպ երգը խաւարի և միայնութեան սիրահար ճպուռը: Ես ականջ էի դրնում. «ճրճ, ճրճ». այդ էլ մի բան էր, այդ էլ սփոփիչ էր... Յանկարծ զգացի ձեռքիս վրա տաք, քնքոյշ շնչառութիւն: Սուանց այդ ձեռքս շարժելու, ես զգուշութեամբ մօտեցրի միւս ձեռքս և բռնեցի մի փափրիկ առարկայ. դա մի մեծ մուկն էր, փափուկ թաւշանման մորթիով. նա երկիւղի կամ անհանգստութեան ոչ մի ցոյց չարեց, այլ շարունակում էր լիզել ձեռքերս և ո՞վ գիտէ՞ քանի զժբազդ-

ների արիւնոտ վէրքերն էր լիզել այս կենդանին... նա կամաց-կամաց բարձրացաւ դէպի ուսս, նա խաղում էր մազերիս հետ, ես սիրով չը բռնեցի, չը հալածեցի, և իրաւունք էլ չունէի, նա իր սեփական բնակարանումն էր, նա այստեղ տէր էր, ես էի միայն նկուղ հիւնարի պէս ներս եկել խռովելու նրա կեանքի միակերպութիւնը, խանգարելու նրա հանգիստը: Սհա՛ նա վար իջաւ և հեռացաւ. ինձ վրա երևի ոչինչ ախորժելի բան չը գտաւ, արժէն էր փնդրում, ո՞վ գիտէր... նա ծածկուեց իր բնում, ես մնացի դարձեալ միայնակ. միայն ճպուռը անհասկանալի եռանդով ակերպ, միաձայն, ասես թէ վերջ առնելու չէր ողորմելի միշատի այս տխուր մեղեդին. ի՞նչ էր որոնում այդ խղճալի կենդանին այս զարհուրելի բնում. մի՞թէ ամբողջ աշխարհում մի այլ յարմարաւոր տեղ չէր գտել իր բնակութեան համար, ո՞վ կարող էր իմանալ. բայց ինձ թւում էր այդ բոպէին, որ ճպուռի բրգի համար չիրաւի ամենայարմար տեղը հէնց այս բանտն էր. մահու մեղեդի մահու աշխարհում...

«Սհա նա էլ լուեց: Լուռ էր շուրջս, խոր, անաւոր լուութիւն, միայն դրսից լսում էր պահապանի սոնածայնը, նա անվերջ գնում

գալիս էր խաւար միջանցքում, մերթ ընդ
մերթ կանգ էր առնում, ահանջ գնում և
կրկին շարունակում գնալ դալ միշտ միա-
կերպ, միշտ համաչափ քայլերով:

«Գուցէ կէս զիշերն անցած լինէր, բայց
քունը շարունակում էր խուսափել իմ աչ-
քերից, մարմնիս մի փոքր յարմար գրութիւն
տալու բոլոր փորձերս անաշող անցան, ևս
անկարող եղալ նոյն իսկ խոնաւ գետնի վրա
հանգիստ առնելու բարիքը վայելել: Մտի-
պուած նստեցի և մտածում էի իմ գրութեան
վրա, մտածում էի անվերջ... մտածելու էլ
շատ և շատ բան կար: Ես ապշած էի մնա-
ցել, այն աստիճան այս կացութիւնս ինձ
յանկարծակի եկաւ:—Մի՞թէ ևս բանտար-
կուած եմ, մտածում էի ևս. ինչո՞ւ, ո՞ր յան-
ցանքիս համար. ևս յանցանք չեմ դործել, ի՞նչ-
պէս կարող եմ ևս բանտարկուած լինել. մի-
թէ բոլորովին անմեղ մարդը այս ահաւոր
զնգանի մէջ կը նետուի, այդ անհնարին է:
Սշխարհում օրէնք ու արդարութիւն չը կա՞յ
այլևս: Մի՞ գուցէ այս բոլորը երազ է միայն,
և՛ այս բանտը իր զգուելի պատերով, և՛ այս
մկները, և՛ այս ճպուռն իր միածայն տխուր
մեղեդիով, բոլորը, բոլորը, գուցէ երազ են և
ուրիշ ոչինչ: Սո՛՛ս, ուրիշ կերպ չի էլ կարող
լինել, սա երանգ է, երանգ է...»

«Երազ է, մրմնջում էի ևս գոհութեամբ...
ահա՛ մեր տունը, ահա՛ կինս, ահա՛ զաւակ-
ներս... խեղճե՛ր, ի՛նչ սարսափելի կը լինէր
ձեր վիճակը, եթէ այս սարսափելի երազն ի-
րականութիւն լինէր, եթէ չիրաւի ևս բան-
տարկուած լինէի: Վաղ առաւօտը ևս անկող-
նից վեր կացայ, կինս շուրճուեց ինձ լուս-
ցուելու, սա նրա ամենօրեայ պարտքն է,
ապա բոլորեցինք թէյի սեղանի շուրջը. չա-
րաննի չրաչեան անպատճառ ուզում է իմ
ծնկան վրա նստած թէյ խմել, այս բանի
գէ՛մ բողբոջում է ամենափոքրիկը, այն սեւաչեայ
Շուշանիկը, որ թաթիկները մեկնած, մօր
զրկից ձգւում է դէպի ինձ. ևս նրան էլ եմ
առնում և նստացնում միւս ծնկանս վրա,
երկու փոքրիկ զանգուր զլսիկները ծածկում
են կրծքիս վրա. ևս ժպտում եմ, նայում եմ
ամուսնուս. նա էլ է ժպտում. ի՛նչ լաւ է,
ի՛նչ քաղցր է. երջանիկ ենք մենք:

«Ճ՛րու» բացուեց դուռը. դա երեւի խա-
նութի աշակերտն է, որ գալիս է բանալին
տանի դուռը բանայ, մինչև իմ գնալը. ևս չեմ
նայեցի դէպի դուռը, ծնկանս վրայից ցած
սողաց փոքրիկ Շուշանիկը և վայր ընկաւ
յատակի վրա, նա ճչաց ցաւից, ևս նրա ծայ-
նից վեր ցատկեցի, իմ առաջ կանգնած էր
լամպը ձեռքին բռնած մի դաժան պատկեր,

մի դե: Ո՞վ էր դա, ի՞նչ եղաւ խանութի շակերտը: Աչքերս տրորում եմ, նայում, նայում, Տէր-Աստուած, սա թիւրք է, ի՞նչ է ուզում ինձանից, ինչո՞ւ է այսպէս վաղ առաւօտ ներս խցկուել մեր տունը. դարձեալ նայում եմ և չեմ կարողանում հասկանալ, թէ երկու պատկերներից ո՞րն է երազ. իմ տունն ու ընտանիքը, թէ՞ այս ներս մտնողը՝ իր դաժան զարհուրելի պատկերով. ո՞վ է սա...

— Վէր կաց, բաւական է մրափես, գոչեց անծանօթ պատկերը և ոտքի մի ծանր հարուած հասցրեց կողքիս: Յաւր խիստ էր, բունս իսպառ փախաւ, ես ոտքի կանդնեցի, ամեն բան պարզուեց. իմ առաջ կանգնած էր ինքը բանտապետը և այս վերջին սարսափելի պատկերը անողորմ իրականութիւն էր, միտջն այն՝ իմ երջանկութեան, իմ տան ու ընտանիքի պատկերն էր երազ, որ չբացաւ. ասես թէ դառն ճակատագիրը ցոյց տուեց ինձ այդ մխիթարական երևոյթը, որպէս զի աւելի ծանր լինի իրականութեան պատճառած ցաւը...

— չեաւի՛ր ինձ, հրամայեց բանտապետը դուրս գալով դռնից. ես անխօս դուրս եկայ: Իրսում, դռան առաջ մեզ սպասում էին երկու զինուորներ հրացանները ուսներին. նրանք անցան իմ աչ ու ծախ կողմերը և մենք

առաջ շարժուեցինք. զինուորների հրացանների սուխնները պարզ, սարսեցուցիչ փայլ էին արծակում բանտապետի լամպի աղօտ լոյսի տակ, որը քայլում էր իմ առջևից: Մենք անցանք բանտի երկար, նեղ ինչպէս խողովակ միջանցքը, դուրս եկանք բակը: Չորս կողմներս խաւար էր և անմարդ. վերև նայեցի, երկինքն իր տեղում, աստղերն ամեն օրուսայ պէս պլպլալով փայլում էին այնտեղ՝ կատարելով իրանց սովորական ընթացքը: Ես ազահութեամբ ծծում էի թարմ օդը. բակն ընդարձակ էր, դնում ենք գնում, վերջ չը կայ:

— Ո՞ւր էք տանում ինձ, հարցրի ես վերջապէս:

Դա մի սխալ էր իմ կողմից, լուին աւելի խոհեմութիւն էր, որովհետև պատասխանի փոխարէն ես թիկունքիս վրա մի սաստիկ հարուած զգացի, զինուորներից մէկը հրացանի կոթով վերջ դրեց իմ հետաքրքրութեանը:

— Գնա՛ առանց խօսելու, ասաց նա: Սակայն հարուածից յետոյ այդ հրամանն աւելորդ էր, ես այլ ևս խօսելու չէի, փորձը շատ դառն էր:

Ահա՛ վերջապէս մի երկար, ուղղածիգ դրուած, նեղ, փթած սանդուղք, որով վերին չարկն ենք բարձրանում. իւրաքանչիւր աստիճանը ճռճուում է մեր ոտների տակ, բայց

մենք բարձրանում ենք խորխափելով, ահա՛ և երկրորդ չարկը. մի պատշգամբի վրա ենք, բանտապետը մի զուռ բացեց, ինձ ներս տարաւ: Նեղ, կիսախաւար ու երկար սենեակ էր այն, խիստ ցածր առաստաղով, որը սենեակին աւելի անախորժ, աւելի ճնշող տեսք էր տալիս: Սենեակի խորքում դրուած էր մի սեղան, որի վրա դրուած մոմը ազօտ, փոխկոտ ճառագայթներ էր արձակում իր շուրջը՝ հազիւ լուսաւորելով մի փոքրիկ տարածութիւն և մի քանի անորոշ դէմքեր: Սեղանի ճակատին նստած էր մի դաժան, մռայլ պաշտօնեայ և թերթում էր ինչ որ թղթեր. նրա աչ և ձախ կողմերում կանգնած էին երկու հիւսուր մարդիկ՝ ունենալով ձեռքերին մի-մի հաստ պարան, ծայրերին երկաթէ հաստ զնդեր ամբարացրած. նստող պաշտօնեան ինձ տեսնելով՝ դուրսը բարձրացրեց, ձեռքով աչքերի վրա հովանի արաւ և սկսեց դիտել:

— Լսի՛ր, զաւակս, ասաց նա քաղցրութեամբ, յանցանքը գործելուց և բռնուելուց չետոյ, փրկութիւնը միմիայն խոստովանութիւնն է. քեզ ազատութիւն կը շնորհեն, եթէ զու ինձ կը խոստովանես բոլոր քո արածները ամենայն անկեղծութեամբ, և մանաւանդ՝ կանուանես քո ընկերներին:

— Բայց ես ո՛չ մի յանցանք չունեմ, որ

խոստովանուեմ, ես նոյն իսկ չը գիտեմ, թէ ինչո՞ւ համար եմ բանտարկուած. ազնուեմ եմ, նախ զո՛ւր ասացէք ինձ, թէ ո՞րն է իմ յանցանքը:

— Դու լաւ գիտես.

— Ես ոչինչ չը գիտեմ:

— Սոս, շուտ, սփքեր են ընկերներդ:

-- Ես ընկերներ չունեմ:

— Չունե՞ս:

— Ո՛չ:

— «Նալմթ», զուաց քննիչը հիւսուր ծայնով. ես սկզբում այդ բառի միայն չը հասկացայ, բայց երբ երկու զինուած պահապանները երկաթածայր պարանները ձեռներին մօտեցան ինձ և կանգնեցին իմ աչ ու ծախ կողմերում, մինչդեռ միւս երկուսը բռնեցին ձեռներս, այն խոստովանութեամբ ևս հասկացայ, որ խոստովանութիւն դուրս կորզելու համար ուզում են տանջել ինձ: Ես չիշեցի բանտի պատի մէջ գործած լուցկու առվի այն կտորը իր խորքում հրդուր բռնելով: Սփք խօսքերը կատարելու հիւսուր ժամն էր, թոյլ մարմինս առաջիկայ հիւսուր ժամն էր. զայթակտանջանքի երկիւղից դողում էր. զայթակտութիւնը շատ մեծ էր, բայց իւրաքանչիւր բառը սրտիս վրա էր փորագրուած, սարսափը նրանց ջնջել չէր կարող:

— Սկսեցէ՛ք, հրամայեց քննիչը: Ես տեսայ,

Թէ ինչպէս երկու պարաններ ի հաստ զնդերը բարձրացան օդի մէջ, սպառնալից պտոյտ գործեցին զլիսիս վերև. էլ այնուհետև չեմ չիշում, Թէ ինչ կատարուեց, միայն զիտեմ, որ աչքերիցս կայծեր ցայտեցին, զլուսս պարտուեց, սենեակը արագ շրջան կատարեց, մի մոմի և քննիչի փոխարէն վայրկեանապէս տասնեակները տեսայ, ականջներումս լսուեց ինչ որ ազմուկ և ես զեաին փռուեցի բոլորովին անզգայ...

Երբ ես աչքերս բաց արի, ինձ բանտում գտայ. երևի ցերեկ էր, որովհետև պատերը որոշել կարողացայ: Շորերս բոլորովին Թաց էին. ամբողջ մարմինս սաստիկ ցաւում էր. մի աչքս գոցուած էր, ոչինչ չէր տեսնում, զէմքիս կէսը անտանելի ցաւում էր. ես շօշափեցի, յօնքիս վրա մի մեծ ուռուցք կար. ի՞նչ էր պատահել ինձ հետ, հասկանալ չէի կարողանում երկար ժամանակ. ինչո՞ւ էին Թաց շորերս, ի՞նչ ցաւ, ի՞նչ չորհածուծիւն էր, որ պատել էր մարմինս, ի՞նչ ուռուցք էր յօնքիս վրա և ես մտածում էի երկար... Դուռս Թխկաց, ներս մտաւ բանտապետը. այդ զէմքը դարձեալ տեսել էի, անցեալ զիշերն էր. օ, ես չիշեցի բոլորը, բոլորը. խաւար զիշերը, հրացանի կոթի հարուածը, այն սարսափելի սենեակն իր նոյնքան սարսափելի մարդկան-

ցով, հարց ու փորձը, այն ահաւոր «հալաթները», անողորմ ծեծը, որից լետոյ անշուշտ ես ուշաթափուել եմ, ջուր են ածել զլիսիս, որ ուշքի դամ, երբ ջանքերն ապարդիւն են անցել, բերել են ձգել զնդանը՝ ապրելու կամ մեռնելու համար. բայց ես ապրում էի դեռ... Եւ այս զարհուրելի բանտապետը ինչ որ ուտելիք էր բերել ինձ՝ ողբալի կեանք՝ շարունակելու համար:

— Ս. ու, լակիր, ասաց նա ցած զնելով մի կեղտոտ խեցատ՝ անտանելի հեղուկով լի, ուր վխտում էին մամուկներ ի և այլ միջատներ մարմինները:

Բանտապետը հեռացաւ, դուռը փակուեց: Վաղուց էր ինչ բան չէի կերել, քաղցս խիստ մեծ էր, բայց և այնպէս զգացի, որ անկարող եմ ուտել այդ զաղրելի հեղուկը, եթէ նոյն իսկ սովամահ լինելու վտանգի մէջ լինեմ: Ի՞նչ պէտք էր անել. մէկ էլ կռացայ խեցատի Ի՞նչ պէտք էր անել. մէկ էլ կռացայ խեցատի վրա, մէկ էլ խառնեցի հեղուկը. մամուկները շատ էին, իդուր էր, պէտք էր մի ուրիշ ճար տեսնել: Յանկարծ չիշեցի, որ երբ ինձ բանտ էին առաջնորդում, մի քանի ոսկիներ բանտ էին առաջնորդում, մի քանի ոսկիներ վերցրի հետս, բայց մնացել էին արդեօք, Թէ՛ զինուորները հանել են. նայեցի, մի բաղդ էր, դահիճներս մոռացել էին զրպաններս խառնել, դուռը Թակեցի, բանտապետը ձօտեցաւ:

— Լսի՛ր, բանտապետ, աղաչում եմ քեզ, ի սէր Աստուծոյ, ողորմած եղի՛ր, ես մեռնում եմ քաղցից, բայց այս հեղուկն ուտել չեմ կարող, գնի՛ր ինձ համար մի փոքր հաց ու պանիր:

— Բախշի՛շ, բացականչեց նա:

Ես տուի մի ոսկին, ուրիշ ճար չը կար. նա գնաց և քիչ յետոյ բերեց ինձ մի փոքր հաց ու պանիր և դռան ծակից ներս դրեց. ես խորխափելով ճանկեցի յատակի վրայից և ազահուլթեամբ ուտել սկսեցի: Մուտով կշտացայ, մնացածը պահեցի գրպանուս՝ ուրիշ անգամ ուտելու համար: Յողնած, շարդուած մարմինս քնի անյաղթելի պահանջ ունէր տակաւին. ճեծն այդ կողմից մի բարիք էր, ես քնում էի անվերջ՝ մոռանալով կացութեանս սարսափը: Դեռ հազիւ աչքերս փակուել էին, երբ զրպանիս մէջ ինչ որ կենդանու խլիլոցը ինձ զարթեցրեց: Այնտեղ մի մեծ մուկ կար, նա եկել էր զողանալու իմ պաշարը: Դժուար թէ աշխարհում երբ և իցէ որ և է աւելի անսիրտ զողութիւն կատարուած լինէր, քան այն, որ այս մուկն էր կամենում անել: Սա կատարեալ ոճրագործութիւն էր: Ես շտապեցի հալածել նրան և պանիրն ու հացը ծոցս դրի, պինդ փաթաթեցի. այժմ ապահով էի, որ պաշարս վտանգից դուրս էր, ուստի նո-

րէն աչքերս զոցեցի և քուն մտայ: Սակայն մի երկու րոպէից կրկին զարթնեցի, որովհետև մուկն աշխատում էր ծոցս մտնել, կրծոտում էր շորերիս կարերը, խառնում էր կուրծքս յամառ, աներես կերպով: Ես կրկին հալածեցի նրան և կրկին քնեցի, բայց նա դարձեալ եկաւ ինձ զարթեցրեց: Եւ այսպէս երկար ժամանակ մենք կուտւմ էինք, ինձ համար դա կեանքի և մտիւ կռիւ էր, մուկն էլ երևի զարմանալի խորթակ ունէր պանիր ուտելու: Միւս կողմից քնելու պահանջն անընկճելի դարձաւ. ես թուլանում էի, ճարս կարուած զոհեցի պաշարս, սրտի առանձին ցաւով ծոցիցս հանեցի՝ այն հացն ու պանիրը, զցեցի յամառ մկան առաջ և խոր քուն մտայ:

Երևի կէս զիշեր էր, երբ ինձ արթնացրեց բանտապետն իր ռտի սովորական հարուածով: Աչքերս բաց արի. նա դեռ պէս առաջս էր ցցուած լամպը ձեռքին. ես հասկացայ, որ այս անգամ էլ ինձ սպասում է նախորդ զիշերուայ տանջանքը, բայց հաշտուած լինելով վիճակիս հետ, առանց մի բառ արտասանելու վեր կացայ: Լամպի լոյսն ընկաւ յատկապէս այն ճեղքի վրայ, ուր սպիտակին էր տալիս լուցկու տուփի այն չնչին կտորը. ինձ թուում էր, որ իմ նահատակ ընկերն է այնտեղից զգու-

շութեամբ թարթում իր աչքը և ինձ քաջալերում, ես կարծես թէ լսում էի նրա փրսփոցը՝ «ոչինչ չը խոստովանես»: Ես գուրս եկա՞յ բանտապետի հետ, դարձեալ ինձ ուղկից եղան երկու զինուորներ, որոնցից մէկը խիստ կարճահասակ, փոքրիկ մարդ էր, նիհար, բայց տարօրինակ երես ունէր, զգուելի ու չար՝ փոքրիկ կատուի աչքերով: Ինձ ներս տարան մի և նոյն սենեակը, ուր նստած էր նոյն քննիչը, սկսուեց նոյն հարց ու փորձը՝ որը կրկին վերջացաւ անողորմ ձեծով. միայն այս անգամ երևի իմ ակնյալանի ուժասպառութիւնը տեսնելով և վախենալով չանկարծամահ տնել, հարուածում էին ինձ հալաթների հակառակ ծայրով, որ երկաթ չունէր: Բայց և այնպէս՝ ձեծից վերջը ես արդէն ուժասպառ էի, ոտքի վրա կանգնել չէի կարողանում, գլուխս պտրտուում էր. վիրաւորուած և ուռած յօնքս հարուածներից պաշտպանելու ջանքերս իզուր անցան, մի ժանր հարուած էլ նոյն ուռուցքի վրա իջաւ, աչքս կրկին փակուեց. ցաւն անտանելի էր: Այս վիճակում ինձ յանձնեցին այդ փոքրիկ զինուորին՝ որ բանտ առաջնորդի: Հազիւ քաջութեամ էի երեքալով:

— Շուտ-շուտ գնահ, զեաւուր, շտապեցրեց ինձ զինուորը:

Ես ոչինչ չասացի, այլ լուռ շարունակեցի քայլել՝ հազիւ ոտներս փոխելով:

— Շուտ գնահ, ասում եմ քեզ, կրկնեց զինուորը, հրելով ինձ հրացանով. ես վար ընկա՞յ ձեկներես վրա և կրկին ոտքի ելա՞յ:

— Տեսնում ես, որ չեմ կարողանում աւելի արագ դնալ, ախր Աստուած ունես, պատասխանեցի ես համբերութիւնս հատած:

Հասանք սանդուղքի ծայրին. ես դեռ նոր ոտքս առաջին աստիճանի վրա էի դրել, երբ զինուորը չեաւեիցս մի քացի տուեց, ես բոլոր աստիճանների վրայից գլորուելով ներքև ընկա՞յ և մնացի ընկած: Ծալուած ոտքս անտանելի ցաւում էր, ինձ թուում էր՝ թէ կտորուել է: Ես չէի համարձակուում նոյն իսկ շարժել, այդ ժամանակ իմ դահիճը վերևը սանդուղքի ծայրին կանգնած հռհռալով ծիծառաղում էր, ապա սկսեց հանդարտ ցած իջնել՝ շարունակելով ծիծաղել և ծաղրել իմ անծայր թշուառ վիճակը: Տեսնելով այդ աստիճան անխիղճ, քարասիրտ անամօթութիւն, մի այնպիսի կատաղութիւն եկաւ վրաս, որ էթէ ոտքի կանգնել կարողանալի, եթէ ոչժերս մի փոքր ինձ չը դաւաճանէին, անպատճառ կը խեղդէի այդ հրէշին: Վերջապէս նա ցած իջաւ:

— Վէր կաց, գնանք, ասաց:

— Ոտքս կոտորուեց, չեմ կարող գնալ, պատասխանեցի ես: Նա մի փոքր կանգ առաւ, մտածեց, ապա բռնեց ոտքիցս և փորձեց քսուշէքաշ տանել, բայց չը կարողացաւ, դա նրա ոչժից վեր էր:

— Վէ՛ր կաց, ասում եմ քեզ, ատամները կրճտելով կրկնեց նա և կրկին խփեց հրացանի կոթով: Սա արդէն չափազանց էր. այդ աստիճանի տմարդի վարձուները արիւնը գլուխս խփեց, ես վայրկենապէս փոխուեցի. մի անօրինակ զօրութիւն ջնցեց իմ բոլոր թուլացած անդամներս, մոռացայ ամեն ինչ՝ և՛ բանտը, և՛ ծեծը, և՛ ոտքիս անտանելի ցաւը, և՛ սարսափելի վտանգը, գերմարդկային երկ գործ դրի, վեր ցատկեցի, երկու ձեռքով բռնեցի այդ գահաճի զզուելի կոկորդը... փորձեց ճչալ, բայց իզո՞ւր, ես սղմում էի քանի կարող էի. յուզմունքիցս ատամներս ճարճատում էին իրար վրա սղմած: Կրածս տանջանքներից սրտումս մթերուած վրէժխնդրութեան բոլոր թոյնը թափում էի այս մի հատիկ անպիտանի վրա, որ իր զզուելի արտաքինի պէս էլ չար հողի ունէր: Բանտի խաւար բակում ոչ ոք չը կար, նա ծամաճուռում էր իմ ձեռների մէջ, ոլորում էր, աշխատելով գոռալ: Իմ ոչժերն էլ նուազեցին. զգացածս զօրութիւնը մի վայրկենական յուզմունքի

արդիւնք էր, որ արագութեամբ անցաւ. նրան յաջորդեց իմ մարմնի համարեա մեռելաչին դրութիւնը, և ես կրկին վայր ընկայ. նա ազատուեց և ճչաց: Եկան մի քանի հողի. իմ վիճակը սարսափելի եղաւ. ես չը գիտեմ, թէ ինչ կատարուեց ինձ հետ. քաղաքների մի խումբ քրքրում, բզկաւում էր իմ վիրաւոր, ուժասպառ մարմինը: Այնուհետև երբ էին ինձ բանտ տարել՝ ես չը գիտեմ. միայն յաջորդօրը, երբ աչքերս բաց արի, ոտներս շղթայակապ դտայ. ծանր, ժանգոտած շղթաներ, որոնց շարժելու անդամ ես էլ ոչժ չունէի: Նայեցի բռնութեան և ստրկութեան այդ դարաւոր բարեկամին, որ առանձին սիրով զբրկել էր իմ վիրաւոր ոտները. չը գիտեմ ինչու, ձեռքով շոշափեցի նրա ժանգոտ օղակները, նրանք սառն էին, մահու սառնութիւն, որից սարսուեց մարմինս. ձեռքս չետ քաշեցի, փորսարուեց մարմինս. ձեռքս չետ քաշեցի, փորձեցի ոտքի կանգնել, շղթան անաւոր շառաչիւն հանեց, կարծես դժգոհ նոյն իսկ այդ անմեղ շարժումից. չէ՞ որ նա անշարժութեան խորհրդանշանն էր:

Այսպիսով անցաւ տասն օր: Իմ վիճակի մէջ ոչ մի փոփոխութիւն տեղի չունեցաւ: Ամեն զիշեր իմ զարհուրելի շղթան հագիւքաշ տալով ես տարւում էի վերև, ինձ սովորական եղանակով ձեծում էին՝ յանցանքս խոս-

տովանել տայու համար, և քաշ տալով, էլի ետ բերու՞մ՝ բանտն էին դըու՞մ խսպառ ուշաթափ: Վերջին օրերը ես զգացի, որ էթէ էլի մի քանի օր այսպէս շարունակուի իմ դրութիւնը, ես անպատճառ կը մեռնեմ: Սակայն օգնութիւնը հասաւ. կինս վաճառել էր իմ խանութի բոլոր ապրանքը, մի խոշոր գուճար էր տուել իմ քննիչին, միւս օրն ինձ աղատեցին շղթաներից և հանեցին բանտի ընդհանուր բաժինը տարան, ուր կեանքը համեմատաբար աւելի տանելի էր:

Բանտի այս ընդհանուր բաժինը երկու յարկից բաղկացած մի ընդարձակ շինութիւն էր, թէև հոտած, կեղտոտ, միջաններով լի, բայց համեմատելով իմ զնգանի հետ, սա արքայութիւն կարող էր համարուել և ես երջանիկ համարեցի ինձ, որ վերջապէս գուրս եկալ այն դժոխքից: Այստեղ գոնէ մարդիկ կային, լայն արձակ տեղ կար, կարելի էր ոտները ձգել, մեկնուել քնել. անկողին իհարկէ չը կար, բայց մի փսիաթ ճարու՞մ էր՝ տակներս զցելու համար, այդ էլ մի բան է, և ես շատ գոհ էի: Բանտն էլ մի հետաքրքիր աշխարհ է, ուր ամեն տեսակ մարդիկ ահամաչ կենակցութեան են դատապարտուած, և մի հոգեբանի դիտողութիւնների համար առատ ու հետաքրքիր նիւթ է ներկայացնում: Մարդ-

կային հոգին նման է ծովին, որի մակերևոյթը խաղաղ է, սիրուն, հարթ-հաւասար, բայց իր ներսում, չաւիաենական խաւարի և խորհրդաւոր անյայտութեան մէջ բաղձաթիւ պատկերներ, հրաշալի երևոյթներ ունի թագցրած: Ահա՛ մի բանտարկեալ. ~~ճապ~~ ու անհամբոյր է նրա դէմքը, խոժոռ, նոյն իսկ թունալից են աչքերը, իսկ և իսկ աւաղակ, չարագործ: Ահա՛ մի ուրիշը. դէմքը ժպտուն, պայծառ ճակատ, գրաւիչ աչքեր. ահա՛ մի երրորդը՝ վշտահար, մտադրալ դէմք ունի, լուռ է, բայց ոչ ոք սիրտ չի անում խօսել հետը, կարծես թաղնուած հրաբուլիս լինի. մի ուրիշը՝ յանգուղն ու անվախ, կարծես իր տանը լինի, բոց ու շանթ ունի աչքերի մէջ, արհամարհում է ամեն ինչ: Եւ սրանք բոլորն էլ բանտարկեալներ են, բոլորն էլ օրէնքով՝ աւելի կամ պակաս չտփով՝ շանցաւոր են ճանաչուած: Բայց ո՞վ է իսկական շանցաւորը, տերագործը, և ո՞վ է անմեղ, ո՞վ է կոչու՞մով՝ ի բնէ չարագործ, և ո՞վ պատահարի, շրջանի, տեղական ձախող պայմանների զոհ. ի՞նչպէս իմանալ, ի՞նչպէս որոշել: Այստեղ էլ մարդիկ ապրում էին բանտին չատուկ մի կեանքով, ասում խօսում էին, զբօսնում, ուրախանում էին, խաղեր էին սարքում, պարում էին, երբեմն էլ կուլում էին: Ես ամենից շատ վախե-

նուժ էի այդ կռիւներից, որովհետեւ հէնց առաջին օրը ես նկատեցի, որ կռիւների ժամանակ բանտարկեալներինց ոճանք իրանց զգեստի ծածուկ տեղերից փայլուն դանակներ էին դուրս քաշում: Բանտում, դատապարտուած չարագործը զինուած, կա՛ց աւելի վտանգաւոր բան. ինչի՞ց է վախենում նա: Կային այնպիսիները, որոնք մի քանի օրից յետոյ պիտի առաջնորդուէին դէպի աքսոր և նրանք էլ դանակ ունէին: Դանակները բերում էին բանտի վերակայունները բախշիչ ստանալով. բանտարկեալներն իբր թէ բերել էին տալիս իրանց առօրեայ պէտքերի համար, բայց իրօք ամենայանցաւոր նպատակներով. այդ դանակների սպառնալիքով նրանք կողոպտում էին համեմատաբար աւելի հարուստ բանտարկեալներին և նրանցով պաշտպանւում էին կռիւների ժամանակ:

Դանակ չունէր միայն բոս երևոյթին մի խեղճ բանտարկեալ, որ իմ զիշերային հարեանն էր, կողք-կողքի տուած էինք պառկում: Մենք կամաց-կամաց բարեկամացանք. երկուսս էլ խեղճ էինք, երկուսս էլ առանց դանակ, չարագործների բազմութեան մէջ երկուսս էլ կարօտ պաշտպանութեան: Նա կարճահասակ էր, բայց ջլուտ մարմին ունէր. դէմքն առանձին աչքի բնկնող, արտայայտիչ գծեր չու-

նէր, աւելի մեղմ էր, քան թէ չար, միայն կապոյտ աչքերը ինչ որ մի առանձին բան ունէին իրանց փայլի մէջ. ես նրանցից վախենում էի. բնազդն ինձ ասում էր, որ այնտեղ թաղուած կայ ինչ որ սարսափելի կրակ, որի բորբոքումը ահաւոր հետեանքներ կարող է յայտնաւալ: Նա ազգով յոյն էր, անունը Միխայլօ: Խեղճ Միխայլօ, նա պատմեց ինձ իր անցեալը, արիւնոտ գրամաներով լի մի կեանք էր ունեցել: Սակարորդ անգամն էր, որ նրան բանտարկել էին: Սուաշին անգամ նրան բանտարկել էին իր կնոջ սիրականին սպանելու համար, այդ սպանութիւնը նա պարծանքով էր յիշում. «Ես իրաւունք ունէի, իմ պատիւն էր աւարդուած, այնպէս չէ՞», մոռում էր նա: Մի քանի ամիս բանտում մնալուց յետոյ, նա փախել էր և երկար ժամանակ թափառական կեանք էր վարել: Իր կեանքի այդ աստանդական շրջանում նա ինքնապաշտպանութեան ժամանակ սպանել էր երկու փօլիս իր սեփական տան մէջ, ինքն ապա աշողեցրել էր փախչել, բայց նրա փոխարէն անմեղ եղբայրն էր բանտարկուել, որպէս աւաղակին ապաստան տուող: Լսելով անմեղ եղբոր բանտարկութեան լուրը, նա իսկոյն վճռել էր իրան իշխանութեան ձեռքը յանձնել՝ եղբորն ազատելու համար. բայց հէնց այդ ժամանակ նա

իմացել էր, որ վերջին դէպքում, երբ փոշիս-
ներն իր տեղը գտել էին, մատնողը իր մի
ընկերն է եղել, այդ պատճառով նա երկար
ժամանակ սկսել էր հնարքներ որոնել այդ
դաւաճան ընկերոջը սպանելու, բայց այդ նը-
րան չէր աջողուել և նա առանց իր վրէժ-
խնդրութեան չաղուրդ տալու, ստիպուած էր
եղել բանտ մտնել: Բայց նրա յոյսերը չէին
իրականացել. իշխանութիւնը նրան բանտար-
կելով, եղբորը ազատութիւն չէր շնորհել, նա
էլ բանտումն էր: Միխայլօն սրտի առանձին
ցաւով պատմեց վերջին հանգամանքը: Իրան
դատապարտել էին արդէն, իսկ եղբոր մասին
կայանալիք վճռից նա տեղեկութիւն չուներ:

«Ինձ դատապարտել են 101 ասրուայ բան-
տարկութեան, սա ինձ առանձին ցաւ չի
պատճառում, ես առանց այդ էլ իմ կեանքը
կորած էի համարում, աւելացրեց նա. Ինձ
տանջողը մէկ այս խեղճ, անմեղ եղբորս բան-
տարկութիւնն է և մէկ էլ այն՝ որ չը կարո-
ղացայ դաւաճան ընկերիցս վրէժխնդիր լինել»: Որովհետեւ ինքն էր եղել եղբոր դժբախտու-
թեան պատճառը, ուստի սաստիկ ամաչում
էր նրանից, նրան պատահելիս համարեա միշտ
կարծրում էր և գլուխը քաշ զցում. նրանք
երբէք չէին խօսում իրանց ցաւերից, ըստ ե-
րևոյթին երկուսն էլ զոհ էին, որ մէկը ստո-

րին և միւսը վերին չարկումն է բանտար-
կուած, այսպիսով նրանք ազատուել էին չա-
ճախ իրար տեսնելու առիթներից:

Մի առաւօտ ես իմ բարեկամ Միխայլօն
գտայ սաստիկ մտաղբաղ և չուզուած. բան-
տում առանձին դէպք, ~~առանձին~~ փոփոխու-
թիւն տեղի չէր ունեցել, եթէ չը հաշուէինք
այն, որ նախորդ գիշերը մի նոր բանտարկեալ
էին բերել և առաջնորդել վերին չարկը, ուր
էր նաև Միխայլօն եղբայրը: Բայց ի՞նչ չարա-
բերութիւն կարող էր ունենալ այս նոր անձի
յայտնուելը Միխայլօն չուզմութի հետ. ո՞վ
էր այդ նոր դժբաղլը և ի՞նչ բանի համար
էր առաջնորդուել այս դժոխքը, ես չը գիտէի:
Երևի բարեկամս գիտէր մի բան, նա քալում
էր անպաղար, ձեռքերը շփում էր արագ
արագ, և շանթալից հայեացքներ էր զցում
նորեկի վրա ամեն անգամ, երբ նա սոթիթ էր
ուրեմում ստորին չարկն իջնել. այդ ժամա-
ուրեմում ստորին չարկն իջնելու, կարծես թէ
նակ նորեկն էլ էր շփութում, կարծես թէ
իրօք նրանք հասկանում էին իրար, ինչպէս
երկու ոխերիմ հակառակորդներ. կամաց-կա-
մաց Միխայլօն իսպառ լռեց, էլ ոչինչ չէր
խօսում, ինձանով էլ ամենևին չէր զբաղ-
ւում, ես էլ չէի համարձակուում անհանգիստ
անել նրան իմ հարցերով: Սպասում էի: Մի
օր վերջապէս նա ինց ասաց.

— Լսի՛ր, ընկեր, թէ սիրում ես ինձ, զնի՛ր ինձ համար մի դանակ. դու թէ փող ունիս և թէ քեզ հաւատում են. տեսնում ես, բոլորը դանակ ունեն, թող մէկն էլ մենք ունենանք, ո՞վ զիտէ, զուցէ հարկաւոր լինի:

Այդ պահանջը ոչ այնքան տարօրինակ, որքան չարագուշակ թւաց ինձ, իմ մարմնով սարսուռ անցաւ. մերժել չէի համարձակուում, աշխատեցի զանազան պատճառաբանութիւններով դժուարութիւններ ցոյց տալ, նա հասկացաւ, որ ցանկութիւն չունիմ կատարել նրա խնդիրը:

— Լա՛ւ, ասաց նա, քո կամքն է:

Բայց այդ երեք բառը նա այնպիսի եղանակով արտասանեց, որ ես սարսափեցի. վրէժ-թնդրութիւն էր հնչում նրանց խորքանչիւր վանկից. նրա շրթունքները ցնցուծ էին, աչքերն ստացան ինչ որ զարհուրելի արտայայտութիւն. ես զգացի, որ իմ մերժումը շատ վատ վախճան է ունենալու. Միխայլովն այդ ինձ չէր ների: Ստիպուեցի կատարել նրա ցանկութիւնը. նա զանակն ստացաւ. մե՛ծ, փայլուն դանակ էր, վրան նայեց սիրով և զրեց իր բարձի տակ: Նա այնուհետեւ ինձ հետ աւելի քաղցր էր վարւում, մի անգամ նոյն խկ համբուրեց ճակատս. բայց ես է՛լ աւելի վախենալ սկսեցի նրանից, մանաւանդ

գիշերները: Եւ չիրաւի, ի՛նչպէս չը մտածէի, որ այդ արիւնարբու մարդը թէկուզ հէնց իր զուարճութեան համար այդ փայլուն պարզ երկաթը կոկորդս կը մխի: Գիշերները նրա ամեն մի շարժման ժամանակ ես խելագարի պէս վեր էի ցատկում քնաթաթախ: Գուցէ ծիծաղելի համարուի իմ այդքան երկչոտութիւնը, բայց հաւատացնում եմ, որ ես սարսափելի գիշերներ անց կացրի, այդ մարդը դարձաւ ինձ համար մի ծշտական կօշմար, որ անդադար սղմում էր իմ կոկորդը, անդադար խեղդում էր ինձ, առանց վերջնականապէս մահացնելու:

Վերջապէս ձօտեցաւ իմ աղատութեան օրը, յաջորդ առաւօտ ես պիտի դուրս գայի բանտից. իմ ուրախութիւնն անսահման էր. ես պատրաստ էի այդ վերջին գիշերն անքուն անց կացնել, կէս գիշերին մօտ հազիւ քնեցի: Որչափ ժամանակ էի քնել, ես չեմ կարող աւսել, բայց չանկարճ արթնացայ սաստիկ աղմուկից, որ լսում էր բանտի վերնայարկից, ես նայեցի, ուշադրութիւնս լարեցի, լսում էի ոտնաձայներ, վիրաւորի հառաչանք, մեռնողի հունդիւն: Կողքս նայեցի, ընկերս չը կար: Մի ակնթարթում վեր վազեցի՝ սարսափելի տեսարանի ականատես լինելու նախազգացումով: Եւ չիրաւի տեսարանն այնտեղ ահաւոր էր.

իմ ընկերոջ խեղճ եղբայրը կուրծքը պատառուած գալարուում էր իր արեան մէջ սոսկալի հառաչանքներ արձակելով. իսկ Միխայլօն՝ արիւնոտ դանակը ձեռքին կանգնած էր խեյտագարի պէս աչքերը չռած, արիւնակալած, հեռում էր, ասես թէ նրան պակասում էր օդ շնչառութեան համար, կուրծքը բարձր ուցած էր լինում, ամբողջ մարմինը դողդողում էր, նա նայում էր իր շուրջը, կարծես չը հասկանալով, թէ ի՞նչ է կատարուել:

Մէկ էլ յանկարծ վերաւորը աչքերը բաց արեց, նայեց իր եղբորը և նուազած ձայնով հազիւ շշնջաց.

— Միխայլօ, ինչո՞ւ սպանեցիր ինձ:

Այդ ժամանակ մի աւելի սարսափելի բան կատարուեց. Միխայլօի կրծքից մի այնպիսի հառաչանք, այնպիսի աղաղակ դուրս թռաւ, որ սոսկումով պատեց ամենքիս. անբաւ ցաւերի տակ ճնշուած սրտի մի զարհուրելի ճիչ էր այն, որ դեռ հնչում է իմ ականջներում. ապա նա բուռն թափով արիւնոտ դանակն իր կուրծքը մխեց և ընկաւ եղբոր դիակի վրա:

Յետոյ միայն մենք իմացանք այդ դրամայի բուն պատճառը: Դուրս եկաւ, որ նորեկ բանտարկեալը Միխայլօին մատնողն է եղել,

ահա՛ թէ ինչու Միխայլօն այնպէս յուզուեց, երբ առաջին անգամ տեսաւ նրան: Ոորոշելով այդ զիշեր նրան սպանել, Միխայլօն նախապէս դիտել էր նրա պառկելու տեղը, բայց մի ճակատագրական թիւրիմացութեամբ, թէ ինքնապաշտպանութեան բնադրով յատկապէս այդ զիշեր դաւանանք փոխել էր իր տեղը Միխայլօի եղբոր հետ: Չարագործը իր սաստիկ կատաղութիւնից կուրացած և մասամբ զիշերային խաւարի պատճառով չէր կարողացել ճանաչել իր զոհը և սպանել էր հարազատ եղբորը, զինչդեռ նորեկ բանտարկեալը, Միխայլօի արիւնարբու թշնամի հէնց նոյն զիշերը փախել էր բանտից կաշառելով պահապաններին:

Ես նայեցի այդ երկու դիակներին, և սիրտս լցուեց արիւնով: Ես զգացի, թէ ի՞նչ մեծ մասնակցութիւն եմ յանձն առել այս զարհուրելի դրամայի մէջ՝ դանակ տալով չարագործի ձեռքը: Յուսահատ արտասուքները խեղդեցին իմ կոկորդը. նզովեցի այն բոպէն, երբ ինձ զնգանից ազատելով այս ընդհանուր բաժինը բերին. մկների հասարակութիւնը հազար անգամ զերազատելի էր: Երբ ես վար իջայ, ներքին յարկն էլ արիւնով պատած էր. առաստաղի ճեղքերից կաթիլ-կաթիլ ընկնում

էր կարմիր, զարհուրելի հեղուկը: Յաշորդ
առաւօտ ինձ արձակեցին այդ դժոխքից. բայց
ես արդէն ծերացել էի»:

1896 թ.

ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐԸ

Մարտօն և Յովակր լաւ հարեաններ էին.
երկուսով էլ մեծ ընթանիքի տէր, երկուսով
էլ աշխատաւոր, իրանց ցաւն ու հոգսը,
իրանց «խէրն» ու «շառը» իմացող, սե օրուայ
համար մտածող, ժիր երկրագործներ էին:
Մի բարակ պատ էր բաժանում միայն նրանց
խրճիթները իրարից, բայց երկու հարեաննե-
րի փոխադարձ բարեկամական զգացմունքն
այնքան զօրեղ էր, որ նրանք իրանց բնակա-
րանների այսքան մերձաւորութեամբ չը բա-
ւականանալով՝ մի փոքրիկ ծակ էին բաց
արել կից պատի վրա և այսպիսով երկու
խրճիթները դարձել էին համարեա մի ընդ-
հանուր խրճիթ, որովհետեւ շնորհիւ այդ
փոքրիկ անցքի, պատի երկու կողմում դանա-
զան չարկերի տակ ապրողները շատ լաւ

իմանում էին, թէ ի՞նչ է կատարւում հարեանի տանը. ո՞վ է աչնտեղ, ինչ է խօսւում, ի՞նչ են անում, ե՞րբ են քնում, ե՞րբ վեր կենում: Երկու հարեանները զաղանիքներ չունէին իրարից թաղցնելու, այս պատճառով փոքրիկ անցքը ոչինչ անյարմարութիւն չը ներկայացնելուց զատ, նաև ծառայում էր իբրև յարմար միջոց զանազան ամանների, գործիքների, շատ անգամ կերակրի, փոխհացի, կրակի փոխանակութեան և որ ամենից զլխաւօրն է՝ վտանգի ժամանակ դա անփոխարինելի ծառայութիւն էր մատուցանում հարեաններին—աչնտեղից օգնութիւն աղագակելը շատ հեշտ էր: Հարեաններից իւրաքանչիւրն ունէր իր արտը և այն՝ մշակելու համար մի զոյգ հաստավիղ եղը, որ իրանց զաւակների չափ սիրելի էին նրանց: Արտ ու եղ, տուն ու բնտանիք, թէև չորս հասկացողութիւններ էին, բայց երկու հարեանների համար դրանք միացել, կազմել էին մի հասկացողութիւն, որ կազմում էր նրանց կեանքի խորհուրդը, նրանց անդադրում աշխատանքի դրդելը, յարաւ հողայողութեան, քնքոյշ խնամքի առարկան: Գիւղական բնտանեկան կեանքի զանազան երևոյթիւնների մասին երկու հարեանները համարեա մի և նոյն հասկացողութիւնն ունէին, և իրանց գործունէու-

թեան մէջ մի և նոյն մտքերով, մի և նոյն զգացմունքներով էին առաջնորդւում: Մի տարօրինակ զուգադիպութեամբ նրանց տարիքն էլ նոյնն էր և կարծես իրանց այդ նմանութիւնը կատարեալ դարձնելու համար ներուստ էլ ծխում էին միատեսակ չիբուխներով և ծխում էին անդադար, ազահաբար, մանաւանդ էրբ միասին էին. այդ ժամանակ ասես թէ իւրաքանչիւրն իր օրինակով քաշալերում էր բնկերին աւելի առատ ծուխ արձեկել: Գիւղամիջում, սաքւում, դիւղական յարկերում զոյգ հարեանները միշտ միասին էին նստում և քուլա-քուլա ծուխ արձակում զէպի վեր:

Այս հանգամանքն էր պատճառ երևի, որ ն... զիւղացիները նրանց անուանում էին «երկու չիբուխներ»: Երբ Մարտօն ու Յովակը կիրակի և ասն օրերին չիբուխները բերաններին արնու կած ծխի ամպեր բարձրացնելով դիմում էին կած ծխի ամպեր ժպտալով ասում զիւղամէջ, զիւղացիները ժպտալով ասում էին իրար՝ «երկու չիբուխներն եկան»: Հարեանները չէին վրդովւում այդ մականունից, բայց զիւղերում հազիւ պատահի որովհետև հաջ զիւղերում հազիւ պատահի մի զիւղացի, որ զոյգ անուն չունենայ, զիւղը մականուններ դնելու բարձրագոյն իրաւունքներ ունի. հարեանները զիւղէին, որ իրանք «չիբուխ» են, բայց հանգիստ էին, որովհետև

Ն... գիւղում կար նաև «Պոչով Հայրապետ»,
«Սատանայ Սար» «Աղուէս Մկօ» և այլն:

Նատ կողմերով իրար նման հարեանները սակայն չնչին տարբերութիւն էլ ունէին իրարից. նախ՝ Մարտօն իր դէմքին մի մեծ սպի ունէր, որից զուրկ էր Յովակը, և երկրորդ՝ Յովակը երկրագործ լինելուց զատ նաև հուչակաւոր սնըխչի էր *), մինչդեռ Մարտօն զուրկ էր որ և է այգօրինակ հրմտութիւնից. սակայն այս չնչին տարբերութիւնները մաղի չափ անգամ չէին նսեմացնում հարեանների փոխադարձ համակրութիւնն ու սէրը: Կար մի այլ հանգամանք, որ դրանցից աւելի կարևոր էր. Յովակը քրդերի հետ առանձին բարեկամութիւն ունէր, նրանցից առանձին չարգանք էր վայելում շնորհիւ իր բժշկական հմտութեան, մինչդեռ Մարտօն քիւրդ տեսնել չէր կարողանում և նրանց ատում էր հողու բոլոր զօրութեամբ:

— Աղջի՛ նազէ՛, փակիր էն պատի ծակը, ասում էր Մարտօն ամեն անգամ, երբ իր խրճիթը ներս մտնելով՝ լսում էր հարեանի տնից որ և է քրդի ձայն. նա կատաղում էր մանաւանդ՝ երբ Յովակի քիւրվա Ռրզքօի ձայնն էր լսում.

*) Հայ գիւղերում սնըխչի են կոչւում այն անձինք, որոնք մարմնի շարժուած կամ դուրս բնկած ոսկորները տեղը գցելու և վարպետութեամբ կապելու հմտութիւնն ունեն:

սրան նա ամենից աւելի էր ատում: Աղջիկն զգուշութեամբ փակում էր պատի ծակը որ և է քուրջով, ասպ թէ Մարտօն հանդստացած տեղ էր բռնում թոնրան շրթին, մոմալով՝
— Տունը շինել է քրդի տուն, հողը խելքի՛դ, շունը կապում է պանրի տէ՛ն:

Այս հանգամանքը երկու հարեանների բարեկամութեան ամենացաւոտ կողմն էր. այս կէտի վրա ո՛չ մէկը միւսին զիջողութիւն չէր անում: Մարտօն ներել չէր կարողանում Յովակին սրա բարեկամութիւնը քրդերի հետ, Յովակն էլ զարմանում էր Մարտօսի պնդազուրխ յամառութեան վրա, որ չէր ուզում հասկանալ այն պարզ, աշխարհ բանը, թէ քրդի բարեկամութիւնից ոչինչ անպատեհութիւն չի ծագի և որ նոյն իսկ նա երբեմն օգտակար է: Եւ երկու հարեանները վիճում էին այս խնդրի վրա, վիճում էին շատ վաղուց, մի քանի տարիներ, և ո՛չ մէկը միւսին տեղի չէր տալիս, ո՛չ մէկը միւսին համոզել չէր կարողանում: Այժմ էլ ամեն անգամ երբ որ և է տեղ երկու չիբուխները միասին ծուխ էին շնչում և նրանց տէրերը վիճում էին, իւրաքանչիւր զիւղացի հաստատ գիտէր, որ վէճը քրդերի մասին է: Սովորաբար նախաչարձակը միշտ Մարտօն էր լինում, նա՛ էր կոււի նշանը տալիս:

— Էլի երէկ ո՞ւր էիր Յովակ, հարցնում էր Մարտօն, թէ և շատ լաւ դիտէր հարեւանի ուր լինելը:

— Ո՞ւր պիտի լինէի, պատասխանում էր Յովակը, չը հասկանալ ձեռացնելով հարեւանի միտքը, շէյխ Մահմուդն էր կանչել խեղճի տղան երէկ ձիուց ընկել ոտքը երկու տեղ կոտրուել էր, դնացի կապեցի:

— Վիզը կոտրուէր, ոտքն ի՞նչ է, մռմռում էր Մարտօն, իբր թէ ինքն իրան, բայց իրօք հարեւանին բարկացնելու համար:

— Էլի սկսեց:

— Ի՞նչ սկսեց, քիւրզը որ ոսկի էլ լինի, շէրփ չը պէտք է զցես. ասել եմ, էլի կասեմ, որ քիւրզը շուն է, ագահ է, կեղտօտ է, զօղ է, աւաղակ է, ապերախտ է, այ դու ո՞ւմ բարեկամն ես. հասկացա՞ր...

— Դու հէնց շարունակ քո էշն ես քշում, մէկ այնտեղ լինէիր, տեսնէիր թէ ի՞նչ պատիւներ արեց ինձ շէյխը, էլ դառ մորթե՛լ էլ փլաւ եփե՛լ...

— Հայ հողը քո գլխին, հողը քո գլխին, այդ ո՞ւմ դառներն են, ո՞ւմ հացն է:

— Խօս՞ քոնը չէ՞...

— Տօ՛, անխելք, իմը չէ, քոնն է, քոնը չէ, հարեւանինն է, մի խօսքով շէյխինը չէ, մե՛րն է, մե՛րը:

— Ինչ ուզում ես ասա՛, բայց ես քրդերե՛ց՝ բացի պատւից, ուրիշ բան չեմ տեսել, վնաս չեմ ստացել:

— Տե՛ս, ցոյց էր տալիս Մարտօն իր աշայտի վրայի մեծ սպին, որ սրի հարուածի արդիւնք էր, էն տարին, երբ ես Բայազէտ էի...

Բայց հէնց որ նա սկսում էր Բայազէտի հարիւր անդամ կրկնած իր արկածը, Յովակը ձեռքով մի անհանգիստ շարժում էր անում, չիբուխը թափ էր տալիս գետնին և խրում դօտիկը, վեր էր կենում տեղից և շարժում դէպի տուն, մինչդեռ Մարտօն առանց կարողանալու վերջացնել իր սկսած պատմութիւնը, մատը դրած իր այտի սպիի վրա, նայում էր հեռացող հարեւանի յետեւից վրդովուած հայեացքով և մռմռում.

— Կը փոշմանե՛ս մի օր, տեսնե՛ք ե՞րբ...

Մարտօի սպին իր պատմութիւնն ունէր և այն էլ ահաւոր պատմութիւնը: 1877 թ. ուս—թիւրքական պատերազմին քիւրդերն իրանց անդօր կատաղութեան և վրէժխնդրութեան թոյնը թափեցին Ալաշկերտի և չատկապէս Բայազէտի անդէն հայերի գլխին, որպէս ուսաց բարեկամների: Չար ճակատազրին հաճելի էր եղել, որ այդ սարսափելի օրերում Մարտօն Բայազէտում իր բռնուտանը լինի. նա իր աչքով տեսել էր քրդերի

զործած բոլոր սարսափները, նա տեսել էր նաև իր քեռու ընտանիքի կոտորածը, ինքն էլ հրաշքով էր ճողոպրել մահից սրի մի ժանր հարուածից յետոյ, նոյն իսկ իր ազգականներին՝ երեխաների, կանանց և աղամարդկանց զիակները շեղչակոյտի տակ մնալով ամբողջ երեսուն ժամ: Այդ չարաբաստիկ օրից այնքան զարհուրելի եղեռնագործութիւններին վկայ լինելուց յետոյ, Մարտօն այլ ևս քիւրդ տեսնել չէր կարողանում և նրանց ատելով ատում էր: Յովակր չէր կարող խոչս չը տալ Մարտօի առաջից, Բաշազէտի արկածն այնպիսի հզօր, անժխտելի ապացոյց էր քրդերի անսիրտ զազանութեան, այնպիսի հզօր յենակէտ էր Մարտօի իրաւունքի, որ հարեանք կամայ ակամայ լռում էր և շտապում խոչս տալ վէճին վերջ տալու համար, սակայն առանց երբէք հրաժարուելու իր համոզմունքից: Եւ այսպէս տարիների ընթացքում քանի՞ քանի՞ անգամ էին վիճել նրանք մի և նոյն խնդրի մասին, Մարտօն այդ ժամանակում ո՞վ զիտէր քանի անգամ էր կրկնել Բաշազէտի սարսափների և իր սպիտի պատմութիւնը, քանի՞ անգամ նազէն փակել և բացել էր երկու խրճիթների կից պատի ծակը, բայց և այնպէս երկու հարեանները շարունակում էին մնալ լաւ բարեկամներ, շարունակում էին

միասին նստել և ծխել իրանց միանման չիբուխները, խօսել իրանց առօրեայ ցաւերից, հոգսերից, իրանց զաշտային և տնային աշխատանքներից: Քրդերի մասին ունեցած նրանց վէճը մի թեթեւ ամպ էր միայն, որ զալիս էր մի քանի վայրկեանով մի փոքր մթազնելու նրանց բարեկամութեան պայծառ հորիզոնը, բայց և իսկոյն ցրիւ էր զալիս՝ տեղ տալով արևի վառ ճառագայթներին: Եւ երկու հարեանները մնում էին հաշտ ու սիրով, ինչպէս երկու եղբայրներ:

Հասաւ 189... թ. մի չարաբաստիկ տարի և ոչ մի անգամ երկու հարեանների կից պատի ծակը այնպէս երկար փակ չէր մնայել, որքան այդ տարին: Ամբոսն վերջն էր, զիւղական աշխատանքների ամենատաք ժամանակը, երբ մի անգամ Մարտօն տուն մտնելով՝ բացականչեց.

— Օճհ, էլի էդ շան ձէնն եկաւ, աղջի, շուտ, փակիր էդ ծակը: Հարեանի տնից նա լսեց Ռրզգօի ձայնը: Աղջիկը շտապով կատարեց հօր հրամանը և այս անգամ ծակը փակ մնաց մինչև քառասուն օր, որովհետև Ռրզգօի ոտքը կոտրուել էր և նրան բերել էին իր քիւրդացի տունը խնամուելու և բժշկուելու համար: Այդ բոլոր ժամանակ Մարտօի երեսից ժպիտը կօրաւ, նա էլ չէր խօսում հարեանի հետ, չէր պատահում նրան և ամեն անգամ

խրհիթ մտնելով նայում էր կալած ծակին և մոմռում. «Տուներ շինել է քրդի տուն, հողը քո գլխին»:

Օրեր անցան. դեղացիկ շտապ-շտապ վերջացնում էին իրանց աշխատանքները, ժամանակը թանգ էր. շուտով բնութիւնը կը խրստանար. իսկ Յովակը չը գիտէր՝ իր անկոչ հիւրին խնամի, թէ՛ իր կալուկուտը վերջացնինա չէա էր մնացել, մինչդեռ ուրիշները իրանց աշխատանքին վար ու ցանքն էին սկսել, խեղճ Յովակը դեռ իր հէշանն էր տակն ու վրա անում. ուրիշ դէպքում նա կը դիմէր Մարտօի օգնութեանը, բայց այս անգամ չէր համարձակուում, մէջտեղ Ռրզգօն կար: Մարտօն էլ ասես՝ ուխտել էր թողնել, որ Յովակը այս անգամ մենակ խմի փորձութեան դառը բաժակը, որ խրատուէ: Եւ Յովակը քամեց այդ բաժակը մինչև տակը:

Ուշ աշուն էր. տարուայ այն ժամանակը, երբ բնութիւնն իր տխրութեան մէջ անգամ մի մեղմ փայլ, դունատ, մելամաղձոս գեղեցկութիւն ունի. այդպէս է լինում իր կեանքի վերջալուսին մօտեցած, իր զարդերից կապտուած նախկին գեղեցկուհին, որը իր սգոյ զգեստի մէջ, իր խոր վշտի մէջ անգամ անցեալ փառքի, անցեալ փայլի, գեղեցկութեան թեթև ցոլքերը դեռ պահում է, որոնցից շուտով զրկուելու ճակատագրական, անհրաժեշ-

տութիւնը խորին տխրութեան քօղով պատում է նրա դէմքը: Բնութեան սգոյ զգեստը գեղնագոյն է. սար ու դաշտ, ձոր ու հովիտ միասպաղղ դեղին գոյն են զգենում, բայց այդ համատարած գեղնութեան մէջ տեղ-տեղ երևում են մոռացուած դժոյն ծաղիկներ, խղճուկ խոտեր: Լուռ են դաշտերն ու ամալի, մարդիկ քաշուել են դաշտերից, իրաւունքն այժմ զաղաններին է. բայց և այնպէս մի ծորում, մի լեռան լանջի վրա դեռ երևում է մի աղքատ կին իր փոքրիկ աղջկայ հետ, որոնք ինչ որ հաւաքում են դետնից, բարձրանում են վեր, իջնում են ձորը, լուռ ու մունչ փորփորում խոնաւ գետինը և ածում իրանց պարկերի մէջ. ո՞վ զիտէ ի՞նչ արմտիք, ի՞նչ մոռացուած բարիք, որ բնութիւնը սիրում է ծածուկ պահել՝ իր աղքատ, խեղճ զաւակներին տալու համար: Աւելի հեռու լայնատարած հարթութեան վրա, ուր խաղում է աշխանային հովը, վզգացնելով չոր խոտերի տերեւազուրկ ծալքերը, սևին է տալիս մի հասիկ ստուեր, որ մերթ բարձրանում է, մերթ կռանում. ծեր նախրապանն է այն, որ ամբանը այստեղ ու այնտեղ կիտակ արած իր ցախերն այժմ ի մի է հաւաքում: Ահա՛ նա կապում է իր շալակը և մէջքին զննելով՝ ճանապարհ է ընկնում դէպի գիւղը

Ժանը տնքսլով. ինչքան հանապարհ ունի
անցնելու, հեռաւոր դաշտերից մինչև զիւղ...
հեշտ է ասել, մարդը ծեր է, շալակը ծանր.
ըջակաչքի ամայութիւնն էլ աւելի է մեծա-
ցնում տարածութիւնը. բայց ծերուկը հար
չունի, պիտի տանի այդ ծանրութիւնը, ձմեռը
մօտ է, վառելիք է հարկաւոր: Երկինքն էլ է
լուռ, օդը չի աղմկում թռչունների ձայնե-
րով, բայց երբեմն յայտնում է մի հատիկ
մոլորուած կռունկ, որ տխուր կղզում է և
շտապում դէպի հարաւ: Եւ այս բոլորի վրա
դեռ փայլում է վերելից արևը, տխուր, աշ-
նանայի՛ն արև, որի ճառագայթների մեղծ
ջերմութիւնն այնքան քաղցր են: այնքան
դուրեկան ուշ աշնանը:

Այն տարին ոչ որի համար արևի աշնա-
նային ճառագայթները այնքան թանգ, այն-
քան զրաւիչ չէին, որքան այն մի հատիկ
գիւղացու համար, որ ն... զիւղի դաշտերի
ամենահեռաւոր ծայրում զոյգ եզներով դեռ
վարում էր մի մոռացուած գետին, մինչդեռ
չորս կողմի արտերն արդէն ծլել էին, վարու-
ցանքը վաղուց վերջացել: Հաստավիզ, սիրուն
եզներ էին, որոնք զուսները գանգաղ օրօրե-
լով՝ քաշում էին արօրը, խոր ակօսներ թող-
նելով յետևում. զիւղացին ջլուտ ձեռքով
բռնել էր մանր և քաշալերում լծկաններին,

որ շուտ շարժուէն: Խեղճ Յովակ, Ռրզգօր
հիւանդութեան պատճառով՝ նրա արտը մինչև
այժմ մնացել էր առանց վարելու, նա դեռ մի
հատիկ սերմ չէր գցել դետին. ահա մի քանի
օր է, ինչ այն անկոչ հիւրը բժշկուելով՝ վեր-
ջապէս հեռացաւ և այժմ Յովակը դաշտումն
է. նա իրաւունք ունի շապելու, շատ է յեռ
մնացել, ձմեռը մօտ է. Յովակը, սակայն, չէ
յուսահատուում, երկնքում Աստուած կայ,
ներքեում զոյգ եզներ՝ այս սիրուն Բօզօն
ու Կարմիրը, երեխաներն անհաց չեն մնայ...
Աստուած, եզներ, ջլուտ հղօր ձեռք, այս բո-
լորը միասին Յովակի սրտում ծաղեցրին
յուսոյ մի նշոյլ,— յոյս, ի՛նչ սիրուն բան է
յոյսը. Յովակը նայեց դէպ երկինք, այնտեղից
էլ արևը դեռ հաշտ ժպտում էր, դեռ տաք
էր օրը, դեռ ժամանակ կար. Յովակն էլ
ժպտաց և նոյն իսկ սկսեց երգել.

Արևն իշաւ սարի մէջքին,
Դէ՛հ, շուտ, Բօզօ, քե՛ մեռնեմ
Դշեր զրմմէն թռան դացին,
Վարուցանքս ե՞րբ անեմ:

Օրը կարճ է, գործը երկար,
Դէ՛հ, շուտ, Կարմիր, քե՛ մեռնեմ,
Վայ թէ ձիւնը բռնի դաշտ, սար,
Յորեն, գարին ե՞րբ ցանեմ:

Հովր փչեց սարի ծէրէն,
Դէ՛հ, շուտ, էգներ, ձե՛ մեռնեմ,
Ծաղիկ, կանաչ հատան դաշտէն,
Ձեր պաշարը ե՛րբ ժողվեմ.

Ոտիդ մեռնեմ, քաշի՛ր, Կարմիր,
Շուտով շրջէնք ախոսներ,
Սիրուն Բողօ, շուտ արա՛, ժի՛ր,
Շուտ, որ հոգանք մեր ցաւեր:

Թո՛ղ որ երկինք վերից տեսնի
Մեր սիրդ, մեր ջանք, մեր հոգսեր,
Նա գթոտ է, դեռ օր կանի,
Դէ՛հ, շուտ, իմ ժի՛ր ընկերներ:

Դաշտերի տխուր ամայութեան մէջ, շրջա-
կայքի խուլ լռութեան մէջ մենաւոր գիւղա-
ցու այս երգը հնչուում էր որպէս հակապատ-
վեր բնութեան մահամերձ վիճակի. դա յոյսն
էր, որ սիրուն բաներ էր ասում չարքաշ
գիւղացուն, որ նրան ողի էր ներշնչում, ոչժ
էր տալիս նրա ջլուտ ձեռքին՝ մանր պինդ
բռնելու համար:

— Բարի աշողճւմ, եղներիդ ո՛չժ, լսեց Յո-
վակր յանկարծ իր յետեից. նա յետ նայեց,
առաջը կանգնած էր Մարտօն իր արօրով ու
եղներով:

— Բարի՛ եկար. հօհօ, եղներ, հօհօ, եղներ:
Եղները կանգ առան:

— Լաւ շուտ ես եկի, Յովակ:

— Դէ ի՞նչ անեմ, յետ եմ մնացել, էս տարի
էլ իմ բանն էսպէս էլաւ:

— Որ անցաւ գլուխդ Աւետարանի տակ
դնես, յետ կը մնաս, բա ի՞նչ կը լինես, շների
ցաւը քեզ են տուել, ասես թէ երեսուցի, ըն-
տանիքի տէր չը լինես:

Երկու հարեաններն իրար մօտեցան և նրս-
տեցին մի թմբի վրա, չիբուխները դուրս քա-
շեցին, ծուխը բարձրացրին միաժամանակ և
վաղեմի վէճը դարձեալ սխտեց: Այս անգամ
Մարտօն աւելի խիստ, աւելի անողորմ էր,
քան երբ և իցէ. քառասուն օր շարունակ
հաւաքած իր զայրոյթը միանգամից թափում
էր Յովակի գլխին, վերջինս այսօր չէր կարո-
ղանում իր պաշտպանութեան համար նոյն
խսկ մի բառ գտնել. դատապարտուածի համ-
բերութեամբ նա տանում էր հարեանի բոլոր
յանդիմանութիւնները և միայն սպասում էր
այն օրհնեալ րօպէին, երբ Մարտօն վերջապէս
կրսկի Բայաղէտի պատմութիւնը, որ վերկե-
նայ խոյս տայ: Հակառակի պէս այսօր Մար-
տօն կարծես լաւ հասկանալով հարեանի նեղ
վիճակը, ամենեւին չէր էլ մտածում Բայա-
ղէտի արկածի մասին և շարունակում էր
բղկտել Յովակին ծակող խօսքերով:

— Ախր նրանք ի՞նչ են արել քեզ, որ այդքան ատուժ ես, ա՛յ անաշէն, ասաց վերջապէս Յովակր:

Այս հարցը միանգամայն անտեղի և անհեղեղ էր, քանի որ յայտնի էր, թէ «նրանք» ի՞նչ էին արել Մարտօին, բայց Յովակր յուսահատուած այդ հարցը տուեց. դա խեղդուողի վերջին ճիգն էր, որը աշխատուժ է բռնել մի տերև: Սակայն անսպասելի կերպով հէնց այդ անտեղի հարցը նրան փրկեց: Մարտօն կատաղութիւնից իրան կորցրեց, մոռացաւ ամեն ինչ. մոռացաւ, որ ինքը պիտի միշտ չը տար հարեանին ազատուել իր ձեռքից և բացականչեց.

— Ինչպէ՛ս, ի՞նչ են արել. տե՛ս, և նա մատը դրեց իր սպիտ վրա.— աչքերդ կո՛չր են, չե՛ս տեսնուժ. էն տարին որ ես Բայաղէտ էի...

Յովակր չիբուխը թափ տուեց զետնին, խրեց իր դօտին, վեր կացաւ, մաճը ձեռք առաւ, խոկ Մարտօն կանչեց յետեից.

— Կը փոշմաննս մի օր, տեսնենք երբ...

Յովակր չը զիտէր, թէ Մարտօն ո՛ւր է գնում իր արօրով ու եզներով, բայց երբ օրավարի ծայրը հասնելով՝ նա չետ դարձրեք իր եզները, տեսաւ, որ այդ խտտախրտ հարեանը օրավարի միւս կողմից ախօս ձգած,

հանդարտ վարուժ է. Մարտօն եկել էր իր հարեանին օգնելու՝ բաւական համարելով նրա կրած պատիժը: Յովակր ժպտաց:

Երկու հարեանները լուռ շարունակուժ էին իրանց աշխատանքն արախ դանաղան կողմերից և ամեն անգամ, երբ մէկը հասնուժ էր մի ժայրին միւսն էլ մի և նոյն ժամանակ հասնուժ էր հակառակ ծայրին: Արևն իջուներքը՝ դէպի հորիզոնը եղերող լեռները. արդէն երեկոյ էր, օրավարն էլ վերջանալու վրա էր, Յովակր կարող էր վաղը սերժ զցել և այն՝ դարձեալ շնորհիւ իր բարկացկոտ հարեանի, որի այսօրուայ օգնութիւնն այնքան բանակ էր, այնքան ի դէպ, ժամանակին: Յովակր լաւ էր ճանաչուժ Մարտօին. նա զիտէր, որ այդ խիտ մարդը նաև նոյնքան բարի է, բայց և այնպէս նա չէր սպասուժ, որ վրդովուժ հարեանը կը մեղմանայ, նրան օգնութեան կը դայ: Յովակն այս էլ էր վերադրուժ Աստուծու զթուլթեանը, նրա անսահման ողորմութեանը դէպի անհարները, նեղեալները:

— Բարե քեզ, քի՛րվա, հնչեց նրա չետեից մի ձայն. Յովակր չետ նայեց. նրա առաջ կանգնած էր Ռըզգօն մի ուրիշ քրդի հետ, երկուսով էլ լաւ զինուժ. ի՞նչ էր նշանակուժ այդ:

— ճագար բարի, քիրվա Ռրղզօ, պատասխանեց Յովակր կանգնացնելով եղները. տօ, քիրվա, չէ՞ քեզ ասացի՞ մի առ ժամանակ տանից դուրս չը գաս, ման չը գաս, ուրքդ հազիւ մի փոքր պնդացել է, շարունակեց Յովակր բժշկի և բարեկամի հողացողութեամբ:

— Իէ, քիրվա, ի՞նչ անեմ, տան, ընտանիքի, ցաւ ու հոգսի տէր ենք, զիտես էլի՞, որ դուրս չը գամ, ապրուստ չի լինում, զուլս պահել լի լինում:

— Ճէջ չէ՞, մի քանի օր էլ համբերէիր, տնաշէն: Չե՞ս կաղում:

— Մի քիչ, բայց ցաւը վերջացել է:

— Է՛հ, փաօք Աստուծու. էդ թողնե՛նք. է, խէ՛ր ընլի, քիրվա:

— Խէ՛ր է, փաօք Աստուծու, ասաց Ռրղզօն ընկերոջ վրա խորհրդաւոր ակնարկ դցելով. խէր չէ՛լաժ, ի՞նչ պիտի լինի. քեզ մօտ եմ եկել, տուն դնացի, ասին արտն ես, եկայ:

— Ի՞նչ կայ:

— Քիրվա՛ Յովակ, մենք աղ ու հաց ենք կերել միասին, ես չեմ կարող մոռանալ. աղ ու հաց մոռացողի աչքիւր կը կուրանան. երէկ մի բան իմացայ, Ստամբուլից հօհմ (հրաման) է եկել, որ մեր կուրմանջները (քրդեր) Ֆլաներին թալանեն: Էսօր է, էգուց է, մեր գիւղում էլ մալ, ապրանք չի մնաց: Ուղիղ

ասած, սիրաս շատ է ցաւում քեզ համար. դէ ես մենակ ի՞նչ կարող եմ անել մեր սող էլիաթի դէմ. միտք արի, վճռեցի դալ դոնէ այս բանը քեզ յայանել, որ զգոյշ լինես. մէկ էլ... մէկ էլ... ասացի՞ դնամ քիրվայիս եղները բերեմ. դէ մի և նոյն է, որ ես չը տանեմ, ուրիշները կը տանեն, արիստո են, լաւ եղներ են, ինչու ուրիշները տանեն. Մստօ, դու եղներն արծակիր. քիրվայի մալը քիրվային է հալալ, այնպէս չէ՞, քիրվա շան:

Այդ միջոցին Մստօն ամենայն հանդարտութեամբ արծակում էր եզները:

Յովակր լուռ էր. նա էլ չէր հասկանում թէ ի՞նչ է կատարում իր շուրջը. այս անալընկալ հարուածից նրա ուղեղն այնպէս ցնցուէց, որ միտքը խաւարեց. չիշողութիւնից շնչուէց ամեն բան՝ և՛ եղները, և՛ իր վարուցանքը, և՛ տունն ու զաւակները: Նրա մտքում մնաց միայն մի հատիկ լուսաւոր կէտ, ուր նստած էր Մարտօի զայրացած պատկերը, սրտումն էլ մի հատիկ զգացմունք, և այն՝ ամօթի, անծայր ամօթի զգացմունք. նա ամառում էր Մարտօից, ամառում էր իր վէճերի, իր չամառութեան համար և չէր համարձակում իսկ նայել արտի հակառակ կողմը, ուր Մարտօն կանգնած էր իր եղների հետ: Կամաց-կամաց նա իրան վատ զգաց, զուլսը

պարտուեց, ոսկերը զողողացին, աչքերում լոյսը պակասեց, նա հազիւ էր նշմարում Մստօին, որ աշխատում էր արձակել Բօգօի սամաթելը: Յովակը նստեց նուազամ. այդպէս լաւ էր. այժմ նա նորէն աչքերը վեր բարձրացրեց, Բօգօն արձակուած էր արդէն, լուծն ու արօրը ընկած էին ցելի մէջ: Յովակը նայում էր այժմ Ռրղգօին երկնք, երկնք. քիւրդը յանկարծ շարժուեց. նա դեռ կաղում էր. այդ նկատեց Յովակը և այժմ նրա մտքերն ուրիշ կերպարանք առան, նա չիշեց քրդի սօքը, չիշեց այն բոլոր զոհերը, որ նա յանձն էր առել այս գաղանի բժշկութեան համար, խօսմ մեղք չէր գործել, նա բարիք էր արել: Մի՞թէ աշխարհում բարերարութիւնն այսպիսի վախճան է ունենում. օ, Յովակը երբէ՛ք, երբէ՛ք աշխարհն այդ աստիճան չար, այդ աստիճան ապերախտ, անամօթ ապերախտ չէր երևակայել: Եղները տանում են, թող տանեն, ի՞նչ արժեն զոյգ եղները այն մեծ կորուստի առաջ, որ կրեց Յովակը. ի՞նչ արժէ նոյն իսկ ամբողջ աշխարհը, երբ կորաւ հաւատը, որ նրան մինչև այսօր ոյժ ու ողի էր տալիս, հաւատը դէպի մարդը, դէպի նրա գէթ մի հատիկ առաքինութիւնը, դէպի նրա երախտադիտական զգացմունքը: Մինչև այժմ Յովակն ուրիշ համոզմունք ունէր. նա հաւա-

տացած էր, թէ բարիքով գաղանի մէջ կարելի է զսպել արեան անդուսպ ծարաւը. չէ՞ որ շուներ սիրում է այն ձեռքը, որից փշրանքներ է ստացել, իսկ մարդը... խօսմ շնից վատ չէ՞ նա... բայց այժմ այս ի՞նչ է տեսնում, նա սխալուած է... Մարտօն իրաւունք ունէր... է՞ որ այդպէս է, որ աշխարհում իշխողը չարն է, միայն չարն ու զաղանութիւնը, միայն անսիրտ, սև ապերախտութիւնը, էլ ինչո՞ւ ապրել, էլ ինչո՞ւ համար է շէն մնում երկնքի այս հաստատութիւնը, ինչո՞ւ նա փուլ չի գալիս և միանգամայն խորտակում այս մեղսալից աշխարհը: Զրհեղե՛ղ... ի՞նչ սիրուն բան կը լինէր. մի անգամ խօսմ եղաւ, մի հողի աղատուեց, թող մէկ էլ լինի. ո՞վ կը պրծնի... «Մարտօն... Մարտօն... Մարտօն...» կրկնում էր նա անգաղար ի պատասխան իր վերջին հարցին, նա արժանի է. հա՛, միայն նա է արժանի...

— Մստօ, Մստօ, վաղիր այն եզներն էլ արձակիր բեր, հնչեց Ռրղգօի ձայնը. Յովակը ցնցուեց, նա հասկացաւ, որ խօսքը Մարտօի եղների մասին է, այդ արդէն սարսափելի էր. Յովակն այդ տանել չէր կարող, իր եզները թող տանեն, իր տունը թող աւերեն, իրան սպանեն, կտոր-կտոր անեն, կամ նոյն իսկ ողջ ողջ խորովեն, քերթեն, իրաւունք ունեն,

ինքը մեղաւոր է, որովհետեւ չիմար է, աւանակ է. անպէտք մարդ է աշխարհում. իսկ Մարտոն... նա յանցանք չունի. աշխարհն ապերախտ է, ինքը Յովակը չի ուղում մասնակից լինել այդ սե ապերախտութեան, թող սալով՝ որ իր բարերարի եղները տանեն. օ, նա այդ չի թող տայ, նա կը սպանուի, բայց Մարտոն եղները իր արտից այս օր չը պիտի տարուեն:

— Մի՛ շարժուիր, Մսաօ, այն եղները դուք չէք տանի, նրանք իմը չեն, ասաց Յովակը քրդի առաջը կտրելով, բռունցքները սղծած և դողդոջուն ձայնով:

— Աւելի լաւ, որ քոնը չեն, ուրեմն քո բանն էլ չէ խառնուել այդ գործին:

— Ի՞նչ բանն է, և դուք այն եղները առանց արեան չէք տանի, կրկնեց Յովակը վճռական ձայնով: Որդզօն սպրդնեց, նա այդ չէր սպասում այդ խեղճ, ողորմելի Յովակից, որին միշտ այնքան հլու—հնազանդ էր ատել. ուստի ասաց զայրացած.

— Քի՛րվա, դու ի՞նչ համբերութիւնն ի չարն ես գործ դնում, դու մոռանում ես, որ մի ուրիշին ես այսքան չէի համբերի:

— Այժմ էլ մի՛ համբերիր, սպանի՛ր, փառք Աստուծու ոտքդ այժմ լաւացել է, բայց այն եղները դու չես տանի:

Նա դողում էր, բռունցքները ջղածգաբար ցնցում էին. նախկին թող, բարի Յովակը, որ մրջիւն անգամ կոխ տալ չէր կամենայ, այժմ կատաղած էր և պատրաստ էր անօրինակ յանդգնութեան. «Ձե՛մ թողնի՛», ճշում էր նա,

Մարտոն արտի հակառակ ծայրից երկար դիտում էր այդ տեսարանը. բայց երբ քրդերն արծակեցին եղները, երբ տեսաւ Յովակին, որ մենակ բռնել էր երկու գաղաններ ի առաջը, ասես՝ դարձեալ ամաչելով հարեանին կանչել օգնութեան, երբ վերջապէս տեսաւ, թէ ինչպէս այդ խեղճը յուսահատական ջանքեր է անում՝ պաշտպանելու իր ընկերոջ եղները, ինչո՞վ... ի՞նչպէս... երկու բռունցքով ընդդէմ սրերի և հրացանների, Մարտոն սիրան աւրիւնով լցուեց. նա թողեց իր եղները, շտապեց դէպի կռուողները. բայց առանց մի բաւակեց անցաւ նրանց մօտից, հասաւ Յովակի եղներին, մէկի ականջից բռնելով՝ քաշ տուեց դէպի լուծը, ամենայն հանդարտութեամբ լծեց, ապա զնաց միւսին բերեց և լուծը վզին դրեց, նոյնպէս լծեց, մանր ձեռքն առաւ ու քշեց:

Թէ՛ Յովակը և թէ՛ մանաւանդ երկու քրդերն այն աստիճան ապշած էին այս մարդու արարքի վրա, որ դադարեցին վիճելուց և

նայում էին, սպասելով՝ թէ ինչով կը վերջանայ այս բոլորը: Բայց երբ Մարտոն հանդարտութեամբ վարել սկսեց, Ռրզգոն առաջ անցաւ կատաղած, բռնեց նրա ձեռքը զոչելով՝

— Ի՞նչ ես անում:

— Վար եմ անում:

— Բեղ ո՞վ ասաց, որ լծես եղները:

— Իսկ քեզ ո՞վ ասաց, որ արձակես:

— Դրանք իմ քերվաչի եղներն են, ինչ կը հասնեն:

— Սրանք իմ հարեանի եղներն են, բայց ո՞չ քեզ կը հասնեն և ո՞չ էլ ինձ, նրանք անտէր չեն:

— Ճեռձ, քեզ ասում եմ, անխելք Փլա:

— Հօ հօ, Բօլօ, հօ հօ կարմիր, շարունակեց Մարտոն քշել եղները, անուշադիր թողնելով քրդի վերջին հրամանը. այդ արդէն չափազանց էր. քիւրդը կատաղեց, նա ցած բերեց ուսից հրացանը, բայց մինչև որ կը պատրաստէր, մինչև որ կուղղէր չանդուզն Փլաչի վրա, վերջինս ձեռքն արագութեամբ իր կարճ արաչի տակ տարաւ, դուրս քաշեց այնտեղից մի փոքրիկ, փայլուն բան և ուղղեց իր հակառակորդի կրծքին. ատրճանակը որոտաց և Ռրզգոն ոռնալով գետին զորուեց հրացանը ձեռքին. բայց հէնց նոյն վայրկենին լսուեց մի երկրորդ որոտ և Մարտոն նոյնպէս

ընկաւ ահօսի մէջ. դա Մստոն էր, որ իր ընկերոջ վրէժը հանեց, յետեից՝ դաւաճանի պէս, զնդակահար անելով Մարտոնին: Յովակը վաղեց ընկաւ ընկերոջ զիակի վրա, մազերը փետելով, գլխին տալով իսկ Մստոն շտապեց կապեց վիրաւոր Ռրզգոնին մի եզան վրա, միւսներն էլ առաջ առած, քշեց գնաց:

Սրերը մայր մտաւ. խաւարն իշաւ երկրի վրա. Մարտոն ծանր հառաչում էր, նա այլ ևս հարեանին ցոյց չը տուեց իր հին սպին. աչ ձեռքը դրել էր թարծ, արիւնհոտ վերքի վրա և կարծես ուզում էր ասել. «Յովակ, այս էլ չ'ո տեսնում»: Տարիների վէճը վերջացաւ. հեռացող եղները տխուր բառաչում էին, Մարտոն շարունակում էր ծանր տնքալ. Յովակն արտասուում էր, սպասելով՝ որ մէկն օդնութեան գաջ՝ այս թանկագին բեռը տեղափոխելու համար. բայց խաւարն աւելի և աւելի թանձրանում էր, դաշտի ամառութիւնն ահաւոր դառնում. արդէն ուշ դիշեր էր, ահաւոր, ճնշող դիշեր. երկու հարեանները հաւաքով արդէն աշխարհից: Մարտոն կամաց-կամաց արնաքած էր լինում. այդ զգաց Յովակը, մահու սարսուռ անցաւ նրա մարմնով. մէկ էլ չորս կողմը նայեց, լարեց իր տեսողութիւնը խաւարի մէջ՝ մի լոյս, մի չոյս, մի ստուեր որոշելու համար. լարեց իր լսո-

դուժիւնը՝ ոտնաձայնը լսելու համար. իզո՞ւր
 և ապարդիւն ջանքեր. հեռուից լսուեց միայն
 գայլի չարագուշակ ոռնոցը, իսկ խաւարն
 ասես՝ էլ աւելի խտացաւ. ոչ ոք չը կար, ոչ
 մի օգնութիւն այդ անաւոր խաւարի, այդ
 խուլ ամայութեան մէջ. մենակ էին հա-
 րեանները՝ դազաններով շրջապատուած: Յո-
 վակն զգաց, որ այնտեղ, ուր արիւն է հո-
 սուծ, արտասուքն աւելորդ է և անօգուտ,
 դործ էր հարկաւոր՝ եղբօրը փրկելու համար:
 Ուստի նա վերկացաւ, գերմարդկային ոյժ
 գործ դրեց, առաւ իր մէջքին թանկագին
 բեռը և շարժուեց դէպի դիւղը:

Ճանապարհը երկար էր և սարսափելի,
 խորդուբորդը շատ, խաւարը թանձր, հոգե-
 մաշ. Յովակն ընկնում էր, բայց կրկին վել-
 էր կենում և խարխափելով շարունակում էր
 առաջ գնալ. նրան ոյժ էր տալիս այն յոյսը,
 թէ շուտով արշալոյսը կը ծագի, խաւարը
 կը չքանայ, ընկերը կը փրկուի, և նա գնում
 էր աչքերն անդադար արեւելքին յառած:

— «Օ՛, երբ կը բացուի արշալոյսը», մտա-
 ծում էր նա:

Ա Ք Ա Ղ Ա Ղ Ը

Այն ժամանակ գունատ կարալը
 իր արցունքէ բնի մէջ սկսեց մահու
 տխուր մեղեդին:

Շէտդէ:

Այն օրը զարհուրելի անյքեր անցան հ...
 դիւղի գլխով: Օրը ցերեկով քնեց այդ դիւղը,
 ընդ միշտ քնեց, միանգամից քնեց. այնպիսի
 ժամանակ էր: Վրա հասաւ մռայլ դիշէլը.
 զարմանալի է, թէ ինչո՞ւ այնքան մռայլ են
 լինում մեծ ոճիւրներին չաշորդոյ դիշէրները.
 բնութիւնն ուրեմն կոյր, անդիտակից ոյժ չէ,
 նա դիտակցական, քնքոյշ մայր է ամենքին,
 բարիներին և չարերին: Թշուառ մայր, որ
 ամաչում է իր զաւակների ոճիւրներից և
 թանձր քօղով է ծածկում զարհուրելի պատ-
 կերը. կամ դուցէ երկնքի ու երկրի մէջ սրբ-
 բութեան մի մրցութիւն կայ, երկիրն էլ է
 աշխատում նոյնքան սուրբ լինել, որքան եր-
 կինքն է, անբիծ, անարատ, արդար, ճշմարիտ:

Խեղճ, անհուն դարերից նրա այդ նուիրական
 ճիգերն ապարդիւն են անցնում սկսած այն
 օրից, երբ մարդ արարածը սկսեց իր յանցա-
 գործութիւնը. և ամեն անգամ, երբ մարդկա-
 չին մի նոր ոճիր պղծում է երկրի երեսը,
 երբ մի նոր անարդարութիւն է կատարուում
 այստեղ ներքեում, խեղճ մայրն իսկոյն քա-
 շում է իր վրա խաւարի թանձր քողը, որպէս
 զի երկինքը չը տեսնէ, և այսպէս դարե՛ր...
 և ո՞վ զիտէ, դեռ մինչև երբ...

Այսօր առանձնապէս թանձր էր խաւարը:
 Հողեմաշ ամայութեան վրա իշխում էր «մեծ
 լուութիւնը», որ միշտ զարմանալի անցքերի
 պատմութիւն զիտէ և յայտնի չէ, թէ ինչո՞ւ
 և ո՞ւմ համար է պահում. ժամանակի հետ
 համըութեան դաշն են կռում և զլորում
 դէպի չաւիտենականութիւն: Քանի՛ քանի
 անցքեր մեր երկինքի տակ այսպէս անցել են
 գնացել: Հ... զիւղի վրա էլ այդ օրը իշաւ
 «մեծ լուութիւնը» իր հետ ունենալով ամա-
 յութիւնն ու խաւարը, և սրանցից վեր, սե-
 տարածութեան մէջ մեռելութեան շունչն ան-
 տեսանելի կերպով խաղում էր ցուրտ, սպա-
 նիչ խորհրդաւորութեամբ. և այս բոլորը
 մարդու գործ էր, նրա ձեռքով կատարուած.
 երկինքն ու երկիրը տխուր հանդիսատեսներ
 էին, ամաչում էին...

Ամայութիւնը սարսափի մայրն է, որով-
 հետև մահուան շունչ է փչում ամայութիւ-
 նից. կենդանին երբ չէ վախեցել մահից, գոնէ
 մի ձայն հնչէր, մի հատիկ ձայն. ինչո՞ւ,
 ի՞նչ արժէ մի ձայնը «մեծ լուութեան», այս
 սպանիչ խաւարի մէջ. մի՞թէ մի ձայնը կա-
 րող է լցնել այս զարհուրելի դատարկութիւ-
 նը: Խուլ սարսափի ժամին ո՞վ է քննում, ո՞վ
 է դատում. թող մի ձայն լինի, դա կենդա-
 նութեան նշան է. ի՞նչ փոյթ, թէ որտեղից
 է գալիս, բաւական է որ ձայն լինի, նա
 կարծես կը մեղմացնէ խաւարի մէջ իշխող
 մեռելութեան ցուրտը, էլ սիրտ չի ճաքի,
 էլ հոգի չի ցաւի, խաւար մթնոլորտն էլ
 այնպէս չի խեղդի, այնքան ծանր չի լինի:
 Բայց ո՞վ պիտի հանէ այդ ձայնը. զիւղում
 կենդանի շունչ կ'ա՞յ. ո՞վ զիտէ, գուցէ և կայ.
 Ի՞նչպէս սիրտ անի, ձայն հանի. միակ կենդա-
 նի շունչը բնդհանուր մեռելութեան մէջ նոյն-
 պէս մեռնում է ահից. կենդանի էակը խաւար
 լուութեան մէջ իր նմանին գտնելու յօսով է
 ձայն հանում, այլապէս նա չի համարձակուի
 ճչալ: Հե՛շտ է, յանկարծ սարսափելի ամայու-
 թեան մէջ հնչուած ձայնը մեռնի մենակ,
 անպատասխան. դա սոսկալի է մահից:

Ձայն չը կայ, լուռ է զիւղը, շուն չի հա-
 ջում, կատու չի մլաւում, դուռ չի ճռում,

մարդ չի հաղում, երեխայ չի ճշում, ոտնա-
ձայն չը կայ. քնած են ամենքն արգեօք. բայց
մի՞թէ քնած գիւղն այսպէս մեռնում է, սա
ի՞նչ քուն է... Խաւար է, դժուար է իմանայ,
ոչինչ չի երևում, միայն լուռթիւն և ամայու-
թիւն: Կէս գիշերային հովն է միայն իր սո-
փորական անհողութեամբ փչում մեղմով, ինչ
որ շշուկ, ինչ որ փսփսոց բարձրացնում, կա-
մոց՝ ինչպէս դաւաղրութիւն, խորհրդաւոր՝
ինչպէս ոգիների զրօյց. նա էլ է զիտակից
լուռթեան տակ ծածկուած գաղտնիքին, նա
նոյն իսկ պատմում է ինչ որ բաներ, բայց
նրա լեզուն դուցէ միայն աստղերին է հաս-
կանալի, դա դերմարդկային լեզու է:

Ահա վերջապէս մի ծայն, աքաղաղը կան-
չեց, մի հատ աքաղաղ, բարձր, զիլ ծայնով:
Ո՞վ չէր ճանաչում այդ աքաղաղին. դա Մէ-
լիքենց աքաղաղն է. մեծ, փետուրները մուգ-
կարմիր, պոչը փառահեղ կանաչ. ամենից
աւելի գեղեցիկ, ամենից աւելի կռուան, ամե-
նից առաջ կանչող. այսպէս էր այդ աքաղա-
ղը: Այսօր էլ նա կանչեց առաջինը ըստ իր
սովորականին: Խղճուկ թևաւորի մի ճիչ էր
այն, որ դուրս եկաւ Մէլիքենց գոմից, լայնա-
տարած արծազանքներով կրկնուեց «քնած»
գիւղի վրա և մեռաւ խաւար հեռաւորու-
թեան մէջ: Կրկին լուռթիւն, որ այս անգամ

էլ աւելի ահաւոր դարձաւ, որովհետեւ այդ մի
ծայնին ուրիշները չը յաջորդեցին. մի՞թէ այս
գիւղում մի աքաղաղ կայ միայն, մի հաա կենդա-
նի շունչ, այն էլ աքաղաղ... սարսափելի է:

Ոգորմելի թռչունն ինքն էլ փոխեցաւ, ինչ-
պէս կարող էր վախենալ մի աքաղաղ: Նա մեծ
լիշողութիւն չունէր, բայց բնագրը նրան չա-
րագուշակ բաներ էր ասում. նա զգում էր,
որ երէկ գիշեր այս ժամին իրերն այսպէս
չէին ընթանում աշխարհում: Նա գիտէր, որ
իրանից անմիջապէս չեառջ սովորաբար հա-
րեանենց աքաղաղը պիտի ծայնէր, մի բան,
որ նրան սաստիկ կատաղեցնում էր և այդ
պատճառով նա երկրորդ անգամ իր հակա-
ռակորդի շիգրու էլ աւելի ուժգին, էլ աւելի
բարձր էր կանչում: Բայց այսօր հակառակոր-
դի ծայնը չը կար, աքաղաղն սպասում էր
զարմացած: Լուռթիւնը չարագուշակ էր: Այդ
էլ երկար չը դրաղեցրեց մոռացկոտ թռչունին.
նա նոյն իսկ անհող կերպով, ախորժ արամա-
ղութեամբ փորձեց գուրգուրել իր ամենից
սիրելի ամուսնուն, այն սև հաւին, որ միշտ
աչ կողքին էր տեղ բռնում թառի վրա և
սէգ ամուսնու վաղորդեան առաջին գուրգու-
րանքները վաչելում հպարտութեամբ: Աքա-
ղաղը մեկնեց իր աչ թևն ու կտուցը, բայց
ապշած մնաց, կողքը դատարկ էր, ընկերու-

հին չը կար. նա վշտացած ու դաշրացած դարձաւ դէպի ձախ կողմի բնկերուհին, դարձեալ դատարկութիւն: Լուռ ու գատարկ էր նրա շուրջը, լուռ էր նաև իր հակառակորդը: Ժամեր անցան. կենդանին մոռացաւ կարծես իր միայնութիւնը և պատրաստուեց երկրորդ անգամ կանչել: Նա թափահարեց իր թևերը և կանչեց ուժգին. ձայնը կրկին արձագանքներով կրկնուեց խաւար տարածութեան մէջ և մեռաւ հեռով, հեռով, միայնակ, անպատասխան:

Աքաղաղը սպասում էր: Նա զիտէր, որ իր երկրորդ կանչից յետոյ գոմի դուռը ճռուալով կը բացուի, ներս կը գայ հօտաղը քթոցը շալակած, անասունները փնչացնելով ոտքի կը կանգնեն, նրանց կեր տալու ժամն է այն: Նա լաւ կանչեց, ուժգին, լի կոկորդով, այնպէս որ կարող էր ամբողջ գիւղը զարթեցնել և սակայն դուռը չը ճռուաց, հօտաղը չեկաւ, անասունները չը շարժուեցին, գոմը դարձանալի լուռ էր: Ի՞նչ էր պատահել, թռչնի ուղեղն այդ հասկանալ չէր կարողանում, սակայն նա սկսում էր վախենալ, այդ ամայութիւնն ու լուռութիւնը նրան վախ էին ազդում, բնազդը նրան ասում էր, որ ինչ որ վա՛ռ, շատ վառ բան է կատարուել, աշխարհի կարգը խանգարուել է, և թռչունը փոքրացաւ, կծկուեց, տխրեց...

Հասաւ երրորդ անգամ կանչելու ժամանակը, որից յետոյ գիւղը կամաց կամաց պիտի ոտքի ելնէր: Ահա աքաղաղը կրկին թափ ի թափ տուեց իր թևերը, բարձրացրեց, ձգեց պարանոցը և կանչեց քանի ոչ ժ ունէր, երկար զիլ: Կանչեց և սպասեց: Նրանից յետոյ առաջին զարթնողը զիւղում քահանան պիտի լինէր, նա պէտք է դուրս գար դռնից աղօթք մրմնջալով վաղորդեան կիսախաւարի մէջ: Մէծ երկփեղկանի դռան բացուելու և փակուելու թրխոցը հասնում էր նոյն իսկ մինչև Մէլիքենց տունը, աքաղաղն էլ էր լսում այդ թրխոցը, որ նրա համար այնպէս սովորական էր դարձել: Դրանից քիչ յետոյ լսում էր զիւղական եկեղեցու կոնսկնների ձայնը, որ մեղմ, թրթռուն հնչիւններով առաւօտեան զով զեփիւռի թևերի վրա տարածում էր քնած զիւղի վրա, որպէս երկնային յրհնաբեր մեղեդի: Այդ ձայնից զարթնում էին ամենքը՝ աղօթաւորներն ու աշխատաւորները. ծեր բերանները յօրանջելով աղօթքներ էին մրմնջում, պառաւները խաչակնքում էին երեսները զանգակների ամեն մի ղօղանջիւնի հետ և կիսախաւար փողոցների միջից, ինչպէս որուսկաններ, դիմում էին դէպի Աստուծոյ տունը: Տների մէջ էլ կեանք ու շարժում էր սկսում:

Սակայն այսօր ոչ քահանայի դուռը թրրևկաց, ոչ զանգակի ձայնը լսուեց: Ո՞ւր էր քահանան, ինչո՞ւ էր լուռ կոչնակը, ի՞նչ էր պատահել, այդ էլ չը կարողացաւ հասկանալ աքաղաղը, բայց կրկին երկիւղի բնազդը խօսեց նրա մէջ. այսպէս չէր երէկ գիշեր: Այս անգամ նա սկսեց կանչել անընդհատ, իրար վրա: Այն ժամն էր, երբ հովիւը պիտի գուրս քշէր իր հօտը, նրա սրնդի մեկամարդձոտ ձայնը մեղմիկ, լալկան ելլեէջներով սովորաբար նախ հնչում էր զիւղին մօտիկ, ապա կամաց կամաց իր հօտի հետ միասին հեռանում էր գէպի դաշտերն ու լեռները: Նրան հեռւում էին հօտաղ-տաւարածներէ խմբական երգերը, գուլթանների և սալերի հռինչը, անասունների բառաչը: Ինչերային հանգստից չետօյ առաւօտեան կիսախաւարի մէջ զիւղն ամբողջ ասես ձգձգում, յօրանչում էր ամենօրեայ աշխատանքը վերսկսելու համար: Աքաղաղն այսօր կանչում էր և սպասում մէջընդ մէջ: Սրինգ չը կար, հովիւ չը կար, հօտ չը կար. հօտայիններն այսօր չէին երգում, գուլթանները չէին շարժւում, սալերը չէին հռնչում, լուռ էր ամեն ինչ:

Աքաղաղն էլ լուեց իսպառ չուսահատուած: Նա այժմ կուզէր ցած իջնել թառից, բայց վախնում էր, ո՞ւր իջնել այդ լուռութեան մէջ,

այդ սարսափելի անայութեան մէջ, չէ՞ որ նա էլ կենդանի էր, կեանք էր փնդրում: Օ՛, գոնէ շուտով լոյսը բացուէր, գոնէ մի բան տեսնէր խեղճ թռչունը. բայց այսօր լոյսն էլ ծանր էր գալիս և խաւարը կարծես հեռանալու, չքանալու միտք չունէր: Վատաբաղդ թռչնի ուղեղն էլ էր աշխատում, աքաղաղը մտածում էր երևի, ինչպէս որ կարող էր մտածել մի թռչուն, բայց հարցըրը ծանր էին նրա ողորմելի ուղեղի համար: Նա չէր գիտէր, թէ ի՞նչ է պատահել գիւղին, ո՞ւր են իր ընկերուհիները, ինչո՞ւ է ինքը մենակ, ինչո՞ւ չի գուրս գալիս քահանան, ինչո՞ւ է համբացել կոչնակը, ո՞ւր է հովիւը, ո՞ւր է նրա հօտը, ո՞վ տարաւ, ո՞վ թալանեց, հօտաղներն ինչո՞ւ չեն երգում, ո՞վ նրանց պապանձեցրեց այգպէս անսիրա կերպով, մի՞ զուցէ քնած են ամենքը, այդ ի՞նչ երկար քուն է այսօրուայ քունը: Ողորմելի թռչունը չէր չիշում իր աչքով տեսածները:

Սարսափելի բան էր. ո՞վ էր կենդանի թողել այդ մի շունչը. ընդհանուր մեռելութեան մէջ ինչի՞ պէտք էր այն: Խօսի՛ր խեղճ թռչուն, տես, ձայնդ մինչև երկինք կը հասնի... Եւ աքաղաղը կանչում էր ու կանչում. ո՞ւմ պիտի զարթեցնէր, շրջապատի քունը ծանր էր, չաւիտենական, և նրա ձայնն անգոր, թոյլ. բայց կանչում էր իր թառի բար-

ձրութիւնից բռնոն թափով, կանչում էր ուժգին քանի կարող էր, գոնէ այդպէս էր թուում նրան. և իրօք թուում էր միայն, որովհետեւ նրա ծայնն այժմ կոկորդից դուրս էր գալիս մի տեսակ ողբազին, նուազած, լալազին: Նա էլ թեկերը չէր թափահարում, էլ հպարտ չէր իր հնչուն ծայնով, միայնութիւնը և լուսթիւնը խորտակեց նրան, նա կանչում էր և կծկում, գլուխը քաշ գցում, ասես թէ խորհում էր, տխուր էր:

Մի կ էլ լանկարծ մի ոտնածայն լսուեց գոմում. վերջապէս նա էլ մենակ չէր. մէկը ներս մտաւ. աքաղաղն ոյժ առաւ, քաշալերուեց, այս անգամ վերջապէս նա թափ տուեց թեկերը և իսկապէս կանչեց իր լաօրերի պէս, կանչեց և ցած թռաւ թառից: զրկու աչքեր էին փայլում գոմի կիսախաւարի մէջ, պաղ, պսպղուն, սարսափելի աչքեր: Աքաղաղը տեսաւ. հասկացաւ արդեօք, թէ ի՞նչ էին ասում այդ աչքերը. գուցէ, որովհետեւ նա նորից փորձ փորձեց թառը բարձրանալ, սակայն իղձը, երկու աչքերը մօտեցան, ամբ շունչը փչեց թռչնի վրա, նա հազիւ կարողացաւ վերջին անգամ մի տխուր ճիչ արձակել դալլի բերանում:

Վերջացաւ. չ... զիւղում էլ ոչինչ չը կար, էլ ոչ ոք չը կար...

Մ Ա Յ Ի Ե Ր Ը

«Շատ ծմեռների սառնամանիքներ հալուեցին, հասաւ գարունը, եկան ծիծեռնակները, օկենցաղատէր մարդիկ տեսան և խնդացին, բայց նրանք երբէք չը կարողացան տեսնել իրանց սիրելիներին»:

Եղիշ

I.

Գիւղական փոքրիկ եկեղեցու կիսախաւարի մէջ խնկի ծուխը պարանպալան բարձրանում էր այն երեկոյ և բակ կապում փոքրիկ լուսամուտների շուրջը: Կանթեղի աղօտ լույսի առաջ քահանան մոմուալով քայլում էր ազօթքները և բազմաթիւ ժամաւորները մերթ քետնատարած խոնաւ խսիրների վրայ, մերթ ոտքի կանգնած ու բազկատարած՝ մրմնջում էին մի բնդհանուր ու լուր մոմուոց հանելով: Կանանց բաժնում սեւացած սեւան վրայ կա-

խուած էր Աստուածածնի նկարը մի մզլած, դեղնած շրջանակի մէջ և նրա առաջ կանգնած էր մի տարիքաւոր կին՝ Սուսանը: Այդ կինը և այդ նկարը երկու մայրեր էին, որոնք նայում էին իրար ակնապիշ և կարծես շանք էին անում հասկանալ միմեանց մտքերը, կարգալ միմեանց սրտերը: Տիրամայրը վերևումն էր՝ սեան վրայ, Սուսանը ներքևում՝ դեանի վրայ: մէկը սուրբ էր, կարող և հրաշագործ, միւսը՝ խեղճ, վշտահար, անզօր մի պառաւ, որ եկել էր նրա առաջ լաց լինելու, աղերսելու: Միածնի փոքրիկ, զանդրահեր գլուխը սղմած իր կուսական կրծքին, Աստուածամայրը խանդաղատանքով ու ժպտով նայում էր վար, իր ոտների տակ սողացող, դալարուող բաղմութեանը, նայում էր նոյն ժպտով նաև Սուսանին, որ եկել էր ցաւոտ կուրծքը նրա առաջ բանալու:

Շրջանակի վրայ վեց փոքրիկ, դալար մեղրամոմեր, վշտատեսիլ ու դեղին, պլպլալով վառում էին և գունատ ու խորհրդաւոր լուսով՝ երերուն, աղօտ փայլ էին տալիս Աստուածամօր հեղ դէմքին, փոքրիկ Քրիստոսի լիբը, ձիւնափայլ մարմնին, որ այդ փայլի մէջ լողում էր ինչպէս մուգ լճի վրայ վաղօրդեան մշուշի մէջ լողացող սպիտակ կարապր: Խնկի ծուխը չորս կողմէց կաթնագոյն բու-

լաներով դալարում, պտօյտներ էր կազմում աստուածային մօր և զաւակի շուրջը և կարծես աշխատում էր իր ծալքերի մէջ պարուրել և վեր տանել այդ երկնային զոյգը: Է՞ որ նրանք այնքան շատ բան ունէին պատմելու աշխարհից, այնքան արցունքներ Ամենակալի զահի առաջ փռելու:

Վաղուց էր այնտեղ կանգնած Սուսանը: Եկեղեցու զանդի ծաչնը լսելուն պէս նստեց, հասաւ, իր դողդօջուն ու պառաւ մասներով մեղրամոմերը կպցրեց այրուած, սևացած շրջանակին, համբուրեց, երեսը խաչակնքեց և քարացաւ իր տեղում: Մոմերի կէսն արդէն վառուել էր և Սուսանը կանգնած էր դեռ միևնոյն տեղում, արտասուլթոր աչքերը չէր հեռացնում Տիրամօր պատկերից, դողդօցացող շրթունքներից բառերը թափում էին, հա՛ թափում, կրակի խօսքերը, ցաւի, աղերսանքի, պաղատանքի խօսքերը—Սուսանը աղօթում էր: Սրտասուրբի կաթիլները ժայռի վրայ փշրուող վաակի ցնցուղների պէս չորդառատ դուրս էին ցայտում աչքերից և զլորում ձեր դէմքի խորշումների վրայով, ու փոքրիկ հոսանուտ ակօսներ կազմում աչքերի տակից մինչև ծնօտը: Սուսանն աղօթում էր իր միակ որդու, իր զարիբ, թափառական

Սաքօի համար, որ քանի մի օր առաջ թողեց, գնաց դէպի մուժ անյայտը, դէպի հեռուն...

«Ո՛վ սուրբ Տիրամէր, ասու՛մ էր նա, բոլոր ցաւոտ սրտերի, բոլոր վշտացած հոգիների, բոլոր մղկտացող մայրերի դու զթոտ մայր, ձեռքս քո փէշն եմ ձգել, էրուած, մորմոքուած սիրտս բերել եմ քո սուրբ ոտների տակ դնելու. բաց աչն, Տիրամէր, տես, արցունքը մի կողմ, կրակը միւս կողմն են բռնել սրտիս և արցունքը վառ կրակը մարել չի կարողանում, բոցերը շատ են. բաց աչն ու նաչիր՝ անհարների մայր, չէ՞ դու սրտերի կրակը հասկանալ, զգալ դիտես, տես ինչեր կան իմ եփուած սրտում, ու յետոյ մի ճար, մի դարման, ողորմած, ողորմած թաղուհի: Իմ ծով մեղքից էս ճեր օրերիս ֆալազը մի դաղ քաշեց սրտիս, մի խորը դաղ և էրուած տեղը դեռ մխում է, մխում. դու խօ տեսար, սուրբ մայր, թէ էն մէկ շիւանս, սարի պէս տղամարդ, ինչպէս կտոր կտոր արին անօրէնները. ախ ցաւով ծնած, մեծացրած դաւակիս էս կտորած ձեռներովս արիւնոտ դերեղման իջեցրի: Ի՞նչ անեմ, գուցէ իմ մեղքից, գուցէ Աստուած էր վրաս բարկացել: Այս մէկն էլ գնաց... մղկտացի, ազաչեցի, լաց եղայ, ձեռք ու ոտքն ընկայ, որ չը գնայ, բայց դնաց... Թէ ո՛ր, աչն դու ինձանից լաւ դիտես, Տի-

րամէր... հեռու սարերում, ձորերում քարը՝ բարձ, ժայռն՝ անկողին, օձերի հետ ջուրը, գազանների հետ բունը կիսելով՝ նա թափառում է և էս անտէր, անտիրական, ձեռքս չոր գետնին, սիրտս՝ դող, հոգիս՝ ցաւած, օրս՝ սև, թաց աչքս դրանք բռնած գիշեր, ցերեկ մղկտում, վշվշում եմ: Տիրամէր, ողորմած մերիկ, քո ոտն եմ եկել, ես էլ չեմ տեսնում նրան, դու անշուշտ տեսնում ես, ախ, քո բարի, քո ողորմած, քո քաղցր աչքը նրանից մի՛ հեռացրու, քո սուրբ հովանին ամպի պէս նրա զլսից պակաս մի՛ արա, չարից, ցաւից, դարդից, արիւնից նրան ազատ պահիր, չէ՞ դու կարող ես, չէ որ թէ՛ դու ուզես, մուժ ամպն էլ նրա զլսով չի անցնի: Սրտիս վրայ էլ սաղ տեղ չի մնացել, ողջ խոցոտուած՝ պատառ-պատառ է եղած, էլ տեղ չը կայ նոր դանակ մխելու, էլ տեղ չը կայ մի նոր դաղ քաշելու, էլ ճար չը կայ նոր խոց բանալու. նրա սև յատակում, ինչպէս սև լիճը մուժ աչրում, արիւնը ծով է կապել ու ցաւերիս բոցերից եռ է դալիս, պղպճում ինչպէ՛ս լի կաթսան օջաղի վրայ: Փրկիր նրան, իմ դաւակին, Տիրամէր, բարեխօս եղիր նրա մօտ, որ այնպէս սիրով գրկել, սցմում ես քո սուրբ որ այնպէս սիրով գրկել, սցմում ես քո մայր իր ձեռքն. տես նա ինչպէս փարում է քո մայրական ստինքներին, ինչպէս ուզում է լսել

քո սրտի ծայնը, մայր, մայր, ախր ես էլ եմ մայր, ես էլ սիրաւ ունեմ, կուրծք ունեմ, մայրական կաթովս քանիսին կերակրեցի, կրծքիս վրայ քանիսին ջերմացրի և էլ չը կանն, չը կանն, ոչ մէկը չը կայ, ութ ծնունդ նստեցի, ութ երկունք քաշեցի, և այժմ էն մէկն է: Ի՞նչպէս դիմանամ, սուրբ Տիրամէր, կուրծքս չոր է, սիրտս մարած, մոխիր դարձած դարզի բոցից, սպիտակ մաղերիս վրայ սև կապած, մէջքս երկու տակ ծալուած, մեռաց գերեզմանները լիզելով, չոր հողը գրկելով իմ շարան-շարան արնակոյով մեռելների ու չը կայ մէկը, որ սղմեմ կրծքիս, չը կայ մէկը, որ իմ սրտի ձայնը լսի, չէ՞ ես էլ խեղճ եմ, մեղք եմ, մայր եմ, պառաւած, անզօր մայր, ո՞վ դու բոլոր թշուառների, խեղճերի, անծարների ողորմած մայր: Ուխտ եմ անում քո սուրբ պատկերի առաջ, թո՛ղ լսի ինձ մեր ամենի տէրը, սուրբ Աստուածորդիդ, ամեն երեկոյ այստեղ քո առաջը կը վառեմ վեց մոմը, կ'ընկնեմ, կը լիզեմ սառը հողը. անծարի պէս փէշերիցդ կը կախուեմ, քեզ հանդիստ չեմ տայ, քո աչքից չեմ հեռանայ, այստեղ կը ճչամ, կը սգամ, կը լամ, կ'աղաղակեմ երկրնքովը մէկ, որ դու ինձ լսես, որ իմ միակ գաւակին փրկես, պահես, պաշտպանես: Օ՛, ողորմած Տիրամէր, քո սիրտը լայն է, սերդ՝

անչափ, մենակ նրան մի հասիր, աղաչում եմ, նախ հասիր բոլոր ուրիշ անծարներին, խեղճերին, նեղեալներին, քեզ կանչողներին, որ այնքան շատ են մեր վերան աշխարհում, մեր սև երկնքի տակ, ամենից վերջը միայն իմ ծայնը լսիր, մեղաւոր սրտիս խնդիրը կատարիր, մայր, մայր, բոլոր վշտացած հոգիներին, անտէր-անծարների ողորմած մայր»:

Մոմերը մէկիկ-մէկիկ այրուեցին ու մարեցին, Աստուածածնի և Քրիստոսի դէմքերը կամաց-կամաց լուծուեցին ու կորան խաւարի մէջ. քահանայի ծայնը լուեց, աղօթաւորների մրմունջները դադարեցին, եկեղեցին դատարկուեց, կանանց բաժնից էլ սպիտակ չարսաւաւոր ստուերներն իրար յետևից մեղմով դուրս գնացին. Սուսանն այնտեղ մնաց մենակ և դեռ աղօթում էր, դեռ նա աչքերը վար չէր բերում Տիրամօր պատկերից, դեռ չորացած բազուկները տարածած նա օգնութիւն, զթութիւն էր աղերսում և լալիս էր ու լալիս...

— Ո՛րդի, այ՛ Սուսան խաթուն.

Սուսանը շարունակում էր աղօթքը, այժմ նա ծունկ էր չօքել և չէր տեսնում, թէ ինչ է կատարում իր շուրջը, չէր էլ լսում ոչինչ:

— Սուսան խաթուն, ուշ է, ժամը պրծաւ, որդի:

Կինը զլուխը բարձրացրեց, խօսողը ծերու-
նի քահանան էր:

— Տէրտէր ջան, աշխդ մեռնեմ, աղօ-
թում եմ:

— Հա, որդի, գիտեմ, որ աղօթում ես,
լաւ ես անում, թող Աստուած լսի, ասում
եմ, որ ժամը պրծաւ, էլ մարդ չը կայ, տե՛ս:

— Դու գիտես չէ՞, հայր ջան, էն մէկն էն-
պէս բէմուրադ եղաւ, մէկէկները զնային, ա-
րեան ծով էր, խեղդեց բոլորին, էս մէկն էլ
չոլերն ընկաւ, էս եկել եմ Աստուածածնի
փէշերից կախուել:

— Լաւ էս անում, զաւակս, լաւ էս ա-
նում, բայց ուշ է արդէն:

— Գիտե՛ս, հայր ջան, չեմ թողնի, չեմ
թողնի նրա փէշերը. ամեն օր էսպէս կը դամ,
էս ինչ եմ արել, որ էսքան սևը մենակ քա-
շեմ, որ էսքան ցաւը մենակ ինձ տան, մեղք
չեմ, մայր եմ էէ՛, սա էլ մայր է, էս Տիրա-
մէրը, տես, տես ինչպէս գրկել է իր զաւակին,
տես ինչպէս սղմում է կըծքին, իսկ էս ոչ ոք
չունեմ, ոչ ոք: Դու գիտես չէ՞, տէրտէր ջան,
չէ՞ քեզ հետ գրինք հողը արնակոյով զաւակ-
ներին:

— Հա հա, որդի, դէ հիմա բաւական է,
մնացածն էլ էդուց:

— Տէրտէր, ոտիդ մեռնեմ, դուման բռնեց

իմ զլխին, ի՛նչ դուման, սար ու ծոր մթնեց.
էս չար օրերին, էս չար ժամանակին, նա էլ
թողեց, զնայ... էս էլ ո՛ւր դնամ, չոր զլուխս
ո՛ւր տանեմ, դէ Տիրամէրն այստեղ է, ամեն
օր կը դամ, մոմ էլ կը բերեմ, կիրակիներն էլ
թաղայ հաց կը թխեմ, կը բաժնեմ, մատաղ
կ'անեմ, արցունք էլ դեռ ունեմ, աչքերս դեռ
չեն մարել, այ էս հողը կը թրջեմ, դէ նա էլ
մայր է, սիրտ ունի, սրտի մոմուռը կը հաս-
կանայ, մի ճար կ'անի, էնպէս չէ՞, հայր ջան:

— Այդպէս է, որդի, ամեն օր արի, աղօ-
թիր, Տիրամէրը ողորմած է, բարեխօս կը լի-
նի, իսկ հիմա զնանք, տես այսօր ուշ է, մո-
մերդ մարել են:

Սուսանը կարծես միայն այժմ նկատեց, որ
մոմերը վառուել, վերջացել են, նայեց վեր,
խաւարի մէջ, սեան վրայ պատկերներն էլ չէ-
ին երևում, էլ Աստուածածնի կարմիր պարե-
դօտը և կապոյտ ծածկոցը չէր նշմարւում, էլ
նրա հեղ աչքերը ժպտով չէին նայում վար,
փոքրիկ Գրիստոսի ծիւնաթոյր մարմինը եկե-
ղեցու խաւարամած մթնոլորտում էլ չէր լո-
ղում մի կտոր ճերմակ ամպի պէս, այդ բոլո-
րի փոխարէն, փոքրիկ, ծխոտ շրջանակի մէջ
հազիւ նշմարւում էին մի քանի անորոշ բծեր,
մութ ստուերներ:

Սուսանը խաչակներեց երեսը. ու կամաց-կա-

մաց երեքայով դուրս դնաց: Քահանան կանգնած նայում էր նրան չեաւելից և երբ այդ փոքրիկ, դողդոջուն ստուերը խապառ ծածկուէց դրսի խաւարի մէջ, նա դլուխն օրօրեց խորհրդաւոր ձևով:

Խեղճ կին, ասաց նա կամացուկ, ի՞նչ է լինելու վերջը, խելքն արդէն կարծես տեղը չէ. փառք քեզ Աստուած, հազար բերան փառք:

Դուրսը մութ էր:

II.

Էլի գարուններ եկան բոլորեցին Սուսանի պլսով, էլի դաշտ ու ձորեր ծաղիկներով ու կանաչներով ծածկուէցին: Բակի մի հատիկ խնձորենին մի քանի անգամ ծաղկեց և բուրմունք արծակեց իր շուրջը, պատերի նեղ ճեղքերի մէջ ճնձղուկները բուն դրեցին և ծագեր հանեցին. հօտերն ու նախիրները դաշտերը կենդանացրին, իսկ արազիլներն արդէն մի քանի անգամ չուեցին հեռու, հեռու և կրկին վերադարձան: Էլի աշուններ եկան իրանց վրհատեցուցիչ քամիներով և ծառերի տերեւները լիզեցին, թռչուններն ահագին ու ախուր երամներով թռչին ու հեռացան դեզնած գաշտերից. կռուկները վշտոտ կզոցով սև ցելերի վրայ հատիկներ մուրալով երկնքի երեսից

անցան, բայց Սուսանի որդին չը կար ու չը կար: Մենակ էր Սուսանն իր խրճիթում, մենակ ու մոռացուած. նրան մխիթարիչ ու ընկեր մնացել էր իրանց ծեր շուներ, որ իր տիրուհու պէս այնքան բանէր էր տեսել և նրա պէս կարծես սպասում էր մէկին: Երբ դարնանը բակի խնձորենու վրայ առաջին կոկոնները բացուած էին, Սուսանը նայում էր ու շաղրութեամբ ծառի ճիւղերին և դառնում իր ոտների տակ թաւալող շանը:

— Բօղար, խնձորենին ծաղկել է, շուսով նա կը դայ, այնպէս չէ՞:

Եւ Բօղարը օրօրում էր իր պօչը, շեշտակի նայում ախրուհու աչքերին ասես ի նշան համաձայնութեան: Անցնում էր դարունը, անցնում էր ամառը, էլի վրայ էին հասնում աշնանային ցրտերը, խնձորենին մերկանում էր տերեւներից և ախրութեամբ օրօրում իր կատարը ցուրտ հովերի առաջ, Սուսանը նայում էր վշտով և կրկին դառնում իր շանը.

— Բօղար, չ'եկաւ, չ'եկաւ բէբաղդը, դարնանը կը դայ, այնպէս չէ՞:

Եւ շուներ կրկին օրօրում էր իր պօչը և պառաւն սպասում էր յուսով նոր դարնանը, որ խնձորենին ծաղկի, որ թռչունները վերադառնան և նրանց հետ միասին Սաքօն յայտնուի:

Նա սպասում էր և Սաքօի համար կամաց-կամաց պատրաստում էր փափուկ, շատ փափուկ անկողին: Բուրդը հաւաքել էր տարիներ ընթացքում և մատներով մաքրում էր ամեն օր, ապա կարում և անկողինը դնում էր ծալքը, չետոյ նրան թւում էր, թէ հարկաւոր է քանդել, նորէն փափկացնել, ցած էր բերում և վերսկսում տասն անգամ կրկնած աշխատանքը:

Դրա հետ միաժամանակ նա կատարում էր իր ուխտը սրբութեամբ. ամեն երեկոյ դնում էր եկեղեցի, վեց մոմը դողդոջուն ձեռքով կպցնում Տիրամօր պատկերի սեւացած, այրուած շրջանակի վրայ, ձեռքերը տարածում էր դէպի վեր, դէպի երկինք և աղօթում, աղօթում: Եւ ամեն երեկոյ աղօթքից չետոյ, երբ բոլոր ժամաւորները դուրս էին դնում, նա դառնում էր տէրտէրին.

— Սաքօն կը գա՞յ, այնպէս չէ՞, տէրտէր.

— Հա՛, որդի, ի հարկէ կը դայ, քո այնքան արցունքը, աղօթքները...

— Բերանդ տանար է, տէրտէր շան, տանար, բերնիդ մեռնեմ, ասա՛, ասա՛, այսպէս ասա՛, դու որ ասում ես, Տիրամէրն էլ ժպտում է, յոյսը սրտիս մէջ վարդի պէս բացւում է:

— Հապա, որդի, Տիրամէրը ո՞ւմ խնդիրն է

թողել անկատար, երկնքի դռները նրա բարեխօսութեան առաջ միշտ բաց են:

Եւ Սուսանը յուսով ու հանգստացած տուն էր վերադառնում, ուր նրան սպասում էր Բողարը, որ կազկանծելով փաթաթւում էր տիրուհու ոտներին: Սուսանը, հաւատացած էր, որ որդին կը դայ, անպատճառ կը դայ, ի՞նչպէս կարող էր Տիրամայրը խաբել նրան, նա այնպէս ժպտով, այնպէս քաղցր է նայում վերից, երբ Սուսանը մոմերը վառում է և աղօթել սկսում: Ի՞նչպէս կարող է նա չը լսել մի մօր աղաչանք, որ այնքան տառապել է, այնպէս տանջուել, այնքան լացել, մրմնջացել: Ինչո՞ւ պէտք է Տիրամէրը այնքան ցաւեր միայն նրան բաժին տայ. մէկ էլ ի՞նչ դժուար է նրա համար կատարել մի մօր այսքան աղաչանքը. որ նա կամենայ, որ նա մի քաղցր աչք ձգի, բաւական է, մնացածը հեշտ է, Սուսանի որդին ինքն իրան կը դայ ողջ և առողջ:

Եւ ամիսներ ու տարիներ էին անցնում Սուսանի գլխով, որդին չը կար ու չը կար, բայց նա չէր յուսահատւում, Տիրամէրը ժրպտում էր և նա հաւատացած էր, որ Սաքօն կը դայ:

— Տիրամօր փէշիցն եմ բռնել, ասում էր նա յաճախ իր հարեւաններին, Տիրամօր փէ-

շից... չորս տարի է, նա ինձ ամեն օր ժրպտում է... Նա ինձ խոստանում է... Տիրամօր ժպիտը...

Հարեանները լսում էին և խորհրդաւոր ձեռով գլուխներն օրօրում կրկնելով՝

— Խեղճ կին, լեւ՛ ղէ կէս:

Սուսանը սպասում էր... նա յաճախ երեակայում էր այն օրը, այն վայրկեանը, երբ զաւակը կը դաչ... Նախ բակի դուռը հռուում է բարձր, չետոյ թրքիսկ, ծածկւում է... շունը, այս խելօք Բողարը, վազում է կատաղած, բայց յանկարծ ձայնը կտրւում է, շներն ախր չեն մոռանում տէրերին՝ այնպէս չէ, Բողար, դու խօս չէս մոռացել Սաքօիս, դառնում էր նա շանը. կենդանին նայում էր խելացի աչքերով և կարծես ուզում էր ասել, հա, ի հարկէ չիմ մոռացել: Երեակայական պատկերը շարունակւում էր, շունը լռում է, թաւալւում է դետնին, փաթաթւում է նրա ոտներին, կաղկանձում ուրախութիւնից: Ինքը՝ Սուսանը, այդ ժամանակ նստած է սրահում, դէ ծեր է, աչքերը լաւ չեն տեսնում, համ էլ որդին փոխուել է, քանի՛ տարի է... նայում է և չի ճանաչում. ահա նա մօտենում է, մօր ոտները դողդողում են, փորձում է վերկենալ, բայց չի կարողանում, բարձրանում է՝ ընկնում, վեր է կենում, դարձեալ ընկնում, ա-

ռաջ է ձգւում բոլոր ուժով, ոյժ է զործ դրնում և ձեռքերը տարածած փաթաթւում է նրա պարանոցով.

— Ա՛խ քուանամ ես... դ՞ու ես, Սարօ շան... դ՞ու ես... դէ հիմա թաղիր ինձ, եկա՛ր... է՛րբ եկար... ախր ես մեղք եմ... Տիրամէրն ասաց կը դաս, և եկար, դէ հիմա թաղիր ինձ... և արցունքները թափւում են և Սուսանը երջանիկ է...

Օրական մի քանի անգամ այս սփոփիչ պատկերը դալիս է, անցնում նրա աչքի առաջից. նա ինքն իրան տեսնում է զրկախառնուած որդու հետ, լալիս է և արցունքները զովացուցիչ են:

Եւ ի՛նչ լաւ է, լաւ է այդ բոլորը...

Մի ժամանակ նրա համար երգումներին գերագոյնը իր որդու արևն էր, որդու գլուխն էր. վաղուց է, որ նա այդ թողել է, այդ արևը այժմ շատ է հեռու, շատ է թանկ, որպէս զի մայրը յանձն տունի հեշտութեամբ «բերան բերել» ամեն անգամ. այժմ նա երգւում է որդու զայլուստով.

— Որդուս զայլուստը վկայ... և նա արտասանում այդ երեք բառը այնպիսի շեշտով, այնպիսի հաւատով, այդ երգումը նրա սրբութիւն սրբօցն է, նրա կեանքի սիւնն է, նրանով է ապրում, շնչում, հաւատում. նայում է

դռանը և սպասում այն թրխկոցին, որ նուրբ
բախան դալուստը պիտի աւետէ:

Ճարիններն անցնում են տարիների չեաւից,
խնձորենին ճաղկում է ու մերկանում, տա-
րափոխիկ թռչունները գնում են ու գալիս,
Սաքօն չը կայ, բայց Սուսանը շարունակում
է աղօթել, շարունակում է հաւատալ ու եր-
գուել:

— Որդուս դալուստը վկայ...

Հարեանները լսում են, ղլուխներն օրօրում:

— Խեղճ կին, խեղճ կին:

Եւ Տիրամէրը ժամում ժպտում է, յուսա-
տու, պայծառ ժպտով. Սուսանն իրաւունք ու-
նի կրկնել՝

— Որդուս դալուստը վկայ...

III.

Այն գիշերը... ամի այս աշնանային գիշեր-
ները ինչո՞ւ իրանց խաւար ծալքերում բերում
են միշտ այնքան սև, այնպէս անորոշ, խեղ-
զող զգացմունք: Դրսից լսում է մանրամաղ
անծրևի կրկոցը, և կտուրներից կաթկա-
թում է ջուրը անվերջ, յուսահատեցուցիչ միա-
կերպութեամբ՝ ճլր՛փ, ճլր՛փ, ճլր՛փ... զրսում,
մութ փողոցներում անց ու դարձը վաղուց
դադարել է. այդպիսի չար ժամին ո՞ր ազա-
մորգին դուրսը կը մնայ:

Սուսանն անքուն է դեռ. նա նստած է և
մտածում է իր Սաքօի մասին. ո՞ր է նա
այժմ, ո՞ր չօլում, ո՞ր ձորում, ո՞ր այրի մէջ,
կամ ժայռի տակ կծկուած: Սարերում այժմ
ինչպէս ցուրտ է. նա էլ երևի թրջուած է,
կրակ չունի, ի՞նչպէս վառի, նրանք կրակ չեն
անում, այն թափառականները, որ վառեն,
լաւ չէ, ասում են... հիմա ի՞նչպէս մրսում է
իր Սաքօն, այսպիսի՞ գիշեր...

— Օ՛, քուանամ ես, որդի, հոգիս դուրս
դայ քեզ համար. ո՞վ սուրբ Տիրամէր, քեզ եմ
ապաւինել, դու բարեխօս եղիր:

— Ո՞վ գիտէ, դուցէ Սաքօն սարերում չէ,
շարունակում է մտածել Սուսանը, դուցէ հէնց
դալիս է, չար գիշեր է, բայց նա կարող է գալ,
տղամարդ է, այն էլ սարերի տղամարդ, որ
ուզի, կը գայ:

Անցեալ օրը ինքը թափառական գնչուին
Ֆալ բացել տուեց, նա ասաց. «Սարերին
թառող արծիւը այս օրերս ցած կը սլանայ»:

— Յետո՞յ:

— Յետո՞յ... գնչուն նայեց իր եղունգին,
մնաց մտածկոտ, կմկմաց, յետո՞յ... շարունակեց
նա, յետոյ նորէն վեր կը բարձրանայ:

Վերջին խօսքերը լաւ չէին, մտածում է
Սուսանը. «Սարերում թառող արծիւը ցած
կը սլանայ», այդ լաւ է, «յետոյ վեր կը բարձ-

րանայ», ի՞նչ կը լինէր, որ անիծուածը վեր-
ջին խօսքերը չ'ասէր. ուրեմն Սաքօն կը դայ,
էլի կ'երթայ, բացատրում էր Սուսանը:

— Հա, հա, արի, արծիւս, արի', թառլանս,
ցած արի մէկ տեսնեմ, որ ողջ, առողջ ես,
մէկ համբուրեմ սիրուն նակատի, մէկ երեսս
երեսիդ քսեմ, մէկ զլուխդ կրծքիս սղմեմ, էս
քուաքած աչքերովս մէկ կուշտ կուշտ նայեմ
քեզ, ու էլի քնա, թո՛ղ Տիրամէրը քեզ պահի,
որդի, թէկուզ սարերի վրայ, ծորերի մէջ. դէ
որ զնում ես, էս սեւաւորս ի՞նչ կարող եմ ա-
նել, դու խօս արծիւ ես, զնչուն ասաց, արծիւ
բալա:

Դրսում շարունակում է քար լուծթիւնը.
շներն էլ չեն հաշում, նրանք անծրեկ տակ
ազկուած՝ քաշուել են զանազան ծակ ու ծուկ
մտել, ոտ ու պլուխ իրար խառնած, կծիկ
դարձած՝ մրափում են այս դէղի տակ, այն
դուան առաջ: Եւ անծրեր շարունակում է
մաղուել, և ջրերի ծայնը լուում է միակերպ,
անվերջ՝ ճլր՛փ, ճլր՛փ, ճլր՛փ... Չար, վատ դիշեր
է, բայց Սուսանն էլի սպասում է իր որդուն,
զնչուն ասաց՝ «արծիւը ցած կը սլանայ, էլի
վեր կը բարձրանայ»...

— Թող ցած սլանայ և էլի վեր բարձրա-
նայ, զոնէ տեսնեմ, թէ ազատ է ցաւից, չո-
ւից, գոնէ...

— Թրր՛խկ, թրր՛խկ, թրր՛խկ...

Բակի դուռն են թակում, Բօղարը հովաց
և նետուեց դէպի այն կողմը:

— Թրր՛խկ, թրր՛խկ...

Սուսանը ցնցուեց ու դողաց բոլոր մարմ-
նով, բայց ինքն էլ չիմանալով ինչու, մի վայր-
կեան մեխուած մնաց իր տեղում անշարժ և
ամբողջապէս լսողութիւն դարձած, բերանա-
բաց, շնչակտուր. նա լսում էր, թէ ինչպէս
շունը կատաղաբար չանդուում է դուռը և
ինչպէս դրսից խփում են.

— Թրր՛խկ, թրր՛խկ...

Այս անգամ նա վեր թռաւ տեղից, երերա-
լով վազեց տան դուռը բանալու, այդ սովո-
րական դործն այժմ նրան չի չաշողում, մի
բան է պատահել փակին և սողնակը չետ չի
գնում. նա քաշըշում է, թափ է տալիս, ի
դուր, իսկ շունը դրսում հաշում է կատաղա-
բար և դուռը թակում են դրսից.

— Թրր՛խկ, թրր՛խկ...

Վերջապէս նա դուռը բացեց և դուրս ե-
կաւ խրճիթից, նա բակումն է, անծրեր թափ-
ւում է զլսին, բայց նա դողդողալով, հեւլով,
ցեխերի միջից երերալով, տնքալով վազում է
դէպի բակի դուռը. սաստիկ շտապելուց նրա
ոտները խառնուում են զգետի ծալքերին և
երեսի վրայ ընկնում է ցեխերի մէջ. թրր-

չու՞մ է իսպառ, աչդ էլ նրա փոյթը չէ, նա վեր է կենում և դարձեալ վազում. ահա և բակի դուռը:

— Սուս, սուս, Բօղար. նա՛ է, նա՛ է, լլկուես դու, սո՛ւս, թող որ դուռը բանամ: Եւ դարձեալ դուռը չի բացւում, ձեռները դողում են, սիրտը թռթռում է՝ ասես կրծքից դուրս փախչելու համար, վերջապէս ճոճուլով դուռը բացուեց, աչժմ խաւարի մէջ նրա առաջ կանգնած է մի մութ մարդկային ստուեր, հազիւ հազ նկատելի:

— Ո՞վ է... ո՞վ ես դու...

— Ես... ես Աստուծու մարդ եմ... անվրնաս ու անպէտք. դողում եմ ցրտից, թրրչուած եմ, հեռուից եմ դալիս... ուշացալ, անծրեի տակ մնացի, մութը վրայ հասաւ սարերում, նոր հասալ, ես անպէտք մարդ եմ. Աստուծու արարած... Տե՛ս, ես դողում եմ, մի տեղ, մի կրակ, մի ճար, Տիրամօր սիրուն...

— Տիրամօր սիրուն, կրկնեց Սուսանը մեքենայաբար, մի վայրկեան լռեց, չուսահատ դայրոյթով կրծոտեց շրթունքները մրմնջալով:

— Նա չի՛, նա չի՛, օ, անողորմ մարդ:

— Զար գիշեր է, շարունակեց անձանօթը, խեղճին ո՞վ տեղ կը տալ, քանի՛ դուռ եմ թակել, բացող չը կալ, վախենում են, ես

անպէտք մարդ եմ, էլի վախենում են, դէ ես էլ Աստուծու ստեղծածն եմ:

— Աստուծու ստեղծածը... հա, աղամորդիներն Աստուծու ստեղծածներն են, ասաց Սուսանը, բայց մտածում էր ուրիշ բան և քիչ մնաց ասէր՝ անողորմ, անասուած մարդ, դու անպէտք ես, բայց ոչ անվնաս, տե՛ս, թէ ինձ ինչքան վնաս տուիր, սրտիս թելը կրարուեց, ռաներս դողում են, ես թուլանում, ես մեռնում եմ... ո՞ւմ էի սպասում, ով դուրս եկաւ. մրսում ես, ջհանդամը թէ մրսում ես. թրջուած ես, է՛ն լաւ է որ թրջուած ես. քո տեղն է, դու ինձ տանջեցիր, սարերում մէկրկալ, քեզանից լաւ է, նա էլ է թրջուած, նա էլ է մրսում և նա էս չար ժամին ոչ ոքի դուռը չի թակի: Սուսանը մտածում էր այս բոլորը, ուզում էր ասել բարձրածալն, ճչալով, ուզում էր դուռն էլ շրխկալով ծածկել ճամբորդի երեսին, թողնել, որ նա դողալ զրսում, բայց չը կարողացաւ, մտածածը չասուեց, ծրնօտները փակուեցին, մի առժամանակ մնաց լուռ:

— Ղարիբի տէր եմ, դու էլ զարիբ ես, ներս արի, ասաց նա վերջապէս:

— Տիրամէրը հասնի զարիբին:

— Հա, Տիրամէրը հասնի զարիբին. սուս, Բօղար, սուս, մի վայրացիր, ի՞նչ անենք, Աս-

տծու ստեղծածն է, խեղճ է, անճար է. Տիրամէր, բոլոր անճարներին, բոլոր տառապեալներին հասիր, յետոյ նրան, մրմնջում էր պառաւր ցեխերի միջից դանդաղութեամբ քայլելով և օտարականը հետևում էր նրան:

Ներս մտան. ծիթէ ճրագը պլպլում էր. պառաւր դարձաւ, նայեց օտարականին: Ծեր մարդ էր, սպիտակ մազերով ու միրուքով. խղճուկ զգեստները ողջ թրջուած՝ ծլանքներից ջուրը կաթկաթում էր: Նա դողում էր ցրտից ամբողջ մարմնով: Նրա մի ուսից կախուած էր մի պարկ, կիսով չափ լի հացով, իսկ միւս ուսից մի երկար բան, որ սապի էր նմանում: Սուսանը նայում էր ուշադրութեամբ.

— Աշուղ ես, հարցրեց նա:

— Չէ, մէրիկ, աշուղ չեմ, այլ դղրար, ես թափառում եմ գիւղից գիւղ, դռնից դուռ, գզում եմ բուրդ ու բամբակ, ով տալիս է. այս էլ աշուղութիւնն է, մէրիկ, տես ես զարկում եմ այս լարին, նա ցոյց տուեց իր գործիքը. և նրա հաստ լարը լաց է լինում իմ հարուածների տակ, և լալով բուրդ է գզում, այդ լացի գնով, սև օրով ես ապրում եմ. ի՞նչ անեմ, մէրիկ, շիւանները արնակոյտ էղան մեր վերան աշխարհում, ես եմ մնացել, ծեր օրերիս, սև օրերիս դռնէ դուռ թափառական:

Անպէտք եմ, մէրիկ, անպէտք, Աստուած հողիս էլ չի առնում, որ ազատուեմ:

— Սուս, սուս, ողորմելի, Աստուած դէմ մի խօսիր. նրա ստեղծած արարածների մէջ անպէտքը չը կայ. երբ նա կ'ստեղծել է քեզ աշխարհ ձգել, լուռ, պապանձուիր ու քաշիր ճակատագիրդ: Դէ, հան այդ պարկդ, դէն դիր մէջքիդ գործիքները, լարն ու աղեղը, մօտեցիր թոնրին, տաքացիր, շորերդ չորացրու: Անճարին մի ճար միշտ կը լինի, Տիրամէրը վկայ, թող նա հասնի բոլոր զարիւր-դուրբաթներին, յետոյ նրան, նրան, էն սարերի արծալին.

«Ե՞րբ կը գնչ...» վերջին խօսքերը նա արտասանեց ինքն իրան:

— Ե՛կն մնաս, մէրիկ, շէն մնաս, թող Աստուած քո սրտի բոլոր ուխտը կատարի, օջաղիցդ՝ կրակ, տաշտիցդ հացն անպակաս անի:

Օտարականը վար զրեց իր պարկը, ցած բերեց ուսից գործիքները, մօտեցաւ թոնրին, կծկուեց ու մնջեց: Դրսում անձրեք շարունակում էր, ջուրը կաթկաթում էր միակերպ անվերջ ճլրփոցով, խաւար էր ու ցուրտ. Սուսանն անքուն՝ դեռ երկար ժամանակ շարունակում էր մտածել նրա մասին, որ սարբում, ալրերում մրսում, դողում է այս չար գիշերին:

— Դու հասնես, Տիրամէր, դու բարեխօս լինիս, մրմնջում էր նա, և սիրտը ձմլուծ էր ցաւից:

IV.

Լուսացաւ. անծրեր դադարեց. բացուեց աշնանային մի ցուրտ ու պայծառ օր: Մարդիկ դուրս սողացին բնակարաններից: Սուսանի հիւրը նոյնպէս պատրաստուում էր դուրս ընկնել իր գիշերային ապաստարանից: Նա դանդաղութեամբ վերցրեց իր պարկը, կախեց ուսից, առաւ նաև բուրդ գզելու գործիքը և դարձաւ Սուսանին.

— Շէն մնաս, մէրիկ, օջաղի վառ մնաց:

— Գնում ես:

— Հա, գնում եմ ցնցոտիներս ու անպէտք գլուխս երկրէ երկիր, զիւղէ զիւղ, դռնէ դուռ քաշ տալու, մինչև մի տեղ շանսատակ լինեմ ու մաշուած, տրորուած ոսկորներս հանգիստ առնեն: Եւ մինչ օտարականը խօսում էր, պառաւր մտածում էր, տեսնես սա չի՞ տեսել նրան, էն սարերի արծուին:

— Լսի՛ր, դու շատ ես ման եկել:

— Շատ, խիստ շատ:

— Սարերում, ձորերում:

— Սարերում, ձորերում:

Պառաւր գլուխը քաշ ձեռք ու լռեց:

— Ինչո՞ւ ես հարցնում, մէրիկ:

— Է՛հ, հէնց էնպէս, տեսնում եմ, որ շատ տանջուած ես:

— Հա՛, մէրիկ, տանջանքը իմ եղբայրն է, մենք միասին ծնուեցինք, այժմ էլ անբաժան ենք:

— Տանջանքը քո եղբայրն է, էէ՛. խեղճ մարդ, ես էլ նրա պէս մի քոյր ունեմ, ասում էր պառաւն ինքն իրան: Նա մտածկոտ էր, կարծես և՛ ուզում էր մի բան հարցնել և՛ վախենում էր պատասխանից: Օտարականը երևի այդ նկատում էր և սպասում:

— Լսի՛ր, դու սարերում արծիւ տեսել ես, հարցրեց Սուսանը: Նրան թուաց, որ այս օտարականն էլ պիտի հասկանայ, որ արծիւր նա է, Սաքօն է: Տիրեց լռութիւն, նրանք նայում էին իրար ուշադրութեամբ, օտարականը չր հասկացաւ տարօրինակ հարցը. Սուսանն այդ նկատեց և կարծես արդարանայու համար շարունակեց.

— Գնչուն ասաց՝ «Սարերի արծիւր ցած կը սլանայ, էլի վեր կը բարձրանայ», սպասեցի՞ ցած չը պացաւ, ինչո՞ւ:

Օտարականն այժմ նայում էր աւելի զարմացած, հարցն աւելի քան օտարօտի էր:

— Բան չեմ հասկանում, մէրիկ, ասաց նա, ես արծիւ չեմ տեսել. սե օր շատ եմ տեսել.

խեղճ ու կրակ զզրար եմ, քո չարկի տակ աղ
ու հաց կերայ, թէ բուրդ ունես, բեր զգեմ,
իմ ցաւը հողամ:

Պառաւի աչքերը փայլեցին. նրա գլխով
կարծես մի լուսաւոր միտք անցաւ. որդու-
անկողի՛նը, այդ ի՞նչպէս է, որ նա մոռացել է:

— Բուրդ, հա, բուրդ ունեմ, ի՞նչ լաւ ա-
սացիր, որորմի հորդ, զղելու բուրդ, որ փա-
փուկ լինի, էնպէս չէ՞, որ զղեն, բուրդը փա-
փուկ է լինում, անկողինն էլ լաւ. մատերովս
եմ քրքրել, բայց այդ քիչ է:

Եւ նա ծալքից ցած բերեց որդու անկողի-
նը, քանդեց, բուրդը դուրս թափեց զլարի
առաջ.

— Ա՛յ, զղիր, զարկ, լաւ զարկ լարիդ. թող
փափկի:

Օտարականը դործիքը ցած բերեց ուսից,
հացի պարկն էլ մի կողմ դրեց, ծունկ չռքեց
և սկսեց զարկել իր դործիքի հաստ լարին:
Բուրդը զղում էր ամպերի պէս քուլա քուլա
բարձրանում, իսկ լարն ասես լալիս, հեծում
էր. նրա հարուածների տակ:

— Լաց, լաց ընկեր, մոմոում էր. նա, ցա-
ւով ենք ծնւում, լացով փաստակում, արիւնով
գերեզման մտնում. լաց, լաց իմ խեղճ ընկեր.
մեր աշխարհում ո՞վ չի լալիս, սար ու քարն

էլ է անքում: Եւ լարը հեծեծում էր և բուր-
դը զղում բարդ, բարդ բարձրանում:

Սուսանը լուռթեամբ և հիացմունքով նա-
յում էր: Գործը շարունակում էր, զգրարն այս
անգամ և՛ զարկում էր և՛ երգում, կարծես իր
լարի հետ մէկտեղ հեծեծում էր ու լալիս. նա
ասում էր.

«Գարահիսար լերան կրճքին նա էլ ընկաւ
վիրաւոր,

Կուճքը պատռած, սիրտը խոցուած չար
թշնամու գնդակով.

Ժէռոտ լերան լերկ կատարից վար սլացիր
սև արծիւ,

Թւերդ բայ, լայն թւերդ ու ջիւանին
հով արա:

Խոցուած սրտից մուգ արիւնը կաթիլ կա-
թիլ կը ծորայ,

Ա՛խ ջիւանի կեանքն է հոսում ցաւոտ կրրճ-
քի լայն վերքից.

Ժէռոտ լերան լերկ կատարից վար սլացիր
սև արծիւ,

Թւերդ բայ, լայն թւերդ ու ջիւանին
հով արա»:

Սուսանը լսում էր սկզբում ուշադրութեամբ,
բայց կամաց-կամաց նա կարծես մի մեծ սար-
սափի առաջ աչքերը չռեց ու գունատուեց.

— Այդ ի՞նչ ես երգում... ս՛յ մարդ.

Ստարականը զլուխը բարձրացրեց, դործը թողեց, նայում էր, դարձացած այս կնոջ յուզմունքի վրայ և կարծես խօսք չէր գտնում պատասխանելու:

— Սո՛ւս, սուս, անողորմ, շարունակեց Սուսանը, թող այդ սև արծուի երգը, ես սեր չեմ ուզում, զնչուն այդպէս չ'ասաց, վեր կաց շուտով հեռացիր, Աստուած քեզ հետ, երգիր քո սև արծիւն ուրիշ տեղ, ես վախենում եմ քեզանից, վախենում եմ քո երգից. ես դողում եմ քո շրթունքներից, նրանց շարժումներից, փակիր բերանդ, աղաչում եմ, քեզանից կախուած չէ՞, պապանձուիր, թող սև արծիւր սարի կատարին մնայ... Զիւան... արիւնաբամ... Տիրամէր, Տիրամէր, ես վախենում եմ այս ողորմելուց, դու ի՞նչ կ'ասես, եաման Տիրամէր... գնա, գնա:

Ստարականը շփոթուած՝ շարունակում էր նայել.

— Ինչո՛ւ, մէրիկ, ի՞նչ արեցի, չէ՞ դու ասացիր, որ բուրդ զգեմ, ի՞նչ վատ բան ասացի, մոմուտ եմ ինձ համար: Սուսանը լսել էր ուզում:

— Գնա՛, գնա՛, գնա՛, ի սեր Աստուծոյ գնա՛ դու բէխեր մարդ ես, քո բերանից մահ է թափուում, ես դողում եմ, գնա՛...

Ստարականն այս անգամ վերցրեց դործիքն ու պարկը, ձգեց ուսերին և վճռական քալուածքով դուրս եկաւ խրճիթից: Նա արդէն բակումն էր, արդէն մօտ էր դուռը բանալու և փողոց դուրս դալու, երբ Սուսանը վազէ վազ նրան հասաւ, կախուեց փէշից, աչքերը չռած, դողդողալով ու շնչակտուր ճչաց:

— Կայ՛ց, կայ՛ց, չեմ կարող, չեմ կարող, ասա, աղաչում եմ, ասա ինձ, ո՞վ է այն լեռնայանջի վիրաւորը.

— Տէր Աստուած, այդ հին բան է, շատ հին. ամենքը գիտեն, հին երգ է, ամենքն են երգում:

— Նի՛ն է... Սուսանը կարծես մի փոքր հանդստացաւ, որ «բանը» այնպէս հին է:

— Նին է, մէրիկ, քանի՛ տարի է ինչ երգում են ամեն տեղ:

— Ո՞վ է, ո՞վ է այն շիւան վիրաւորը:

— Զը գիտե՛ս, արար-աշխարհը գիտէ Գարահիսարի բանը, եաման բան էր. վէրան մնայ Գարահիսարը, քանի՛ սն էին...

— Ո՞վ է շիւանը քեզ ասում եմ, անողորմ...

— Մի՞թէ չը գիտես, Սաքօն է:

Սաքօն... ու՛նի, անաստուած, նզովք քեզ. այդ ի՞նչ ասիր, նզովք քո շրթունքներին, քո եկած հանապարհին, քո ծննդին... սուս է, սուս է, Տիրամէրը կայ, աղօթքս, մոմէրը,

սուտ ես խօսում, չար սատանան ես դու,
 դուրս, դուրս, դուրս... բայց չէ, կ'աց, կ'աց,
 աղաչում եմ, սուտ էր, աչնպէս չէ՞, դու սուտ
 ասացիր... լճու է, լճու է, անողորմը, դէ
 դուրս, դուրս, բէխէր ոտքդ կոտրուէր, դու
 եկել ես ինձ տանջելու, դէտրի բաժին դառնայ
 քո հոգին, դու սուտ ես ասում, դժուրս...

Ստարականը կարծելով՝ որ կինը գժուէց,
 զլուխը կորցրած դուրս փախաւ փողոց ա-
 ռանց չետ նայելու, իսկ Սուսանը շարունա-
 կում էր ճշալ և երկինք ազազակել: Երբ նրա
 ձայնի վրայ հարեանները չորս կողմից հա-
 լաքուէցին, Սուսանը զեռ վազվզում էր բա-
 կում խելագարի պէս, կուրծքը բաց արած,
 չորացած ստինքները բռնած ցոյց էր տալիս
 երկնքին.

— Նայիր վերից կապուտուոր Տէր, նայիր
 էս չորացած աղբիւրներին, քանիսին կերակրե-
 ցի սրանցով, քանիսին իմ միս ու արիւնը
 տուի, մեծացրի, էլ չը կան, չը կան, ոչ մէկը
 չը կայ... Մէկ Սաքօն է, Սաքօն, էն սարերի
 արծիւր, էն էլ... ի՞նչ ասաց անիրաւր... ճի՛շտ
 է, դու չը տեսար... Սաքօն, սարը մթնե՛ց,
 արծիւր սև կապեց, ճի՛շտ է... բա դու ի՞նչ
 ասիր, ի՞նչ արիր, մայր եմ, չէ մայր էի, էլ
 մայր չեմ, ութը ծնունդ, ութը երկունք, հա-
 զար ցաւ, հազար խոց սևաւոր սրտիս...

ուճե՛հ... Եւ նա շարդուած ընկաւ խնձորենու
 տակ, ծեր դլուխը կախուէց կրծքին, արցուն-
 քը թափուէց, թափուէց, իսկ վերեւից ծառի
 վերջին, դեղնած տերեւները մէկիկ մէկիկ մաղ-
 ւում էին նրա գլխին և ճիւղերը մերկ ու
 դողդոջուն օրօրում էին աշնանային սառն
 քամու առաջ:

V

Սուսանը հիւանդ է, Սուսանը մեռնում է...

— Հին բան է որդի, հին բան, ասում էր
 նրա գլխավերևը նստած ծերունի քահանան,
 որ եկել էր հիւանդին վերջին մխիթարութիւնն
 ասելու, վերջին հազորդութիւնը տալու:

— Հի՛ն բան է, կրկնում էր մեռնողը, Տի-
 րամէրն էլ զիտէր, տէրտէր շան:

— Աշխարհ գիտէր, որդի, քեզանից բացի
 ամենքը գիտէին:

— Դ՞ո՞ւ էլ գիտէիր:

— Դէ որդի, թէ քեզ էլ ասէինք ի՛նչ
 օգուտ, ցաւդ դրանով չէր թէթեանայ. այն-
 քան մայրեր լաց եղան, այնքան սրտեր փրշ-
 րուէցին, այնքան զլուխներ սև կապեցին, է՛հ,
 ի՞նչ անենք, մեր ճակատագիրն է:

— Մեր ճակատագիրն է, որ էսպէս արուն-
 արցունք քամենք, մղկատանք... Թող առաջուց
 ասէիր ինձ, թէ մեր ճակատագիրն է. քանի՛

տարի է, մաշեցի ժամի դուռը դնալ գալով,
մասներս տրորեցի մոմ վառելով, Տիրամէրը
ժպտում էր, ժպտում, իսկ դու հիմա ես ա-
սում մեր ճակատադիրն է:

— Դէ ի՞նչ ասէի, որդի, աղօթում էիր,
դրանից ի՞նչ վնաս, աղօթքը սուրբ բան է,
հաւատում էիր, հաւատը քաղցր բան է, ես
ի՞նչպէս քո և Աստուծո՛ւ մէջ ընկնէի. երևի նա
ուզում էր, որ դու չ'իմանաս «էն բանը»:

— Տիրամէրը խաբե՛ց, նա խօս՞ կարո՞ղ էր
երազով ինց յայտնել, կը դար երազիս ու կ'ա-
սէր՝ «Սև կապիր Սո՛ւսան, սև կապիր, արևդ
խաւարեց, օջաղդ մարե՛ց», բայց նա այդ չ'ա-
սաց, նա խաբե՛ց, ժպտաց ու խաբե՛ց:

— Օ՛հ, մի՛ ասա այդ, որդի, լսիր ինձ, ա-
մենքս էլ մահկանացու ենք, հանդերցեալ կեանք
կայ, հաշիւ ու համար ունենք տալու, դու
էլ, դէ տարիքդ աւցած է, հաշակուիր որդի,
ասա՛ մեղայ Աստուծոյ:

Պառաւր զլուխը տարուբերեց որպէս մերժ-
ման անհամաձայնութեան նշան.

— Ձէ, չէ՛, Տիրամէրը խաբե՛ց, ես խռով
եմ ժամից, պատարադից, Տիրամօրից, երկրն-
քից, թո՞ղ այսուհետև դժօխքի բոցերին բա-
ժին դառնամ:

— Մի՛ ասիր այդ, որդի, մի՛ ասիր, հողուդ
մեղք մի անիր:

— Ես հողի չունեմ, իմ հողին մօխիր է
գարծած դարդի կրակից:

Տասներորդ անգամն էր քահանան կրկնում
իր առաջարկութիւնը, տասներորդ անգամը
նա ձեռքի հաղորդութիւնը մօտեցնում էր նրա
շրթունքներին և Սուսանը միշտ մերժում էր,
նա խռով էր Աստուծոյ, Տիրամօրից... արդէն
ամիսներ էր, որ նա էլ եկեղեցի չէր գնացել.
սարսափելի դոյժից յետոյ նա մի անգամ, մի
վերջին անգամ երերալով գնաց, կանգնեց Տի-
րամօր պատկերի առաջ, առանց մոմի, առանց
աղօթքի և բոլոր ծայնով ճչաց.

— Դու ինձ խաբեցիր, Տիրամէ՛ր:

Ժամաւորները չետ նայեցին, ամենքը կար-
ծեցին թէ նա խելագար է: Սուսանն առանց
ուշք դարձնելու իր շուրջը, դուրս եկաւ ժա-
մից, գնաց, փակուեց իր տանը, մենակ ու
սզաւոր:

Զատկին քահանան եկաւ տունն օրհնելու,
մխիթարութիւն խօսելու, մերժեց. այժմ՝ էլ
հիւանդ ընկած անկողնում, նա մեռնում է և
չի ուզում հաղորդուել: Հարեանուհիները սոս-
կում են այդ անաստուածութիւնից, նրանք
հաւաքուած՝ համողում, խնդրում, աղաչում
են, ի գո՛ւր, Սուսանն անդրդուելի է, ծնօտ-
ները փակ և դէմքը վճռական:

— Ձէ, չեմ ուզում, դիտմամբ չեմ ուզում,

որ հողիս սատանայի բաժին դառնայ. ես կը կանգնեմ Աստու զահի առաջ և Տիրամօրից զանդատ կ'անեմ և յետոյ այնպիսի բաներ կ'ասեմ, այնպիսի բաներ: Ա՛յ էս չորացած ստինքներս ցոյց կը տամ ու կ'ասեմ, ի՞նչ արիւր, Տէ՛ր, մեռանք, փոթոթուեցինք վարում, նչաղինք, աղերսեցինք, ձայներս աստղերին հասաւ և դու մեզ չը հասար. հիմա տար ինձ կպրի կարասը, ես ի՞նչ, ես մի կտոր բոց եմ, ձգիր ինձ կրակի մէջ, բոցը բոցին ի՞նչ կ'անի. հա՛, կպրի կարասը, ես այնտեղ կը պլպլւած, կը վառուեմ ու կ'սպասեմ, որ ինձ նրման սեւաւոր բոլոր մայրերը բոց դառած հասնեն ինձ և մենք ամենքս միասին հրդեհ կազմենք, այնպիսի հրդեհ, որպիսին վարումն է, վերան, սև վաթանում, թող երկինքն էլ վառուի նրա պէս, թող երկինքն էլ մոխիր դառնայ, տար, տար ինձ կպրի կարասը, ես բոց եմ, մի կտոր կրակ: Ա՛յ այսպէս կ'ասեմ.

— Որդի, աղաչում եմ, ասաց լացակամած քահանան, այդ ի՞նչ ես ասում, տես, էս ծեր տեղովս ես քեզ աղերսում եմ, մի ասիր այդ, քեզ համար ես էլ պատասխանատու եմ Աստու առաջ:

— Պատասխանատու ես, դու էլ ասա Տիրամէրը խաբե՛ց. մայր էր, սիրտ պիտի ունենար, բայց խաբեց. ինքը երջանիկ է, ինքը

զաւակը կրծքին սղծած ունի, իսկ ուրիշին խաբե՛ց...

— Տիրամէրը:

— Հա՛ Տիրամէրը:

— Նայիր այստեղ:

Քահանան ցոյց տուեց իր Աւետարանը, նրա երեսի խաչելու թիւնը: Խաչուած Գրիստոսի ոտների տակ սգում էր Աստուածածինը մի խուրձ սրեր մխուած սրտում:

— Ճանաչում ես, շարունակեց քահանան մատը դնելով Աստուածածնի վրայ, սա էլ է Տիրամէր:

Պառաւր նայում էր աչքերը լայն, բերանը բաց, զարմացած:

— Նայիր, նայիր, երկար նայիր, ասում էր քահանան, դու միայն երջանիկ Տիրամէրն ես տեսել, տե՛ս և այս սգաւոր, այս դժբաղդ մայրը: Պառաւր ձյունեց առաջ շնչակտուր, դողդոջուն ձեռքերը մեկնեց և բռնեց Աւետարանը, մօտեցրեց աչքերին:

— Տես, քանի՛ սուր է մտել սիրտը, չէ՛ այն էլ նրա որդին է խաչուած վերեւում:

— Հա՛, հա, նրա Որդին է խաչուած:

— Նա մեռնում է աշխարհի համար, մեր բոլորի համար:

— Նա մեռնում է մեր բոլու համար... իսկ իմ Սարժն...

— Սաքօն, որդի, է՛հ, նա էլ մեր սև ու վերան աշխարհի... Սյւլպէս է որդի, մայրերը ծնում են երկունքով, պահում են ցաւերով, մարդակեր տշխարհը տանում է, տանում, ի՞նչ անենք:

— Մայրերը ծնում են երկունքով, պահում են ցաւերով ու աշխարհը տանում է, հա, հա, տանում է անողորմ աշխարհը:

— Սաքօն էլ զնաց, ուր շատերն են զնացել նրանից առաջ, և ուր շատերն էլ կ'երթան նրանից յետոյ, ի՞նչ անենք:

— Սաքօն էլ զնաց, ուր սո՛մ է գնացել, հա՛, տէրաէր, էս խաչի վրայ Մեռնողը:

— Հա, որդի, նոյն ճանապարհով, աշխարհի համար:

— Մեղայ Սատուծու, մեղայ Սատուծու, ես մեղաւոր եմ. պառաւի ծայնը կերկերաց, արդունքները թափուեցին, նա Սւետարանը սղմեց շրթունքներին՝ մրմնջալով,

— Խեղճ մայրե՛ր, խեղճ մայրեր...

1904

Վ Ե Ը Զ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0328327

18.264